Климентина Иванова

ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Народна
просвета

Книгата е популярно написано цялостно изследване на личността и делото на Патриарх Евтимий Търновски. Разгледана е и литературната среда, в която се изявява като книжовник. Същевременно трудът е и кратка история на Търновската книжовна школа. Изяснени са някои въпроси около нейното възникване и предистория. Изложени са философските и идейни движения на Балканите през тази епоха.

В книгата са използвани най-новите открития на наши и чужди учени. Многобройните исторически факти и научни обобщения са представени достъпно и увлекателно.

Изданието е предназначено за широк кръг читатели, интересуващи се́ от историята на българската култура.

КВ51
В(1)42

82 Б.1

1) БН/114953
УН. БИБЛИОТЕКА
инв. № 2638/86

© Климентина Илиева Иванова, 1986
c/o Jusautor, Sofia

Патриарх Евтимий е измежду ония личности, спомена за които народът пази и към чиято памет се обръща в моменти на върховни изпитания. Това са хора, които се изявяват по различен начин, но са необходимост за своето време. Надличният смисъл на делото им, който често остава скрит за самите тях или дори за съвременниците, се открива на поколенията.

От какво се определя мястото на Патриарх Евтимий в историческата съдба на България? Естествено, не от това, че той произхожда от търновската аристокрация и че в продължение на години ръководи българската църква. Преди Евтимий Търновски на патриаршеския престол се сменят мнозина, които за нас днес са безлични имена. И не само заради забележителната му дейност на книжовник и писател. Това не е малко за един средновековен творец и все пак българската култура се гради от мнозина — известни и безименни, а колко от тях са станали символ на своята епоха? Не говорим например за „епохата на Йоан Екзарх" или за „епохата на Константин Преславски"...

Днес определяме периода от 30-те години на XIV в. до края на века като „време на Шишмановци" и разбираме под тези думи целия противоречив и сложен исторически път на българския народ за столетие. Но ако трябва с една дума да изразим времето не като продължителност, а като **етап**, ще кажем — епохата на Евтимий Търновски. Защо?

Защото по силата на редица обективни и субективни фактори дейността на Евтимий синтезира явления, характеризиращи основите на средновековната култура.

Всички знаем колко богат и блестящ е интелектуалният живот в България през XIV в. В този момент тя съперничи на Византия, нещо повече — претендира да наследи и продължи нейната блестяща култура. Знаем обаче какво донася на Балканския полуостров следващият — XV в. Една след друга изчезват самостоятелните държави, погълнати от военната мощ на османските завоеватели. За нас, които изучаваме историята „от разстояние", не е трудно да разберем закономерността на извършващите се промени. Но ето че и личности като Патриарх Евтимий са могли да прозрат, по-точно — да предугадят катастрофалността на удара и да откликнат, подсъзнателно, но вярно, по единствения възможен начин — като подготвят невеществено, духовно наследство, което не зависи от завзетите територии, което може да се пренесе в други земи и сред други славянски народи, най-сетне, което може да подхранва народната памет в продължение на дългите робски столетия. Това наследство се подготвя не само в българските земи, а от интелектуалната общност на всички застрашени балкански държави. Неговата православна насоченост и религиозните му форми обаче са външен израз на дълбоко народностно съдържание — народностно в най-широкия смисъл на тази дума, защото през следващите векове понятията „народност“ и „вяра“ ще се слеят. Балканджи Йово не дава сестра си именно „на турска вяра“! Между величавия образ на непокорения човек от народа и личността на първенеца на българската църква има дълбоко вътрешно сродство. Балканджи Йово е духовно чедо на Патриарх Евтимий! Всички българи, загиващи за своята вяра и народност, са негови наследници дори ако не са чували за търновския патриарх или ако го помнят само като смътно народно предание.

Историкът на средновековната българска култура повече от всеки друг е изложен на изкушението да реставрира изгубените ѝ страници. Този, който би искал днес да разкаже за живота и творческия път на Патриарх Евтимий, ще трябва да се примири с условността, с неточността на почти всички свои източници. На отсъствието на документирани свидетелства той трябва да противопостави знанията си за епохата. Само по този начин може да се очертае величавият силует на последния български патриарх. Защото онова, което са смятали за най-важно и най-необходимо да запазят неговите съвременници (чрез похвалното слово за Евтимий Търновски, съставено от най-талантливия му следовник Григорий Цамблак), показва, че тогавашните хора не са се интересували от биографията на бележития българин в съвременния смисъл на понятието. Като повечето средновековни писатели, Григорий Цамблак изобразява само извечното, непреходното в живота на Евтимий; повече възхвалява, отколкото разказва и замества конкретния факт с оценка, подкрепена с многобройни цитати, сравнения и съпоставки от библейските и богослужебните книги. И другите съвременници на Патриарах Евтимий, които поставят така високо делото му, че предпочитат „слънцето да беше угаснало, отколкото да замлъкне Евтимивият език“, също не ни дават сведения за него.

И все пак всичко, което ни е известно за времето на Евтимий Търновски, е част от неговата биография. Защото, както казах, това **е епохата на Патриарх Евтимий.**

Глава първа

СЪВЪРШЕН И ВИСОКОРАСТЯЩ

> „Така и той от ранна възраст разцъфтя, като тутакси с избора на своя живот се отдели съвършен и високорастящ.“
>
> *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*

Не знаем дори приблизително годината, в която е роден Патриарх Евтимий. Единственото, което ни подсказва Григорий Цамблак, е, че в трагичната 1393 г. неговият учител е бил вече стар и му оставали малко дни от земния живот. „Старостта“ означава различна възраст за различните времена, но едва ли може да се говори за старост преди петото десетилетие. Така че Евтимий ще да е роден през второто или третото десетилетие на XIV в. Безсмислено е да се посочва някаква приблизителна година. По-важно е, че раждането на бъдещия търновски патриарх съвпада условно с времето на Шишмановци. Евтимий е роден в центъра на Балканския полуостров, в граничната земя между Европа и Азия. През XIV в. обстановката на вечно неспокойния полуостров е особено напрегната. Няколко държави, разкъсвани от противоречия, непрекъснато воюват, оспорват си едни или други територии. В Западна Тракия до 1308 г. все още кръстосват дружини от каталонски рицари, напомнящи за отминалото кръстоносно нашествие, а от Мала Азия вече нахлуват агарянски отряди. Политическата нестабилност и борбата за власт омаломощават народите. Сръбският владетел Стефан Душан носи страшното си прозвище, защото е свалил от престола и е удушил собствения си баща. Във Византия от самото начало на века се борят различни дворцови партии. Привържениците на Палеолозите и на Йоан Кантакузин се избиват един друг.

В родината на Евтимий, поне в годините на детството му, положението изглежда по-благополучно. В 1331 г. на престола най-сетне се възцарява един по-стабилен владетел. Страната е изтощена от татарската хегемония, от династичните борби. След тежкото поражение, което сърбите нанасят в битката при Велбъжд (Кюстендил, 1330 г.), битка, в която загива и българският владетел Михаил Шишман, България се нуждае от продължителен мир. Откакто в 1241 г. последният от Асеновци — Иван Асен II, умира, без да остави достоен наследник на силната си десница, на българския престол се сменят много владетели, но малцина от тях защищават достойно целостта на страната. За да си възвърне славата на Асеновци, тя трябва да укрепне в мир със съседите си. Този мир България получава благодарение на новия цар Иван-Александър. Деспотството в Ловчанския край е добра школа за Иван-Александър, който познава изкуството да властвува, а още по-добре — изкуството на дипломатическата игра. Неговият благороден произход от Шишмановци, преданията за сродство по бащина линия с Асеновци и личните му качества го правят предпочитан кандидат за престола. Първите няколко години Иван-Александър печели сериозни военни победи: той потушава бунта на вуйчо си Белаур и попречва за откъсването на Видинско и Поморавието от държавата. Възползува се от временната слабост на византийския император Андроник, за да върне на България някои части от Тракия и приморските градове Несебър и Поморие. Още като деспот си е осигурил подкрепата на влашкия воевода Никола Бесараб чрез женитбата за неговата дъщеря Теодора. А най-сполучливия си дипломатически ход прави непосредствено след като заема престола — дава сестра си за жена на сръбския цар Стефан Душан и с това слага край на продължителните размирици по западните граници. Всъщност брака на Стефан Душан с Елена е само началото на поредица успешно сключени бракове на Иван-Александровите роднини със съседните самостоятелни и полусамостоятелни владетели. Мирът по българските земи обещава да бъде траен и резултатите не закъсняват. Страната се възражда икономически и културно. А най-вече престолният град. Близо век и половина Търново е столица на България и всяко поколение прибавя към него по нещо свое, укрепява и строи. Царевец и Трапезица стават тесни за многолюдното население. Един след друг никнат нови квартали и нови крепостни стени опасват растящата му територия. И все по-прекрасен става градът, издигнат на място с рядка, дивна красота. Градът, в който, почти сигурни сме в това, е прекарал своето детство Евтимий. Нито един източник не ни съобщава изрично родното място, нито произхода на бъдещия български светилник. Но онова, което ни е известно за неговото образование и за мястото му в обществото, е достатъчно, за да считаме, че Евтимий е син на своята класа, вероятно на виден болярски род; че е дошъл на бял свят в престолния град — в някоя от солидните каменоделни къщи по Царевец, където са домовете на първенците измежду избраните.

И така, детето с неизвестно име (защото дори светското име на монаха Евтимий не ни е открил неговият ученик и биограф, отправяйки поглед към по-други ценности на човешкото битие), от неизвестно знатно семейство (някои учени предполагат, че е от рода на Цамблаковци), родено в неизвестна година, расте и живее с живота на своя град. И не можем да отречем, че по волята на щастливата съдба този град е най-подходящ от всички славянски селища по Балканския полуостров за възпитанието на бъдещия духовен водач. Градът, който и сега с тъжните си руини говори толкова много на ума и на сърцето, колко ли повече е въздействувал той в пълноценното си съществуване по времето на Иван-Александър?

Разбира се, всекидневието му е било всекидневие на типичен средновековен град с всичките му класови противоречия. Но какъв ли възторг и каква ли гордост ще да са обземали хората — от невръстните до старците, когато са възлизали по височините и са го виждали, многократно опасан със здрави каменни стени и със сребърната лента на реката, да блести с каменните дворци и църкви, с възхитителната хармония на накацалите една връз друга постройки, със зелените дворове, с отражението на слънцето в оловните плочи на покривите, непристъпен сред величествената природа, сигурен и вечен — истински „небесен Йерусалим“.

Шумен и многолюден е Търновград през първите десетилетия от царуването на Иван-Александър, в които протичат детските години на Евтимий. Многолюден и многообразен, втори Константинопол. Какво ли не е могъл да види човек в него. Царските дворци и Патриаршията — разкошни, но и здраво укрепени, те вдъхват страхопочитание на местни и чужди. Царевец се извисява над всичко, но три порти като три лъча го свързват с другите части на Търново. През Асеновата порта се слиза надолу към Новия град, към Великата лавра и църквата „Свети Четиридесет мъченици“, напомняща за бойната слава на Иван Асен II. Нататък е търговската улица; покрай тържищата и занаятчийските работилници пътят пак поема нагоре, към входа за Трапезица. А ако минеш през другата порта — през източната, ще попаднеш в екзотичния за търновчани „фрязки“ квартал. Тук живеят чуждоземците, главно търговци със своите си хора — слуги, роби, преводачи. По пътя минават тежко, както подобава на тежката им търговия, венецианци и дубровничани. Срещат се всякакви чужденци — едри светлокоси франки с надменни лица или някои левантиец с поглед на лисица, а от известно време — и измаилтяни със странни източни дрехи и неразбран език. Тежките ковани порти и яките зидове крият много богатства и стока. Още в началото на царуването си Иван-Александър е разрешил на дубровничани и венецианци да търгуват свободно по българските земи. Те си имат и църква — уж християнска, но за жителите на града омразна, латинствуваща. Във фрязкия град има малко арменци и гърци — повечето живеят смесени с българите или пък са в приградските места. От 40-те години гръцката реч все по-често се чува по пазарищата — в Търново намират приют бежанци от междуособните борби между претендентите за византийския престол. И евреите имат отделна махала — към южния край на Трапезица...

Можем ли да си представим как е изглеждал през 30-те години престолният Търновград? Шумят пазарищата, където стотици търговци излагат стоката си: съдове и тъкани, бранни оръжия и сечива, восък и редки благовония, златоткани одежди, храни, кожи, какво ли не още. Там се събира многоезична тълпа, в която току се мяркат черните раса на минаващите монаси, изтрополяват конници, хората дават път на знатна свита. Тълпата се развлича ту с някой глумец, ту с някой „юродлив во Христе“. На стъпалата на църквите сакати и дрипави просяци призовават божието милосърдие. Шуми и живее дори беднотията в малките полуземлянки и приземните паянтови къщи долу покрай реката или по насрещния хълм Девинград (Момина крепост). Техните домове не са завардени от стените, но в мирно време това не е беда. Изобщо по-другояче се живее в престолния град. И последен слуга да си или роб в къщата на обеднял болярин, пак ще намериш как да се прехраниш, пак ще си по-добре от отроците и парищите, дето работят с челядта си и мрат от недоимък и лоши болести. Тук, в Търновград, дори за болестите има лек. Всеки квартал се слави със свой церител. В аязмото извира лековита вода. А и чудотворните мощи на светците — търновски закрилници, помагат. И по манастирите има лечебници с изкусни врачове монаси. Комуто е писано, оздравява.

Къде сред тази пъстра картина е мястото на едно дете с бъдеще на монах? Григорий Цамблак ни засвидетелствува единствено с две изящни, но отвлечени сравнения какъв е бил Евтимий като дете — благородно растение, което расте с право стъбло, предвещавайки бъдещето си плодоносие и хубост. Разбира се, Григорий Цамблак пише според литературния канон, задължаващ за бъдещия светец да се говори като за необикновено дете, презиращо от младенчество земния живот. И все пак несъмнено тук литературният канон отговаря на действителността. В думите на Григорий Цамблак трябва да виждаме преди всичко свидетелство за надарената природа на Евтимий и за неговата подчертана склонност към учение. За средновековния човек образованието почти винаги е свързано с бъдеща кариера на духовник. И само по времето на Симеоновия Златен век грамотността се е ценяла така високо, както се цени при Иван-Александър. В родолюбивия подем, обхванал Търново след 1331 г., тя става израз и извор за патриотични изяви. Образовани люде са нужни на администрацията, в царските и патриаршеските канцеларии, за пратеничества (за тях са били необходими хора, говорещи и пишещи поне гръцки и латински), за преписвачи-калиграфи, опитни в съставянето на документи, търговски договори, писма, повели и грамоти. В болярските домове грамотността се възприема и като знак на вярност спрямо политиката на „възпитаника на словото“ цар Иван-Александър. Защото още със самото встъпване на престола българският владетел се изявява като покровител на културата, като постоянен и щедър ктитор на църкви и манастири. Той обдарява не само обителите около Търново, но и иноците от далечните краища на България. Става ктитор и на Парорийската обител в Странджа, гнездо на ново монашеско учение, на което предстои да завладее умовете по целия Балкански полуостров. Естествено е, че всички знатни искат да подражават на оня, който стои на върха — на самодържеца Иван-Александър. Да бъдеш грамотен болярин, да четеш и тълкуваш Писанието — това през 30-те и 40-те години, по времето на Евтимиевото детство и юношество, значи много повече, отколкото в предишното столетие.

До XIV в. книгата в България е преди всичко обществена собственост. Тя е необходима за богослужението и всяка църква трябва да има поне нужните за това книги (Евангелие, Псалтир, Апостол, миней, октоих, триод, служебник и т. н.). Тях преди всичко са преписвали грижливите книжовници от XIII в., за да възстановят загубите от продължителното византийско владичество. В повечето случаи свещениците и монасите са преписвали без отбор и ред каквито стари богослужебни книги са намирали и са се задоволявали с техния текст. Когато при Иван Асен II се възстановява Търновската патриаршия, малко по малко започват да се превеждат наново отделни богослужебни книги, но също така без някаква система.

За частно ползуване по-рядко ще се препише книга. Единствено изключение е може би Псалтирът, който монасите и грамотните миряни най-често държат при себе си като необходимо и високопоетично четиво за всички случаи. Понякога са съставяли и сборници от различни творби — молитви, жития на светци, апокрифни сказания, които допадат на по-простите хора с по-разбираемия си език и неусложнен разказ.

Когато през XIV в. броят на грамотните хора нараства заедно с числото на монасите, книгите започват да се множат неудържимо. И не само защото всеки манастир сам по себе си е център на писмена култура. Болярите също започват да поръчват повече ръкописания — за дарение, според обичая, но често и за самите себе си, за своите домове. Днес бихме казали, че по времето на цар Иван-Александър книгите са на мода. И защо не, щом това прави отрадно впечатление и на владетеля, и на патриарха.

За да имаме поне най-бегла представа, какво е могла да съдържа

СОФИЯ

библиотеката на един висш сановник от средата на XIV в., може би трябва да си припомним някои от запазените кодекси, принадлежащи на самия владетел. Разбира се, те са нищожна част от всички книги, съхранявани в дворците на Царевец, но все пак ще ни разкрият мястото на книгата в обществото, в което расте и се възпитава бъдещият патриарх Евтимий.

Най-ранният ръкопис, принадлежащ на Иван-Александър, е датиран от 1337 г.,[1] по времето на неговите военни успехи и бляскаво владичество. Ръкописът, наречен още „Песнивец", съдържа псалмите, придружени от тълкувания, в които всеки стих от тази дохристиянска поезия е коментиран като символично пророчество за новозаветните събития. Писан е на пергамент, с вкус и без много украса, както подобава за частна книга дори когато е предназначена за царя. Книжовникът е преписвал от по-стар превод, но внася и нещо свое — в края е поместена вдъхновена похвала за владетеля. Тя е дело на неизвестен придворен автор, достатъчно талантлив, за да предаде на верноподаническите си чувства истинско поетично звучене; израз е на родолюбивата гордост на търновчани, че отечеството е въздигнато и силно, че имат достоен цар, подобен на древния Александър Велики и подражател на първия византийски император — Константин Велики. Славословията в края на похвалата са може би най-непосредственото емоционално свидетелство за атмосферата, в която преминават детските години на Евтимий:

„Радвай се, български царю, радвай се, царю на царете!
Радвай се, от бога избрани! Радвай се, вишни!
Радвай се, от бога пазени!
Радвай се, войноводче!
Радвай се, застъпнико на верните!
Радвай се, българска славо и похвало!
Радвай се, царю Александре...
Радвай се, граде Търново!
Радвайте се, негови градове и страни!
Радвайте се и пак се сърадвайте, тъй като имате такъв цар..."

Само няколко години след създаването на Песнивеца цар Иван-Александър вече има по-изискан вкус и повече възможност да подбере подходящо за себе си четиво. Той обръща поглед към непреведени дотогава исторически съчинения. По негово желание неизвестен книжовник превежда Летописа на Константин Манасий, византийски хронист от XII в. По-скоро поет, отколкото историк, Константин Манасий написва историческото си съчинение в петнадесетостъпни ямбически стихове — 6 733 стиха изплитат историята на човечеството от сътворението на света според християнските представи до 1081 г. Задачата на преводача е трудна, но той е постигнал изумителни резултати. Преводът не е в стихове, но при все това е необикновено поетичен. За тези учени, които днес анализират езика на Летописа, се открива една голяма истина за историята на българския книжовен език — как почти невидимо, стъпка по стъпка, независимо от тежките условия през византийското робство, независимо от малкото направени преводи, той се е обогатявал, усъвършенствувал е словната съкровищница, завещана от Първоучителите.[2] Преводът на Манасиевата летопис е пример за бъдещите преводачески усилия на Евтимий Търновски и книжовниците от неговия кръг. А един от преписите на Летописа — всеизвестният Ватикански препис — вероятно е бил изложен като скъпоценност за възхита на всички — той показва и художественото майсторство в книжното оформяне. Неговият текст е илюстриран с 69 прекрасно изпълнени цветни миниатюри, 19 от които са посветени на българската история.[3] Ватиканският препис на Летописа, създаден някъде около 1345 г., показва с каква бързина се засилва интересът към книжното богатство в пределите на българските земи. По-късно той ще бъде последван и от други прекрасни ръкописи.

Приблизително по същото време — в 1348 г., по заповед на владетеля царската библиотека се обогатява с един сборник, предназначен за царското семейство. Сборникът най-добре илюстрира облика на книгата за по-широк кръг образовани българи. Преписвачът, а може би и съставител на кодекса, е търновският монах Лаврентий.[4] Занимателни жития се редуват с произведения за монашеския живот и наставления, същевременно някои творби в него като че са подбрани специално за обучение. Така например в Лаврентиевия сборник влиза едно съчинение, което векове наред е едва ли не задължително школско помагало в овладяване на елементарните знания и средновековни представи за света. Това са отговори на въпроси и изяснения върху верски и етични теми, които се приписват на Атанасий Александрийски. Въпросите са много, някои от тях са прибавени по-късно и „разясняват" Библията в духа на неканоничните (апокрифни) сказания и в легендарно-приказна форма. Обръщам внимание върху тези отговори, защото те положително са влизали в кръга на онова, което Евтимий е трябвало твърде рано да усвои. Пак в Лаврентиевия сборник се съдържа и най-ранният препис на „За буквите" от Черноризец Храбър, както и препис от един превод на Константин Преславски (т. нар. „Черковно сказание"). Присъствието на двете произведения в сборник, предназначен за лично ползуване от владетеля и неговото семейство, показва, че Кирило-Методиевата литературна традиция се актуализира в Търново и че бъдещият български патриарх отрано е опознал „моделите" на бъдещата си правописна реформа. Вероятно по сборници, подобни на Лаврентиевия, са се учили и децата в двореца, и децата в семействата на болярите.

А що се отнася до духовниците — особено в столицата и в големите манастири, то, както се знае, четенето и преписването на книги си е техен съсловен белег. Откъслечните данни, с които разполагаме, сочат, че значителна част от монасите и свещениците са били едновременно и учители в манастирските и прицърковните училища или по домовете на знатните. Затова, без да имаме някакви конкретни данни, можем да предположим как е протекло първоначалното обучение на бъдещия патриарх Евтимий. Както останалите деца, той ще да е бил даден да се учи към 7-годишна възраст и е имал достатъчно време, за да прояви в ранното си юношество своите необикновени дарби и да бъде забелязан.

Средновековното българско дете е започвало да се учи на грамота чрез една книга, която никак не е елементарна. Става дума за споменатия Псалтир. Неговият текст, многократно повтарян във всекидневното богослужение, е бил познат на всички — големи и малки.

По него са чели, изписвали са буква по буква, тълкували са сложните образи. Всъщност Псалтирът по-добре от кое да е друго средновековно четиво е могъл да вдъхнови поетичните дарби, да подтикне към размишления, да създаде художествен усет. Не случайно тази ненадмината религиозна лирика, създадена векове преди християнството, влиза в кръга на неговите свещени книги. Непрекъснато цитиран и изучаван, Псалтирът е най-популярният източник на сравнения, съпоставки и цитати във всяка творба, която от малко-малко претендира за художественост. Без привичните сравнения, без символите, които имат съкровен смисъл и свое многопластово тълкуване, средновековният автор не е могъл да напише художествена творба; неговите читатели или слушатели не биха я харесали, биха я сочели за суха, „гола“, неподобаваща. Няма защо да търсим други примери — достатъчно е да прочетем кратките редове, които Григорий Цамблак посвещава на детството и младостта на своя герой. Той го приравнява към автора на Псалтира „истиносвидетелствуващия Давид“. Сравнението „разцъфтял, сякаш финикова палма“ е пак от Псалтира. Средновековният читател добре знае дълбокия смисъл на това сравнение, знае, че то означава праведник, защото „палмата израства с еднаква дебелина от земята до върха и никъде не се разклонява“. [5]

Само в този контекст имат смисъл епитетите „съвършен и високорастящ“. От самото начало, та до края в изложението на Григорий Цамблак се откриват десетки подобни „псалтирни“ образи.

* * *

И така, детството и юношеството на Евтимий не минават нито в шумната суета на града, нито в обучение за бъдещи военни подвизи, нито в празноскитане по тържищата. Можем да си го представим надвесен над восъчните плочки да се упражнява с желязното писало, като пише старателно с острието му и внимателно заглажда грешките с лопатката в другия му край. Или, застанал заедно с други момченца, избрани измежду най-родовитите и най-способните, да държи със страхопочитание, облечен в специални одежди, свещта пред олтара по време на празничното богослужение. Или да бъде допуснат да пее на клира и неговият свеж, още детински глас да се възземa към купола на храма... Или с примряло от възторг сърце да съзерцава прекрасните стенописи, дело на търновските майстори зографи, фрески, създадени да радват еднакво очите и душите. Така постепенно може би се е оформило решението да служи на църквата, да се посвети на бога. По онова време е било така лесно да се включи една впечатлителна и жадна за знания душа в увличащия и всеподчиняващ ритъм на църквата. Но трябва да сме сигурни — зад това желание стои неосъзната може би, но определена от целия му бъдещ живот, мисълта за служене на хората, на своя народ, на прекрасния Търновград и на българската земя, в която той е виждал въплъщение на божията благодат.

Преди да навърши пълнолетие, Евтимий ще да е бил вече поел първата в живота си отговорност — отговорността за собственото си посвещение. Защото колкото и да е примамлив монашеският живот, колкото и високо да е поставен в средновековното общество, решението за него е страшно, защото е окончателно; от този обет няма връщане в светския живот. Затова и при най-пламенно желание за иночески живот законите повеляват да се премине един срок на проверка — послушничество. Върху плещите на „послушния във всичко“ бъдещ монах се стоварват многобройни и тежки задължения. Изкушават търпението му със строгост, изпитват характера му, за да го пречупят, да го лишат от воля и собствена мисъл. Само така той е могъл да бъде пригоден за живота, който му предстоял. Наистина всекидневието на простия монах, особено в малките и бедни манастирчета, не е бил много по-охолен от живота на миряните. При това монахът е бил лишен и от утехата на човешките радости, та ако нямал духовни и книжовни занимания, понякога влачел безполезно и жалко съществувание.

Разбира се, нещата стоят инак, когато става дума за човек от феодалната аристокрация. Въпреки че черните раса в манастирските общежития са били еднакви, те никога не скривали класовите различия. Младеж от знатен род се е смятал за „многоценно съкровище“ във всеки манастир. Преди всичко той донасял със себе си „зестра“, и то твърде значителна в земи и богатства, високо покровителство, а и затвърдявал авторитета на обителта. Най-видните родове (включително и царският) по традиция са били ктитори на „свои“ манастири. Там те са постъпвали по собствено желание или по необходимост. Дори когато насилственото замонашаване е прекъсвало дворцовата кариера на някой болярин, той е имал право да внесе част от имота си в манастир и така да се радва на привилегии, недостъпни за обикновените монаси.

Не знаем в кой от многобройните търновски манастири бъдещият патриарх Евтимий прекарва срока на послушничеството и достига тържествения обред на подстригването.[6]. Но където и да е било, обитателите ще са били горди да приемат знатния юноша. Затова можем да сме сигурни, че послушникът не е превивал всекидневно гръб над черната и груба работа, не е топил в ледена вода ръцете си, не е бдял с възпалени от безсъние очи. Вероятно той е прекарвал повече в книгохранилището, в манастирското училище, в благопристойни и насърчителни беседи с братята за ползата от монашеския живот. И сигурно не е имал колебания и без съжаление облича черното расо, с което умира за света, но се съживява за духовен живот под името Евтимий — единственото, с което го знае историята.[7] Оттук нататък неговата цел е да изпълни по най-достоен начин високия смисъл на своето посвещение.

Не сме осведомени, пък и не е нужно да навлизаме в подробности от всекидневието на Евтимиевото иночество. Възпитанието и заниманията на един монах от XIV в. са безкрайно далечни на нашето време. Онова, към което се стремят „посветените на бога“ безбрачни мъже и жени, сега ни изглежда лишено от смисъл и логика, чуждо на обществото и на човешката природа. Но средновековието има свои закони, а в извечните стремежи на хората към духовна дейност има и общи неща; те именно свързват отдалечените епохи в оня несекващ никога процес на човешкото усъвършенстване. Затова и не е чудно, че много велики личности на нашето далечно минало са духовници — от Седмочислениците до Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. Все пак, за да добием някаква представа за насоките, в които монашеската среда въздейства на Евтимий, нека си припомним изискванията на най-популярната книга — ръководство за иночески живот — „Лествицата“. През XIV в. това съчинение на Йоан, инок от Синайската планина, е било вече неколкократно преведено и е служило едва ли не за настолна книга на всички по-грамотни монаси.[8] „Лествицата“ е разделена на 30 глави, всяка от които съответствува на едно стъпало от стръмната стълба („лествица“ на старобългарски), възхождаща към небето. Отделните глави са оформени като психологически етюди върху възпитанието на монасите. Качествата, които са необходими, и пороците, които трябва да се преодолеят (т. е. стъпалата), са характеризирани във всичките им форми и прояви. „Лествицата“ е толкова широко разпространена на различни езици в целия източен свят, че дава на Йоан прозвището Лествичник. Обикновено текстът ѝ се илюстрира от началната миниатюра, изобразяваща внушителна стълба от тридесет стъпала, съответствуващи на тридесетте глави от книгата. Над стълбата рисували протегната ръка, очакваща изнурения от мъчителното изкачване монах. За да стигне до последното стъпало, той бил длъжен да отхвърли света, да не се привързва към земното, да бъде странник сред хората, послушен, да се кае за прегрешенията си, да мисли непрекъснато за смъртта, да не се гневи, да не лъже, да не бъде чревоугодник, да не изпада в униние, да пази целомъдрието си, да обича бедността, да не бъде сребролюбец, да бди и да слави господа с песни, да не се възгордява, да е кротък, смирен, безмълвен. Последните стъпала, водещи направо към спасението, в представите на Йоан Лествичник са: молитвата, безстрастието и над всичко — любовта. Разбира се, изискванията на „Лествицата“ си остават в рамките на идеалния образ, на етикета, задължителен при средновековните човешки изображения. Та нали творбите ни разказват за онова, което трябва да бъде, а не за онова, което е! Достатъчно е да сравним писаното в „Лествицата“ с монашеската действителност в „Беседата“ на Презвитер Козма. Затова и художниците довършват картината с това, че на всяко стъпало някой инок се спъва и полита стремглаво надолу, право към изобразения с киновар (червена боя), огнен ад, в ръцете на отвратителни дяволи с остри тризъбци. Така или иначе, но за монаха Евтимий всички добродетели в „Лествицата“ са били най-малкото идеал. Дори и ако се усмихваме на представите на средновековните българи, не можем да отречем и да не оценим правилно онова, което Евтимий получава още през първите години в манастира — вътрешен контрол и дисциплина, вглъбеност и самоотречение. Това е отлична школа за една надарена, активна и силна личност. Ако той би искал да има привилегии за по-лек живот, сигурно би ги получил, както други иноци от знатно потекло. Но Евтимий върви неотклонно по пътя, който счита за истинен и предначертан. Доказателство за това ни дава Похвалното слово на Григорий Цамблак. Не случайно между множеството добродетели на младия монах, които така поетично възхвалява, Григорий Цамблак подчертава послушанието, „изповядва го“ с особено рвение, отличава го като основа на всички останали качества, като залог за онова, което героят му ще постигне в бъдеще: „Кой така непоколебимо опази послушанието, чрез което най-добре като на здрава основа се крепят добродетелите на този духовен живот; та то е и мъченически подвиг, и борба, и победа. Това изповядвам аз, че е истина и не друг ще потвърди думите ми, а оня самият [Христос], който беше послушен до смърт, дори до смъртта на кръста.“

Вътрешната победа над себе си, над класовото чувство за превъзходство е първата степен към духовното извисяване на Евтимий. Но не трябва да считаме, че той остава само в рамките на монашеските добродетели. Целта му е да продължи образованието си в благоприятната среда на един столичен манастир, където не липсват начетени наставници и достатъчно книги. Разбира се, неговите учители са могли да го научат само на онова, което сами са владеели, а то, въпреки че не е било малко, не е излизало от рамките на традиционните знания. Догматика и църковна история, коментар върху библейските книги, тълкуване, понякога доста сложно и отвлечено, на християнските основоположения, символика на предметите и числата, упражнения по риторика и най-вече тънко познаване на всичко, засягащо църковната практика. Неща необходими и достатъчни, за да бъде признат един монах за твърде образован и да може той да претендира за игуменство или за епископски сан. Но тъкмо традиционното не задоволява Евтимий. Вероятно подсъзнателно той усеща, че в църковното и в манастирското устройство има нещо застинало; удобна и непреодолима рутина, зад която се крие безразличие. Животът на столичните духовници — от игумена, та до патриарха — е спокоен и обезпечен. Служби и обреди те извършват не самоотдайно, а формално и това отблъсква хората, създава многобройни ереси. Манастирите процъфтяват като добре уредени и богати стопанства и „нестежанието“ (безимотността), добродетелта, която е поставена така високо в „Лествицата“, се счита не за добро, а за грях. По нивите на манастирите работят отроци, подарени или купени заедно със земята. Болярите могат да внесат като дар в обителите подвластните си хора дори ако те са свещеници. Послушниците са превърнати в слуги, а общежитието на братята — в приятно времепрекарване, особено около трапезата. Кой гладен, кой отчаян, кой обременен от страдание ще получи утеха и подкрепа при богатия, нахранения, равнодушния? Дори представата за бога не е достойна — на него гледат като на господар, установил веднъж завинаги реда на небето и земята и заминал далече. Тези, които му служат, уж се стараят да спазват неговите заповеди, но никой не чувствува отсъствието му, никой не изпитва желание да следва неговия пример, да страда и да се раздава за хората. Призовават бога механично, без да се опиват от красотата на възхвалите, от сладостната хармония на химните, от прекрасословните проповеди. Пример на дълбоко вживяване, стигащо дори до изстъпления, Евтимий е могъл да намери в различните еретически учения, с които е богато неговото време. Но еретиците, били те богомили, адамити или жидовствуващи, го отблъсквали с разрушителната си сила, с ниската си култура и невежество в областта на византийското богословие. Син на своята класа, възпитаник на феодалната върхушка, Евтимий нито за миг не е помислял, че истината за света може да се търси другаде, освен чрез църквата и чрез православните обреди. Затова и в еретическите движения той не чувствува протеста на обезправените низини или лутанията на търсещата мисъл, а само присъствие на демонското начало, на дяволските козни. В неговите представи за устройството на света всяко разцепление, включително и верското, неминуемо отслабва държавата и води до последици, засягащи и самите разколници.

Своето духовно призвание Евтимий открива в исихазма. Ето защо, преди да продължим разказа си, нека видим в какво се състои същността на исихастките идеи, изиграли такава роля в културата на Югоизточна Европа. С какво те печелят умовете тъкмо на просветените, неспокойни и неудовлетворени хора?

Известно е, че за средновековния човек, бил той феодал, занаятчия, духовник или последният от парците, еретик или привърженик на официалната църква, земното съществуване с всичките му богатства и радости или с всичките скърби и тежести е кратък миг, преддверие към вечния неземен живот. Отвъдното, следсмъртното битие за тогавашните хора е също такава несъмнена реалност, каквато е и земното. „Вечният живот“ следва след земния и всеки човек по свой начин разчита да има участта на праведниците, а не мъките на грешниците. Бедните се надяват на евангелските думи, че по-скоро камила ще мине през иглени уши, отколкото богатият ще влезе в царството божие; богатите — че златото и там ще им помогне, защото са дарявали църкви и манастири; грешниците пък разчитали на покаяние... Дори за най-крайните еретически учения, включително и за богомилите, задгробният живот не е предмет на философски или богословски спорове, а абсолютна сигурност. И тъкмо защото въпросът засяга самата основа на човешкото съществуване, той заема основно място във всяко учение. Разбира се, най-силно тези въпроси вълнуват духовниците и особено монасите, които са едновременно и теоретици, и практици на богословското знание и провеждат това знание в целия си живот. Затова и идеите на исихазма най-първо са формулирани и затвърдени в монашеската практика. Един неспокоен грък, роден около 60-те години на XIII в. в Мала Азия — Григорий Синаит, обикаля „по естествено призвание“ редица манастири в Крит, Синайския манастир на Арабския полуостров (оттам и името му Синаит), остров Хиос и другаде, за да търси най-добри учители и наставници. Онова, което го вълнува, той научава не в големите обители, а от аскетите монаси, живеещи в строго усамотение, далече от всички хора. Тази стара традиция на отшелничество, запазена още от времето на ранното християнство, никога не е отмирала напълно, въпреки че бързо е измествана от общежителни манастири. (У нас най-видният отшелник и общобългарски светец, Иван Рилски, става основател на Рилската обител; подвизавалите се в западните български предели преподобни аскети Йоаким Осоговски, Прохор Пшински и Гавриил Лесновски на свой ред също слагат началото на Осоговския, Пшинския и Лесновския манастир.) Пред изумения Григорий се разкрива една не нова, но безкрайно съблазнителна за неговото време идея — идеята за непосредственото общуване с бога чрез вътрешно озарение, чрез мистично видение, осъществявано в самовглъбяване и безмълвие. Всички останали монашески добродетели са само средство, но истинската цел на посветения — бил той монах или мирянин — е да достигне „теорѝята“, т. е. „видението“. Пребиваването в „безмълвие“ (гр. исихия, оттам — исихазъм) като идея удовлетворява Григорий Синаит, но той, човек твърде образован и с определени книжовни заложби, отива много по-далече от наставниците си. Някъде около началото на XIV в. Григорий Синаит е вече на Атон, забележителната „монашеска република“, която привлича властно иноците от целия православен свят. Тук той започва да проповядва своето учение за безмълвието и умната молитва и едновременно да разработва, подобно на Йоан Лествичник и особено на големия византийски мистик Симеон Нови Богослов,[9] психологически етюди, като ги степенува в сложна и детайлно разработена схема според тяхното отношение към „видението“. Учениците на Григорий Синаит отначало не са много, но сред тях е и бъдещият му житиеписец и цариградски патриарх Калист. Близък другар в монашеството на Калист е Теодосий Търновски, последвал Григорий Синаит заедно със сънародниците си Климент и Яков. След известно време Григорий напуска Атон и разнася своите идеи за „умната молитва“ и „видението“ на други места (за кратко време живее в Цариград), докато се установява окончателно в „Парорийската пустиня“, в „скритата“, безлюдна част на Странджа, пограничната област между България и Византия. Многобройни ученици, гърци и славяни, се стичат в Парорийската обител, за да отшелничестват и се подвизават под наставничеството на Григорий Синаит. Някои от тях преди това са обиколили едва ли не целия Балкански полуостров. Идват от Загоре, от Северна България, от Солун, та дори и от отвъддунавските земи. Идват монаси странници и монаси, произхождащи от най-знатни родове, идват бъдещи патриарси и митрополити. Покрай безмълвието повечето от тях се занимават и с книжовен труд. Една от първите задачи е да преписват и превеждат творбите на своя наставник и на ония византийски автори, на които той се обляга в учението си.

Междувременно „килийният“ исихазъм е разтърсен от сблъскването със света и безмълвието му е нарушено. Той става широко известен на византийското общество към края на 30-те години, когато „умната молитва“ и безмълвието, практикувани от последователите на Григорий Синаит на Атон, са забелязани от дошлия там калабрийски (от областта Калабрия в Южна Италия) монах Варлаам. Получил солидно образование на Запад, отличен познавач на Аристотел, едновременно схоластик и привърженик на ортодоксалното византийско богословие, Варлаам приел възгледите на исихастите като чудовищно извращение на вярата. Може би недостатъчно запознат с обстановката, той си позволил да хули светогорските монаси и отнесъл въпроса до Цариградската патриаршия. Споровете между варлаамитите и исихастите са като искра, хвърлена в сухо сено — буквално цялото византийско общество закипяло, разделило се на две, пламнало в безконечни диспути и полемики. На заден план остават и агарянските опустошения в Тракия, и другите проблеми на страната. Политически партии, дворцови групировки, въстанието на зилотите, отделни градове — всичко се поляризира между двете идейни учения. Дори продължилата доста години борба за императорския престол между Йоан Палеолог и Йоан Кантакузин също е свързана с полемиката между исихастите и техните противници. Сами разбирате, че подобно движение не може да бъде породено само от богословски спорове. Зад привидността на многословните „теологически дебри“ се крие неумолимото историческо развитие. Днес ние можем да го оценим научно. Феодализмът в Западна Европа скоро ще започне да отстъпва под напора на нови икономически сили. Друг строй — капитализмът — стои на прага на цивилизования свят. Строй, който ще отмести погледа на човечеството от небето към самото човечество, ще въздигне до небето това „прекрасно творение“ — човека, а едновременно с това ще го срине в мрака на още по-страшна нищета и зависимост. Строй, който ще роди еднакво лесно Микеланджело Буонароти и Медичите, Леонардо да Винчи и престъпната фамилия на Борджиите...

Но истинският Ренесанс е все още далече от България, далече е от Балканския полуостров и от източните славяни. Само слаби отзвуци от предренесансови явления, и то повече в идеите, отколкото в живота, проникват във византийско-славянската общност. И тук, особено на Балканите — земята между Изтока и Запада, византийското средновековно мислене е все още непоклатимо. Новото засега е неоформено, все още неподкрепено от реални икономически и обществени сили. Но сблъсъкът нажежава атмосферата, предизвиква реакцията на средновековния тип култура. Тя се активизира, разтваря недрата си, изостря своята актуалност, възражда всичките си достижения, за да ги обобщи, да им предаде завършен вид, да ги канонизира (узакони). Именно в тази насока към възраждане на собственото първоначало и към придаването на една строга форма на културата (най-вече — на книжнината) личи усилието на края, а не свободното творчество на едно начало! А има и още нещо — като се организира, византинизмът се подготвя и за наближаващия удар. Ренесансът, все едно, няма да настъпи скоро на Балканския полуостров: в подкрепа на феодализма от Изток се надига страшна сила — османското нашествие, унищожило задълго кълновете на новото. Така че исихазмът е всъщност най-силната, най-всеобхващаща идейна реакция, чрез която православното средновековие отговаря на новото, което всъщност вече се зарежда в него. На практика въпросът стои така: Ще продължи ли византийското общество да се развива в рамките на православната култура, или ще тръгне по пътя на рационализма, който ще го сближи със западната схоластика. В разгара на споровете срещу рационалиста Варлаам и неговите привърженици (между които са много забележителни и просветени представители на висшата византийска духовна и светска аристокрация, а един от тях, най-изявеният — Акиндин, е бил българин от Прилеп) застават вече не благочестиви отшелници, а също така начетени богослови и философи. Обаче най-блестящият от тях, истинският теоретик на исихазма е Григорий Палама (затова исихастите са се наричали и паламити). Григорий Палама поема след 1338 г. защитата на исихазма и участвува във всички събори и диспути до смъртта си. Той е оставил забележително книжовно наследство. Първата задача на Григорий Палама е да приведе в съгласие с официалната църква всички съмнителни моменти от учението на Григорий Синаит. А това е крайно необходимо, защото догмата за непознаваемостта на бога („бог никой никога не е видял“) е измежду най-ревниво защитаваните от църквата. Хората, които я поставят под съмнение, рискуват душите им да бъдат предадени на анатема, а телата им — на мъки. Затова Григорий Палама с един великолепен усет и познание на богословското наследство систематизира целия опит на византийските мистици от предишните векове, за да формулира учението за „божествените енергии“. Същността на бога е непознаваема, говори Григорий Палама, но несътворената енергия, излъчена от него, може да бъде съобщавана индивидуално на всеки човек. Тази енергия е връзката между земния свят и трансцендентното битие. Чрез нея се приобщаваме непосредствено към бога, т. е. достигаме крайната цел на всяко познание.

Ние също признаваме за крайна цел богопознанието, отговаряли привържениците на Варлаам. Но бог е познаваем само като се изучава създаденият от него свят, а учението за енергиите е еретизъм и многобожие... Така диспутите продължили повече от 10 години. Страстите се разгарят докрай и цялата книжнина от това време в каквато и да е форма взимала участие в споровете. Постепенно обаче в лицето на Варлаам все по-определено започнали да виждат „латиномъдруващ“ западняк, което само по себе си било вече присъда. Византийците считали Рим за свой най-зъл враг, а и българите помнели добре времето на Четвъртия кръстоносен поход, когато войските на Калоян и на Иван Асен II печелели битки срещу „фрязите“.

Исихазмът, напротив, излязъл от борбата оформен напълно в съгласие с установените традиции и някак естествено това движение, което не засягало основите на църквата, било признато за единствено правилно нейно направление. Последният от трите църковни събора във византийската столица, които се занимават с идеите на варлаамитите и паламитите (исихастите), постановява окончателното осъждане на Варлаам и Акиндин и възвеличава делото на Григорий Палама и съратниците му. Съборът заседава в 1351 г., т. е. около същото време, когато Теодосий Търновски, ученикът на Григорий Синаит, се заселва в Килифарево.

В сблъсъка между двата типа мислене — рационалистичното и мистичното — във Византия и балканските славянски страни побеждава мистицизмът. Наистина ли? Дали, след като спечелват нелеката победа, исихастите се оттеглят обратно в отшелническите пещери? Нищо подобно. Точно тогава настъпва най-активният политически и литературен период на исихазма. Особено за България. Исихазмът се интелектуализира, ръководи се от широко образовани хора, автори на многобройни талантливи творби в различните традиционни жанрове. Те допринасят за последния голям разцвет на културата. Та ето, в това всъщност се крие привлекателната сила на исихазма и за съвременниците на Евтимий. В крайна сметка идеите на исихазма спомагат за утвърждаването на единна култура по целия Балкански полуостров. Това е парадокс, какъвто често ни поднася историята. Духовната общност на исихастите като че се опитва да уравновеси политическото и военното безсилие и разединението на балканските владетели.

Глава втора

БЕЗМЪЛВНИКЪТ

„Като прие твърде млад този велик и църковен стълб, с млякото на благочестието и с поученията за борба в мислите, той го превърна в мъж съвършен.“

Похвално слово за Евтимий
от Григорий Цамблак

И така, Евтимий върви по пътя на своето духовно призвание. Къде най-първо юношата монах е могъл да добие представа за идеите на исихазма? Вероятно още преди срещата си с Теодосий Търновски. Полемиките и споровете, които се развихрят през 30-те и 40-те години, несъмнено са обсъждани и в Търново. Нещо повече — след смъртта на Григорий Синаит (1346 г.) част от учениците му се преместват по-близо до Търново. Ромил Видински и неговият приятел Иларион например се заселват за известно време в местността Монкре (или Мокри), на един ден път от Търново, и там живеят според исихасткия ред на Парорийската обител. Несъмнено под силното влияние на исихазма се възпитават и монасите от големия манастир „Св. Богородица Одигитрия (Пътеводителка)“ в подножието на Търновския хълм Света гора. Едно ни е известно със сигурност от думите на Григорий Цамблак — че Евтимий е бил измежду първите ученици на Теодосий Търновски. Около 1350 г. Теодосий, човекът, който е имал най-силно влияние върху Евтимий, идва в Търново и с щедрата помощ на Иван-Александър основава Килифаревския манастир. Но кой е Теодосий Търновски? Какво носи той в себе си и какво внася в живота на знатния си ученик?

За живота на Теодосий, също както и за живота на Евтимий, нямаме исторически документи в буквалния смисъл на думата. Неговият близък приятел и съжител в Парория, станал по-късно цариградски патриарх, гъркът Калист, ни е оставил обширно житие. [10] Обемисто съчинение, но все пак житие с всички условности на този средновековен жанр. Житието не е биография и не може да замести биографията. То е разказ за светец, написан, за да свидетелствува, че Теодосий Търновски заслужава да бъде причислен към лика на светците. С една дума — пред нас е не портрет, а икона. Истинският характер на изображението в една икона е дълбоко скрит зад условността. Така че Теодосий си остава личност, в известен смисъл и загадъчна, и непозната за нас.

Обективността и правдивостта са чужди на жанровата природа на житието, а отборът на фактите е насочен към определено въздействие. При това Калист е имал не само сантиментални подбуди, за да настоява за канонизирането (т. е. за обявяването за светец) на своя приятел. Чрез възхвалата на Теодосий той преследва свои идейни и политически цели; прави го посмъртно „знаме“ на исихазма. Затова житието на Калист е силно тенденциозно и всеки съобщаван в него факт — подчинен на авторовата система на ценностите. В много отношения изобразителните принципи на Калист и на Григорий Цамблак са еднакви. Трябва ли да се учудваме, че и затрудненията при възприемането на текста от днешния читател са същите? Както Григорий Цамблак, така и Калист пази пълно мълчание за произхода и раждането на Теодосий. Можем да си го обясним с обичания от исихастките писатели похват, подчертаващ откъсването на героя от земните неща. Но Калист някак специално изтъква нежеланието на Теодосий да общува или да си спомня за своите родственици, а същевременно в цялото изложение нееднократно отбелязва особената близост на Теодосий с Иван-Александър. Докато живее с Григорий Синаит в Парория, Теодосий на два пъти е изпращан в престолния град с молба за помощ. И защо? Защото, казва Калист, „царят познаваше Теодосий по-преди и по-добре от останалите“ и „заради старото познанство и чистата искрена любов на царя“. Откъде царят може да познава така добре Теодосий, който се е родил във Видин (или Видинско) и който преди Парория само веднъж и за късо време е минал през Търново? Защо, когато Теодосий се установява в Килифарево, владетелят става постоянен ктитор (дарител) на новата обител, дава ѝ статут на царски манастир? Неволно у читателя се натрапва мисълта за връзка, потясна от обикновеното познанство. Роднинство? Но Калист не би премълчал царския произход на героя, тъй като той би бил една инкрустация повече в блясъка му на светец. Освен ако (и тук встъпваме в областта на хипотезите) Теодосий не е от видинския клон на Шишмановци, ако в жилите му не тече кръвта на непокорния Белаур. Шишмановец, но не опасен съперник, а монах исихаст. Това би обяснило и видното обществено положение на Теодосий, и почитта, с която го обграждат, и знатния произход на неговите ученици. А би обяснило и известната предпазливост, вървяща ръка за ръка с царското внимание и щедрост. Едва Теодосий се появява в Търново и получава собствен манастир, но — достатъчно далеч от града. Килифарево процъфтява, става средище на исихастка и книжовна култура, авторитетът на Теодосий Търновски е безспорен, а той си остава игумен — нито епископ, нито митрополит, а камо ли — патриарх. Наистина Калист подчертава, че Теодосий Търновски е инициатор на противоеретическите събори в 1355 и 1360 г., че той, а не неговият съименник патриарх Теодосий е истински глава на духовния живот в престолнината и направлява действията и на царя, и на „несведущия“ и „недоумяващ“ български патриарх. От други източници обаче знаем, че патриарх Теодосий е начетен и причастен към литературния труд. Следователно този пасаж от житието само ни засвидетелствува желанието на Калист да възвеличи своя герой исихаст за сметка на неугодния на цариградската църква патриарх Теодосий и подсказва за известна дълбоко прикрита поляризация между Търновската патриаршия и Килифарево, имаща, както ще видим, и политически основания.

Но да се върнем към самия Теодосий Търновски и към неговата съдба, за която съдим от идеализираното агиографско изложение. Теодосий, както и мнозина от съидейниците му, стига до исихазма след мъчителна духовна гонитба. Търсенето на нещо надтрадиционно, излишъкът от емоционална енергия, каквито той по-късно ще открие у Евтимий, го довеждат до исихазма. За това свидетелствува дори блуждаенето му от манастир в манастир. Мястото на първите си иночески години и на първоначалното си обучение — манастира „Арчар“ — Теодосий напуска след смъртта на игумена, който го е покровителствувал. След къси престои в Търново и Червен той се установява в сливенския манастир „Св. Богородица“, наричан още „Епикерниев“.[11] Когато Григорий Синаит се заселва в Парория, Теодосий намира в негово лице наставник, откриващ нови непознати дълбини на духовни упражнения и мистична аскеза. Впечатлителната му натура се прониква с исихастките идеи за непосредствено небесно приобщение. От житийния разказ може да съдим, че Теодосий Търновски се отличава от другите Синаитови ученици със способността си да съчетава иноческата екзалтация с търсене на по-широка обществена и емоционална изява. И въпреки че Парория е подходяща за отшелничество, Теодосий се задържа там само до смъртта на Григорий Синаит. После отново тръгва на път. Ако първите му скиталчества свършват там, където той намира своята идея, след престоя си в Парория Теодосий обикаля по-скоро като учител, като човек, търсещ съидейниците си: Сливен, Света гора, Солун, Бер, Цариград, отново Парория (за да се види със събратята си), обратно в Сливен, после в един манастир близо до Несебър. И накрая, сякаш умъдрен, узрял да бъде наставник и учител, Теодосий се завръща в Търново, следван от своето второ „аз“, „единонравния“ си приятел и покорен във всичко събрат — Роман. Отсега почти до края на живота си той ще ръководи Килифаревския манастир и ще направи от него не само център на исихазъм, но и център на книжовна дейност. Ето защо може би младият Евтимий, който несъмнено е могъл да монашествува в кой да е най-богат и уреден търновски манастир, става ученик на Теодосий Търновски. В Килифарево той има и двете възможности — и за писмен труд, и за „умна молитва“.

Къде се е намирала Килифаревската лавра, в която Евтимий прекарва около 10 години от живота си? Това не е познатият на всички сегашен Килифаревски манастир, привличащ хиляди посетители с живописния си вид, с възрожденската архитектура, с църквата, построена от Кольо Фичето, и с двата си по-стари (от началото на XVII в.) параклиса, единият от които е посветен на Теодосий Търновски. Наистина тук навсякъде се чувствува приемствеността с древната слава на Теодосий и Евтимий Търновски, но истинската Килифаревска обител е била другаде — може би на хълма, в чието подножие е прикътан днешният манастир.[12] „Градището“ — така са познати на местните жители руините от някогашната здрава крепост, издигната още в ранновизантийска епоха (V—VI в.) на пътя, водещ към низината. Хълмът на „Градището“, както и всички места наоколо, е горист. Можем да си представим колко гъсти и непристъпни са били горите в XIV в., когато тази пустош е била безлюдна, а 17-те километра до Търново се преодолявали почти за цял ден. Затова и Килифарево, пък и всички подобни места, където са възниквали отшелнически гнезда, са наричани „пустини“ — не безводни и пясъчни, но гористи и зелени, скриващи всеки, който иска да потъне в тях. Това значение на думата се пази и до ново време — нали Иван Вазов нарича Рила планина „великата рилска пустиня“.

За Килифарево и за живота на обитателите му знаем по нещо и от двата ни главни литературни източника — от Похвалното слово за Евтимий и от Житието на Теодосий Търновски. Текстовете са единодушни — Килифаревската обител започва съществуването си след идването на Теодосий Търновски в престолнината — т. е. от около 1350 г. Дотогава мястото е „дълбока пустиня“, „която по-рано поради пустотата си бе достъпна най-вече за бесове, а не за хора“ (Григорий Цамблак). В нея, според Калист, Теодосий и първите му спътници съградили килии, големи като шатрите на библейския герой Яков. Стеклите се първоначално 50 иноци направили от пустошта град, издигнали тук-там гнезда и като „доброгласни лястовици славословили денем и нощем“. Когато те се укрепили здраво там горе, „мълва, от птиците по-бърза, се замълви, облитайки не само сред самия български род, но като обхождаше и сърбите, маджарите и власите, а също така и живеещите около Месемврия (Несебър). Стичаха се при него най-вече онези, що се стремяха към монашеско житие като елени, така да се каже, жадуващи за водни потоци. И едни учеше на първоначалното монашеско битие и за послушанието, други — на деянието, а трети — на видението. ...Царят... заповяда да построят там кула, а също и църква, та постоянно да отслужват божествени служби.“ Тази идилична картина на Килифаревския манастир, в който се усвоявали трите основи на иноческия и исихасткия живот, се нуждае, разбира се, от историческа проверка. А тя може да е само една — археологическите разкопки на самото място. Разчистените камъни и пръст на част от „Градището“ потвърждават известията на литературните извори. С изключение на едно. Местността едва ли е била така пустинна и „достъпна за зверове“, а не за хора. Все пак пътят, построен през VI в., се е използувал и през XIV в. Огромната крепост с високи стени и отбранителни кули, извисени над старите дървета, може да е била малко порутена, но е продължавала да стои като вкопана в зъберите на скалите. Пространството, оградено от стените, е било твърде голямо. Северният край на крепостта е препречвал пътя с два входа — откъм запад и откъм изток. Дори ако през XIV в. цялата крепост не е била използувана активно, все едно — положението ѝ изключва да е била напълно изоставена. Там е имало най-малкото и стражи, и постоянно число хора, необходими за обслужване. Някогашната византийска твърдина е имала и много вътрешни каменни градежи — две големи базилики (църкви) и други сгради. Едната от базиликите е била достатъчно добре запазена, та да може след известно доустрояване да служи на обителта. От другата пък вероятно е взиман обработен камък за манастирски нужди. Изглежда, че около нея е построена и кулата на Иван-Александър. На югоизток са открити основите на царската църква, та дори и нищожна част от рисуваната върху мазилката украса. Църквичката вероятно е била твърде изящна, но е толкова малка, че в нея едва биха се събрали и двадесетина човека. Типична „частна“ църква, каквито е имало много по Царевец и Трапезица. Тя явно е била за избраните, докато голямата базилика, долепена до крепостната стена в най-южната част, е била предназначена за главен манастирски храм. Изобщо, както личи от сегашното състояние на разкопките, манастирският и духовният живот са се съсредоточвали в най-за̀ветната, най-пригодна за живот южна страна на хълма, далеч от главния път и от стражевите кули. Пред голямата църква по права улица се редят постройка след постройка; на изток също личат следи от някогашни двуетажни сгради. За предназначението им може само да се гадае. Едно е ясно: че в манастир, където броят дори само на постоянно живеещите иноци и послушници надминава стотина и който поради славата си посреща и изпраща непрекъснато гости миряни, монаси поклонници, случайни пътници и кого ли не още, ще има и голяма готварница, и пекарница, и стаи за нощуване, и достойна игуменарница (стаите на игумена), че и помещения за добитък, инвентар и слуги... Нека не забравяме главното занимание на исихастите след монашеската служба — писмения труд. Някъде сред тези постройки е била манастирската библиотека, мястото за писане и преписване на книги. А какво е имало на север и на северозапад от втората, разрушена базилика, даже и не знаем. Твърдата камениста почва още крие тайните си...

Такова описание на Килифаревския манастир твърде малко отговаря на представите за исихасткото „безмълвно съзерцание“. Да не правим прибързани изводи! Защото, когато говорих за исихазма, споменах, че с всичките си особености той остава в рамките на официалната християнска религия. Исихазмът не само не руши, но се стреми към утвърждаване на силна феодална църква и силна феодална държава; всички български исихасти ратуват за статута и престижа на монашеството чрез неговото нравствено и културно издигане. Затова трябва да подчертая — възможността за безмълвен и съзерцателен живот не се дава току-така и всекиму в исихастките манастири. Всички извори — и наши, и византийски — разказват за трудния път, по който отделната личност може да осъществи своето индивидуално желание за уединена молитва, своя стремеж към повече самостоятелност в контролирания духовен живот. И при исихастите са в сила законите на средновековното общество! Всеки, поискал да достигне „видението“, минава през трудната школа на „деянието“ и „послушанието“. В Килифарево, както и в Парория, първия исихастки манастир, живеят много монаси, които са заети с определена работа денем, а с молитви — нощем. Колкото по-изтощително усърдни се показват и в труда, и в молитвите, толкова повече надежда имат да се откроят сред останалите. Истинското исихастко „посвещение“ започва с прикрепянето на старателните иноци към някой „старец“, който лично да бди над тях, да измъчва тялото и прекършва волята им много по-силно, отколкото в обикновените манастири. И едва когато старецът сметне ученика за подготвен, за напълно безстрастен (т. е. лишен от всякакви земни желания), той му позволява да се отдели и да живее в исихия, без непрекъснато денонощно наблюдение. И само тогава отшелниците исихасти са имали право да се оттеглят в килиите, накацали като лястовичи гнезда по насрещните хълмове. Всеки, който дръзва да се усамоти по своя воля, рискува не само да бъде наказан, но понякога — обявен за обзет от зли духове или от еретически мъдрувания. Житието на Теодосий Търновски ни дава няколко примера на исихастко подчинение. Но още по-красноречив е друг паметник — Житието на Ромил Видински. Ромил е връстник и съидейник на Теодосий Търновски, също възпитаник на Григорий Синаит в Парорийската пустиня. След смъртта на Григорий Синаит той живее известно време ту в местността Монкре около Търново, ту в Парория, после години наред пребивава в Света гора, за да завърши земния си път в новооснования манастир Раваница (Сърбия) някъде около 1382 г. Неговият ученик Григорий му посвещава обширно житие, в което показва по-голям вкус към описание на отделни епизоди от монашеското битие, отколкото Калист или Григорий Цамблак.[13] Затова житието на Ромил Видински ни помага да възстановим картината на Евтимиевото ежедневие в Килифарево. Между другото Григорий разказва за отношенията в исихастката общност, за проникновената, екзалтирана дружба между отделни монаси, за невероятното подчинение пред заповедите и даже — пред капризите на „старците“. Още в Парория например Ромил е „прикрепен“ към един немощен и невъздържано зъл отец. Понеже за стареца рибата е необходима храна, Ромил я лови по всяко време на годината. Дори в най-студените зимни дни той разчупва леда, влиза в мразовитата вода, за да я размъти и да напълни сака си. Старецът би трябвало да е благодарен на този свръхстарателен възпитаник, който рискува живота си, за да му слугува. Но ето какво разказва Григорий: „Веднъж неговият настоятел, оня парализиран старец, му заповядва да отиде и да налови риба. Нареди му да ловува определено време и така да се върне бързо. Но добрият ловец, намерил благоприятен улов, удължи времето повече от позволеното. Когато той си дойде, старецът прочее не го посрещна радостно, въпреки че бе донесъл риба повече, отколкото когато и да е, а го обсипа с много укори и грубости, знаейки неговия търпелив и проникновен разум. И взе рибите вътре в килията, а ловецът остави на открито вън, в онази нощ, когато от небето се сипеше силен сняг. Защото времето бе студено и снегът покриваше оня страдалец така, че той не се виждаше никак. На сутринта, след като разровиха снежната грамада, намериха го полумъртъв сред снега. И това не е с нищо по-малко, мисля, по общо мнение за разказа, от гмуркането му във вира, от измъчването от ледове и студове...“ Днес в нашите очи Ромил Видински изглежда истински пример за човешко търпение.

Но когато сам става „старец“ и възпитател, той на свой ред тиранизира учениците си, и то с най-чистото съзнание, че им помага да се усъвършенствуват. Е, не толкова, колкото са го мъчили на младини, но все пак твърде жестоко. Ето една сцена, разиграла се между Ромил и неговия житиеписец Григорий: „Веднъж моят отец ме изпрати при един старец да поискам книга и да му я донеса. И така, като отидох и взех книгата, вървях към нашата килия. Понеже се уморих, поседнах малко, отворих книгата и веднага намерих главата, която отецът щеше да чете. Прочетох я, затворих книгата и му я занесох. Като я взе и отгърна, той преглеждаше тук-там, искайки да намери онази глава, и не я намираше. Аз му рекох: „Коя глава търсиш, отче, в тази книга?“

Разбрал от него, че е тази, която намерих и прочетох по пътя, казах му: „Ако позволиш, ще ти покажа, което търсиш.“ Той ми отговори и рече: „Покажи.“ Като взех книгата, намерих онази глава, която искаше да прочете, и му я показах. Той ме погледна рязко и каза така: „Ти откъде знаеш, че тази глава е в книгата?“ От това и от самото изражение на светеца разбрах своето падение. И що?! Паднах в нозете му, молейки прошка... А той ме обсипа с многобройни укори... И така, аз се валях в краката му... едва се сподобих с прошка, и то не без наказание, но с много наказание и допълнителна служба.“

Сега вече можем да си представим по-картинно живота на Евтимий в Килифаревската обител и да разберем защо Григорий Цамблак започва изброяването на Евтимиевите добродетели със смирението и нарича неговото послушание „и мъченически подвиг, и борба, и победа“. Смирението и послушанието на Евтимий придобиват още по-голяма стойност в нашите очи, тъй като знаем, че произходът му е давал право на по-лек живот. Все пак, познавайки по-сетнешната съдба на нашия герой, ние сме уверени, че той е служил по-често в библиотеката и в игуменарницата, отколкото при секачите на дърва, при каменарите, в готварницата или в хлебарницата. Григорий Цамблак посочва, че Теодосий много бързо отделя Евтимий от другите монаси и го прави ръководител на ежедневието в манастира. Според Григорий Цамблак — заради изключителните способности и добродетел. Несъмнено Евтимий е показвал и едното, и другото, но е естествено, че добродетелите украсяват по-видимо знатния, отколкото безизвестния. Във всеки случай Евтимий проявява ревност, не по-малка от останалите монаси, и онова, което ни съобщава Цамблак, не ще да е само лишена от съдържание възхвала. Изпитанията го каляват „както някой ковач нагорещеното желязо с вода, та в замяна на многогодишни лишения да придобие острота на ума и горещо усърдие...“

„Кой — възклицава Григорий Цамблак — е стоял на всенощна молитва, докато почувствува, че не е същество от плът, а някакъв каменен стълб?... Кой така устоя на корема, който много искаше, и на неговите сласти и го наказа без храна?“ Дори парите, според Цамблак, не са почетени от Евтимий и той е доволен да има само храна и одежда.

В блестящата характеристика на Евтимий липсва едно нещо. Григорий Цамблак не споменава дали в Килифарево Евтимий вече е проявил страст към книжовни занимания. А тя несъмнено е съществувала, защото скоро дава своите плодове. Може би Григорий Цамблак просто включва литературния труд към молитвените и богоугодни занимания. В скоби ще отбележа интересен детайл от Житието на Ромил. По повод на „греха“ на Григорий да чете без позволение Ромил го наставлява и между другото подчертава, че възпитаният монах не трябва да разглежда вещите в чужда килия и най-вече — да пипа или разгръща без разрешение намиращите се там книги. Едно изречение, твърде важно за нас при оскъдните сведения за писмения труд на исихастите. Значи е било съвсем обикновено нещо монасите да притежават собствени, преписвани и четени от тях книги. А какво е могъл да знае Евтимий, от кого и как се е образовал в Килифарево, ни подсказва Калистовата характеристика на един от намиращите се там монаси — Дионисий. „Дионисий беше тъжен на вид, съвсем изтънял поради сухотата на тялото си, работещ с ръцете си и даром никога неядящ хляб, облечен само в кожена дреха, и то лоша. Премъдър в писмения труд, знаеше наизуст божественото писание на двата езика — гръцки и славянски. Задълбочен по ум, той имаше дар от бога да превежда изкусно и дивно от елински на славянски език. И като преведе много книги, украси църковния ред. Въпреки че живя до 40 и повече години, той не отстъпи ни най-малко от иночеството.“ Калист не сочи Дионисий като изключение, а подчертава, че се задоволява да пише за него като пример, за да не удължава излишно повествованието. Така че, ако си представим поне няколко подобни „Дионисиевци“, ще оценим в какво благоприятно за бъдещото му поприще обкръжение живее Евтимий!

Казах вече, че Евтимий бързо се издига до пръв помощник на Теодосий и има нелеката задача да се грижи за цялото братство. Според Цамблак той се грижи за храна и облекло, а също и за опазване на мислите и за спасението на душите, тъй като Теодосий се оттеглил да безмълвствува на известно разстояние от манастира. Теодосий Търновски значи е бил уверен, че бъдещият търновски патриарх вече е бил с достатъчно калена душа, научен да стопанисва голям имот и да ръководи така, както Теодосий е изисквал от него.

Можем ли да наречем годините, прекарани от Евтимий в Килифарево, плодотворни и умиротворени? Плодотворни — да, но умиротворени — едва ли. Исихасткото съзерцателно спокойствие твърде често е нарушавано от зловещи вести, над които човек се замисля. А Евтимий не може да остане равнодушен нито към онова, което става в престолния град, нито от онова, което става по българските земи. С всяка изминатата година се засилва тревогата за бъдещето на България, тревога, която никакви царствени прояви на Иван-Александър не могат да заглушат. Добре е наистина, че след смъртта на Стефан Душан (1355 г.) Сърбия престава да е опасен съсед, а Византия през цялото десетилетие се гърчи в безумна гражданска война. Но иноверците, идващи като скакалци от Мала Азия и наемани така недалновидно от Кантакузин, че и от българския цар, разоряват цяла Тракия и все по-уверено напредват, улеснени от разногласията на християнските владетели. Кой ще ги спре?

Положението по българските земи също не е блестящо. Преди петнадесетина години благоразумието сякаш напуска Иван-Александър. На бърза ръка той замонашва законната си съпруга Теодора и се оженва за една еврейка — Сара. Като за подигравка с предишната царица и нейните синове Сара е покръстена и приема името на първата жена — Теодора. За нещастие новопросветената (т. е. новопокръстената, както ще я величаят дълго време) царица не закъснява да подари на височайшия си съпруг двама сина. Съществуването на два клона от една и съща династия са винаги опасни. От първия брак на Иван-Александър е останал всъщност само един жив наследник — Срацимир, който е получил Видинското деспотство. Първородният син на царя е загинал през 1355 г. Изглежда, че Срацимир, без да скъсва решително с Търново, провежда самостоятелна политика и тази му показна самостоятелност не ще да е без връзка с решението на царя да предаде престола на сина си от брака със Сара. Как е могъл Срацимир да не се чувствува онеправдан? На североизток, в днешна Добруджа, плодородната Карвунска земя, също е почти отделена от централната власт. Нейният властелин води собствена политика, сключва договори и сече монети. С Търново го свързват само призрачните отношения на полупризнато васалство. Българските крепости на юг от Стара планина са вече малки острови всред опустошената и ничия земя. Погледнато реално, великолепното царствуване на Иван-Александър се крепи върху нестабилна опора над бездната на разгрома. Разбира се, днес ние виждаме истинското състояние на нещата, защото знаем хода на неумолимата история, но тогава малцина си дават сметка за сериозността на положението. Смятат го за временно — ще повърлуват малко агаряните, пък ще си идат, откъдето са дошли; ще се посдърпат братята, пък ще се помирят, ще заякне пак българският скиптър. Или пък са търсили изход в неща, които малко са помагали. Теодосий Търновски и Евтимий са измежду онези, които ратуват за абсолютно и непоклатимо първенство и единство на църквата. Те смятат, че то ще засили и отбранителната мощ на страната. Затова Теодосий, безмълвникът, напуска на два пъти своето уединение и участвува в двата противоеретически събора в Търново. Вече споменах, че той едва ли е бил техен вдъхновител и организатор, но във всички случаи ги е подкрепял като ревностен защитник на православието. Вероятно първият Търновски събор е свикан, за да потвърди всички постановления на Цариградската църква за победата на исихастите и анатемосването на противниците им — Варлаам и Акиндин. Едновременно с това той е трябвало да издаде решения срещу разпространилите се нови форми на богомилството. Двете толкова различни по дух и идеи учения се обединяват чрез противопоставянето им на православната религиозна традиция, която в този момент е особено активна. За варлаамитството вече стана дума. Но какво налага да се „повдигне гонение" срещу богомилите в един момент, когато това учение започва да се изражда и когато официалната власт има (или би трябвало да има) далече по-важни противници? Преди всичко защото същата възбуда на духовете, плод на която е исихазмът, обхваща и другите ереси, придава им нови и, бих казала — крайни форми, носещи печата на същата екзалтираност, както исихазма, но освободени от културните и просветни граници, в които той се вмества. Богомилството, изобщо лесно податливо на външни въздействия, възприема някои мистични идеи на масалианството [14], с което е сродно. Така към нападките срещу кръста, иконите, църковните обреди и всички книги, с изключение на новозаветните, се прибавя идеята за озарението на избраници измежду богомилите от видения и идеята за свобода от всякакви морални връзки в обществото. Една част от богомилските проповедници учат своите последователи да ходят голи и да следват нагоните си; други пък се хвърлят в противоположната крайност — скопяват се, проповядват безбрачие и изпадат в различни състояния на транс.

През 50-те години богомилството се разпространява и чрез непрекъснатия поток от бежанци от Долната земя към Загоре и Северна България. Сред тези хора, оставили зад себе си разорени стопанства, опожарени домове, убити и отвлечени близки, сред тези хора без покрив, без подкрепа, без надежда, дори вече без сили за социален протест, защото страданията им са причинени главно от нашествениците, царува отчаяние и песимизъм. Затова и Търново, един от най-сигурно защитените и спокойни градове на полуострова, „ври и кипи" от еретици. За дейността на някои знаем от Калистовото житие на Теодосий Търновски, но Калист не винаги ни дава ясна представа за тях. Какъв е например този монах Теодорит, пристигнал от Цариград, когото Теодосий изобличава и прогонва? Калист съобщава, че той се прикривал зад лекарския си занаят (значи наистина е лекувал), а всъщност изповядвал ереста на Варлаам и Акиндин. Това съобщение ни дава представа за един високообразован и начетен човек, запознат с класическите автори и привърженик на Аристотел, както всички варлаамити. Такъв човек наистина би могъл да влияе силно върху умовете на знатните търновчани. Калист обвинява Теодорит в магьосничество — също разбираемо, ако той е лекувал и е помагал там, където другите са безсилни. Ако беше исихаст, щеше да е чудотворец, но щом е варлаамит — кой, освен дявола, според Калист, би му помогнал? Дотук добре. Но Калист разказва още неща, които съвсем объркват тълкувателите. Теодорит учел хората да се покланят на дъб и да търсят изцеление от него, а също да принасят в жертва пред дървото овце и агнета. Подобен езически анахронизъм просто не съответства нито на варлаамитството, нито на монашеския сан на учения грък. Невероятно е от четене на Аристотел и други автори Теодорит да се е върнал към езичество. От друга страна, не можем да смятаме, че Калист напълно е измислил историята с дъба. Остава да предположим, че в Търново наистина са се възродили, по-точно засилили, някои прастари обичаи и суеверия, че бедните хора са били готови да правят курбани и на дървета, и на камъни, само някак да отгонят и облекчат нещастията си. И варлаамитът Теодорит, „развратителят" на знатните, няма нищо общо с моленията и жертвоприношенията под дъба, освен че е живял по същото време в престолнината и че за Теодосий Търновски, както и за Калист, всеки варлаамит е чиста проба „елински зловредител".

Наистина Търново „ври и кипи". По същото време в града се появяват богомили, изгонени от Солун и Света гора. Един от тях, Лазар, изповядва адамитството и забавлява населението в бедните квартали с голотата си, прикрита само с една издълбана тиква. Други двама — Кирил Босота и поп Стефан, проповядват срещу иконите, кръста, светците и срещу законния брак. Към смутителите на църквата Калист прибавя и един съименник на Теодосий, „превъзпитан" лично от именития килифаревски отшелник. Този Теодосий се измъчвал с въздържание и пост, но (спомнете си това, за което говорихме по-горе!) без да потърси някого за наставник. В резултат той се поотклонил от правия път на исихазма и стигнал чак до адамитството. Според Калист Теодосий увлякъл много търновчани, мъже и жени, които вървели по стъпките му и се отдавали на разврат...

Да, животът в Търново не може да се нарече еднообразен и църквата вероятно е била затруднена кого по-напред да анатемоса и кого да увещава с добро. Трябва да признаем също, че новите форми на богомилството не са така подчертано антифеодални и заплашват не със социалната си сила, а с многобройността си и разлагащото въздействие пред османската опасност.

„Сценарият", по който протичат двата търновски събора, е предаден накратко в Теодосиевото житие. Логиката ни подсказва, че и Евтимий е бил свидетел на дейността им, въпреки че името му не е споменато наред с името на Теодосий, кир Роман, кир Дионисий и други по-именити старци. Според Житието Теодосий играе ролята на „църковни уста", т. е. ръководи пренията и отговаря на еретиците. Въпросите и отговорите, включени в изложението на Калист, са традиционни и общи. В действителност нещата едва ли са протекли така гладко и с пълно надмощие на официалното православие. Все пак съборите са място, където се изслушват и двете страни, независимо че последствията падат само върху едната. Евтимий има възможност да се запознае с възгледите на всевъзможни еретици и с нелеките прения срещу тях; да усъвършенствува ораторското изкуство, от което зависи престижът на висшия духовник. Няма съмнение, че бъдещият търновски патриарх е бил напълно съгласен с жестоките мерки срещу непокаялите се еретици. Толерантността към верските противници е нещо нечувано за това все още средновековно време.

Първият събор — от 1355 г., анатемосва варлаамитите и осъжда Кирил Босота, поп Стефан и техните привърженици.

Пет години по-късно — в 1360 г., се провежда вторият Търновски събор. Неговата задача е по-тежка. Не става вече дума за отклоненията на хора от низините, а за евреите, живеещи в столицата и в градовете на царството. Както във всички християнски държави, така и в България еврейското население носи белега на своята отхвърленост и едновременно — на своята икономическа сила. „Юдействуващите", както ги наричат, живеят изолирано, но заможно и често пъти съсредоточават в ръцете си най-доходната търговия, стоки и злато. Женитбата на Иван-Александър за Сара, брак наистина фатален за България, в никакъв случай не трябва да се приема като увлечение на владетеля по прекрасна девойка от низините. Ролята на Пепеляшка не приляга на Сара. Не че владетелят не би си позволил такава „греховна" връзка, но тя би си останала вън от семейството и официалния живот. Вторият брак на Иван-Александър е възможен, защото зад Сара стоят богатствата и парите на еврейската общност в Търново, а може би — и на лихварските къщи от други страни. Заедно с прелестта и младостта на Сара българският владетел ще да е получил огромна финансова помощ. А тя му е била крайно необходима. Знаем как унизително и напразно византийският император Йоан V Палеолог обикаля по същото време европейските държави, за да търси парични заеми. Известен ни е и контрастът между състоянието на българските земи и дворцовия блясък. Втората женитба на Иван-Александър не е заради династична изгода, но не е и без сметка. Само че сметката е временна, а печалните последици — непоправими.

Обикновено се смята, че главно духовенството е недоволно и е останало резервирано към втората Теодора. Обаче изглежда, че брожението е било по-силно сред болярите, отколкото сред йерарсите. Защото Сара се покръства преди омъжването си, а покръстеният евреин (това знаят добре църковниците) обикновено е несравнимо поревностен към църквата от ония, които са християни по рождение. Приблизително по същото време на цариградския патриаршески престол ще седне знаменитият Филотей Кокин, евреин по майка, но исихаст — най-близкият съратник на Григорий Палама и най-твърд защитник на православието. Сара-Теодора не прави изключение от това правило. Всички източници подчертават нейните грижи за църквата, щедрите ѝ дарения за храмове и манастири. Срещу сумите, които тя харчи, за да поддържа своя авторитет на „благоверна и христолюбива царица", еврейските търговци ще да са получавали привилегии и са множели парите си. В крайна сметка и двете страни имат полза от царуването на Сара. Тогава защо се налага в 1360 г. да се стига до свикване на събор, и то специално срещу юдейството? Причините могат да са твърде много. От една страна, брожението на масите вследствие на политическата нестабилност на страната расте и се налага да се канализира в удобна за държавата посока. От друга страна, изглежда в Търново все още съществуват привърженици на Срацимир. А те стават особено опасни, когато Иван Шишман, първенецът от втория брак, е вече поотраснал и въпросът за наследството на Иван-Александър стои на дневен ред. Нека не забравяме, че във Видинския сборник, писан през същата 1360 г., Срацимир се титулува „благоверен, превисок и самодържавен цар на българи и гърци". По едно загатване в Житието на Теодосий Търновски съдим, че българският владетел Иван-Александър е обвиняван в прекалена толерантност спрямо изповядващите юдаизма и дори в религиозна слабост: имало опасност юдейството да откъсне царя от „... честното укрепване на православната вяра". В този момент и Иван-Александър, и Сара-Теодора трябва да бъдат повече от всякога „христолюбиви" и тактични, за да спечелят престола за Иван Шишман. Особено Сара. Налага се тя да пожертвува някой и друг от своите сънародници, за да покаже, пак по думите на Калист, че „не приема по никакъв начин, щото нещо хулно да би се насочило срещу православната вяра". Съборът се провежда при особено тържествена атмосфера в новопостроения дворец и Евтимий присъствува на още една бляскава победа на православието по реда, установен още от Константин Велики.[15] Иван-Александър председателствува събора. Присъствуват и двамата му сина. Този път той няма нужда от „църковни уста" и сам ръководи разпита на обвиняемите. „Юдействуващите" са признати за виновни. Разправата с тях е, общо взето, показна и почти безкръвна. Един се покръства, на друг отрязват езика, трети са изпратени на заточение и само един, според Калист, е пребит до смърт от разярената тълпа. Вероятно от същата разярена търновска тълпа са разбити и разграбени няколко магазина, но явно противоюдейските настроения се ограничават с това. Накрая съборът издава постановление, с което проклина всички еретически учения, включително богомилството и варлаамитството, а също и еврейската религия. Интересно — нито един от съборите с нищо не показва, че българите са застрашени и от друга верска сила — мохамеданството. Би помислил човек, че такава опасност не съществува. Благочестивите килифаревски иноци, а с тях и Евтимий, се завръщат в манастира, след като са демонстрирали с присъствието си пълно единство с Търновската патриаршия и решенията ѝ. Нещо повече —

предполага се (с твърде сериозни основания), че именно във връзка със събора от 1360 г. в Килифарево е преписан един от най-ценните запазени български паметници — Томичовият псалтир, богато украсен с миниатюри.[16]

От участието на килифаревци в съборите бихме останали с впечатление, че между търновската патриаршия, царския дворец и кръга около Теодосий Търновски цари единство. Що се отнася до тясно религиозните въпроси — да. Но има някои политически моменти, в които двете страни запазват и отстояват собствени позиции. Тези позиции засягат непосредствено и Евтимий Търновски. До нас е достигнал важен документ за отношенията между Цариград, Килифарево и Търново. Става дума за една грамота, написана от патриарх Калист през декември 1355 г. и изпратена до Теодосий Търновски и Роман. Текстът на грамотата представлява отговор на цариградския патриарх и на синода във връзка с послание, изпратено около половин година по-рано от Теодосий Търновски и Роман до Цариградската църква. В днешно време подобно послание без колебание бихме нарекли „донос“. Неприятно е, но е самата истина. В писмото си до Калист двамата видни килифаревци през главата на търновския патриарх осведомяват гръцката патриаршия за някои нередности в българската църква. Те обвиняват българските йерарси в отстъпление от законоположенията и уставите на източното православие. Посланието на Теодосий и Роман не е запазено, но съдържанието му се възстановява по обстойния и подробен отговор на Калист. От него ни става ясно, че първо, търновският патриарх при служба в храма не споменава името на цариградския и на другите източни патриарси; второ, вместо да купуват миро, приготвено в Цариград според установената от V в традиция, българските свещеници употребяват собствено благовонно миро от пазените в Търново частици от мощи на великомъченик Димитър и на Варвар мироточец; трето, българските свещеници кръщават децата вместо с трикратно потапяне във вода с еднократно или с поръсване. Третата точка на обвиненията говори за известно западно влияние над българските църковни обреди и, естествено, противниците на варлаамитството са я считали за първостепенна. За нас обаче са много важни първите две „отклонения“. Какво показват те? Всъщност това, че българското висше духовенство не желае повече да се съобразява с Византия. Българите искат да са равни с византийската църква, претендираща за „вселенска“ власт. Да споменават само българския патриарх, да си правят сами миро и подобни „нововъведения“ — всичко се дължи на обяснимото желание да се издигне престижът на България. След като „Вторият Рим“ (Цариград) запада и Търновград може да бъде „Трети Рим“, защо наистина и българската църква да не бъде най-силна между източните църкви? Преди няколко години

българският патриарх си е позволил вече да отнеме част от властта на вселенския (цариградски) първостоятел. Без негово съгласие той е ръкоположил за патриарх сръбския архиепископ и е дал самостоятелност на сръбската църква. Цариград все още не е преглътнал горчивия хап на подобно действие. А родолюбно-предизвикателните изяви на привържениците на самостоятелната българска църква продължават и стават популярни и сред светските среди. Но исихастите, които (нека да не прозвучи като оправдание) не са били по-малко патриоти, щом става дума за мирски работи, за войни, за политика и т. н., си остават фанатични пазители на традицията и на църковното единство. След като отпреди десет века Цариградската църква има приоритет сред останалите, исихастите се считат длъжни да го тачат поне в богослужебния ред. Разкъсването на църковното единство, пък и войните между балканските държави исихастите възприемат като първостепенна опасност. И в този смисъл си позволяват да пренебрегнат авторитета на търновската патриаршия и да се обърнат към Калист. Можем да си представим колко полуизказани и неизказани, неофициални, че и официални упреци са били отправени към Килифарево след получаването на Калистовата грамота. С въпроса са се занимавали и в патриаршеските, и в царските палати. По своему и двете страни са прави, но на никого не е била приятна високомерната снизходителност на цариградския патриарх. В грамотата си Калист възлага на Теодосий и на Роман „да следят за поведението на българските свещеници“ и дори заплашва, че ще вземе мерки и ще детронира търновския патриарх. Разбира се, Калист не е имал властта да се намеси във вътрешните работи на българската църква, но едно скъсване между двете страни не е желателно за никого. Затова и Калист, обвинявайки търновския патриарх, твърде хитро величае българския владетел и така смекчава тона на грамотата: „Нашата любов и разположение към този цар — пише той — ни убеждават да оставим това дело без последствия дотогава, докато не видим, че търновският патриарх се е поправил.“ Конфликтът позаглъхва и нито търновският патриарх „се поправя“, нито Калист повече се обръща официално към Теодосий Търновски и Роман. В тази сложна ситуация, когато на везните са поставени два силни авторитета, Евтимий е изцяло на страната на Теодосий Търновски. Петнадесетина години по-късно, когато сам става търновски патриарх, той задължава българските свещеници да споменават при литургия името на цариградския патриарх преди своето собствено име. Още в Килифарево той разбира, че силата на България трябва да проличи в други неща и че борбата за престиж в този момент не носи полза за българската кауза. До края на дните си Евтимий е убеден, че единството на Византия и България е жизнено важно за двата народа. Килифаревското му възпитание устоява на всевъзможните изкушения на властта.

* * *

Последните няколко години от живота на Евтимий при Теодосий Търновски не са съвсем ясни. Според Калистовото жити Теодосий напуска Килифарево, тъй като „измаилтянският род" обез покоява тамошната пустиня. Иван-Александър отново проявява цар ската си благосклонност към именития исихаст: „А царят, познавай премногото му добродетели, не пожела да го пусне далеч, но намер твърде непристъпна пещера, отстояща на 20 пъприща (около 4 к далече от Търново. И като убеди всичките си боляри, сам вървеш пред тях, носейки в полата на дрехата си пясък на три пъприща пор ди стръмнината на мястото. И когато се изгради стълба, а също църква многочестна и хубава, когато бяха построени и множество к лии, Теодосий прочее пребиваваше в безмълвие, скътвайки възвиш ното в сърцето си. Там се стичаха множество иноци и се наслажда ха на различни духовни придобивки, получени от него."

Според Калист Теодосий живее на новото място 3 години, при това — 20 и повече месеца — измъчван от тежка болест, съкращаваш дните му. Сведенията са съвсем конкретни и вероятно — точни. Поне же знаем, че Теодосий в 1363 г. (ако не и в 1362 г.) е бил вече въ византийската столица, трябва да отнесем новото преместване на Теодосий около 1358—1359 г. И отново се налага да тълкуваме текс товете. Наистина ли Теодосий се премества от Килифарево поради османските нападения в околността? Трудно е да се отговори катего рично. Няма обаче никакви свидетелства, че по това време яката кре пост с пирг на Килифарево е по-беззащитна от самотната пещера отдалечена на 4 км от града, па макар и в най-непристъпните скал край Търново. Изглежда опасността е по-скоро предлог, а истинската причина остава неизвестна. Някои учени я свързват с опозицията око ло Калистовата грамота, една хипотеза, която засега няма доказа телства.

Теодосий се оттегля да безмълствува не сам. На новото мяст той е взел със себе си някои иноци. Бил ли е Евтимий спътник в тов му уединение? А „единонравният" Роман? А Киприан, който също ш замине с Теодосий за Цариград? Би трябвало да предположим, ч именно изброените хора са около Теодосий и при неговото последн оттегляне от света. Кому тогава е поверен Килифаревският манастир

И още. Къде е мястото на Теодосиевото убежище? Разполагам с два ориентира: скалиста местност и 4 км разстояние. Въпреки тов учените са затруднени. Едни смятат, че Теодосий никога не е напуска Килифаревската планина и мястото на новото му пребивалище някъде там близо. Те се основават на Похвалното слово за Евтимий където не се споменава нищо за преместването на Теодосий. Знаем обаче, че Григорий Цамблак е пестелив на факти и все пак отдалечен от времето на Евтимиевата младост, а Калист познава непосредствено от Теодосий последните години от живота му. Други изследователи търсят мястото в посока откъм Килифарево към Търново, в местност, където е имало манастири. Така той е могъл да бъде близо до Търново и едновременно — до Килифарево. Само че сочената местност не е ни скалиста, нито стръмна. Трети пък (тяхното мнение напоследък надделява) смятат, че Теодосий се е преместил в посока, обратна на днешното Килифарево, на север от престолнината, сред пролома на Янтра при отвесните склонове на Арабашката планина. Във варовитите скали има пещери и в някои от тях — следи от стародавни обитатели. В същата посока, но по-близо до Търново (6—7 км) днес се намира манастирът „Св. троица". Според Похвалното слово на Григорий Цамблак той е основан от Евтимий Търновски едва в 1371 г. Някои учени обаче считат, че Евтимий само е „наследил" това място от Теодосий и че ако не при сегашния манастир, то поне някъде наблизо е била пещерата на килифаревския исихаст. В областта около сегашния манастир „Св. троица" не са правени системни разкопки, но затова пък има много местни предания, свързващи го с името на Теодосий. В края на миналия век монасите са показвали полузаличени следи от стълби, водещи към дълбока пещера, наричана „Теодосиева", а според устни предания, записани пак тогава, върху стените на старата църква, разрушена в 1847 г., личали ктиторски изображения на Иван-Александър и Иван Шишман. Значи и двамата владетели са помогнали за строежа на сградите. Засега и трите предположения са възможни, но нито едно от тях не е сигурно.

Удивителна е наистина тази склонност на Теодосий Търновски към непрекъснато преместване, тази жестока неотстъпчивост към желанията на болното му и изнурено тяло. Ако Евтимий е споделил новото жилище на учителя си, където и да се е намирало то, животът му ще да е бил твърде усложнен. Разстоянието между пещерата на Теодосий и библиотеката на Килифарево във всички случаи е било значително. Дори ако Евтимий е останал в Килифарево, той, най-близкият на Теодосий, е делил времето и сърцето си между книжовните занимания и задълженията към своя старец.

Глава трета

ЛЮБОМЪДЪР СРЕД ЛЮБОМЪДРИТЕ

> „Аз предпочетох мъдростта пред скиптри
> и престоли и богатството смятах за нищо пред нея.“
>
> *Премъдрост Соломонова*

1362 година донася голяма промяна в живота на Евтимий. Неговият учител, Теодосий Търновски, прекъсва уединението си и заминава за византийската столица. Подбудите за внезапното му решение (внезапно може би за нас, които знаем толкова малко за тогавашните събития) не са ясни. Във всеки случай патриарх Калист придава на Теодосиевото пътуване стойност на официално посещение. Когато четем тази част на житието, оставаме с впечатление, че с въпроса за пребиваването на българския исихаст в Цариград се е занимавал специално целият „свещен събор“ на византийската църква. Съобщението на Теодосий, че желае да посети Цариград, било възприето според Калист „като богописани скрижали“. Възможно е тук цариградският патриарх просто да подчертава особената почит към един светец. Така или иначе според Калист Теодосий е бил очакван и желан гост. Заедно с четиримата си спътници (двама от тях са ни известни — Евтимий и неговият близък приятел в монашеството Киприан) Теодосий поема дълъг и нелишен от опасности път през българските земи до Месемврия (Несебър). Можем само да си представим какво е мислил и чувствувал Евтимий, когато излиза от защитеността на „богопазения“ престолен град и прекосява неспокойните и разорени места. Колко ли горчилка и тъжни размисли са породили в него пустеещите ниви, опожарените селища и страхът пред нашествениците? Защото, за да стигнат до Месемврия, нашите пътници трябва да преминат през области, нееднократно оплячкосвани и от агаряни, и от византийци. Дали бъдещият търновски патриарх вече е предугадил дълбината на идващото крушение? Може би още не — зад гърба му остават яките стени на Търново, очаква го величествената столица на Византия и надеждата все още живее в душата му...

Месемврия посреща българските монаси настръхнала, скрита зад високите стени и отбранителни кули. Градът не чака опасност откъм морето — засега османците не проникват насам, а отвесните стени и крепостните валове до самия бряг го правят непревзимаем по вода. Но откъм югозапад дебне заплаха — иноверните войски са завладели Димотики и сега се насочват към Адрианополис (Одрин). Хората на Теодосий бързат — те не се задържат в града и се качват на един от многобройните кораби, които плуват на юг, за да хвърлят котва в Босфора пред стените на Цариград. Пътуването не е продължително — обикновено около две денонощия са достатъчни дори при лошо време, за да се стигне до града на император Константин, до „вечния град“ на Изтока, до града, който все още носи гордото име „око на вселената“ и „майка на градовете“. От няколкото достигнали до нас описания на Цариград знаем как е изглеждала византийската столица по това време за пътешествениците, дошли от близо и далече да видят града и да се поклонят на неговите светини. Впечатлението все още е било зашеметяващо, въпреки че Цариград далеч не е вече онзи величествен град на два континента, какъвто е бил преди 1204 г., преди да падне в ръцете на кръстоносците.

Но нека се опитаме да видим града през очите на Евтимий, да го видим такъв, какъвто са го видели българските иноци, щом корабът им преминал Босфора и заплувал в тихите води на залива Златния рог, когато на левия бряг се появили очертанията на византийската столица. Покрай брега, над защитния ров, започват да се мяркат къщи и църкви и зад тях — чак до хоризонта — кубета и покриви. Градежите се редуват със зелени площи и дори с ливади. Изглежда, че целият град се е разпаднал на малки селища, свързани или по-право — разделени от горички или пустош.

На пристанището българските иноци са посрещнати от хора на Калист и съпроводени до патриаршеските палати. Отблизо градът е също така впечатляващ, въпреки че блясъкът му е видимо помръкнал. Минават покрай мраморни дворци, които изглеждат разнебитени и необитаеми, покрай бедни, набързо струпани жилища. Оловните покриви на сгради, които някога са били украшение на столицата, са смъкнати и те бавно се рушат пред равнодушните погледи на угрижените жители. Но в центъра на града, около Августея, като кораб, плуващ в бурно море, стои гордостта на Византия, легендарната „Св. София“. И ето — Евтимий е в града, за който е чувал толкова много от хората около себе си, за който е чел и в хрониките, и в житията, в града, за който Константин Манасий казва, че стои в дланите на Запада, а е целуван от Изтока. Евтимий крачи по улици с хилядолетна история. Константинопол, градът на царете, е основан от Константин Велики през IV век. Константин Велики обръща гръб на езическия Рим и построява тук, на мястото на селището Виз, свой град. Една легенда разказва как птиците помагали на императора и прелитали с камъни от Халкедония, за да ги положат в основата на „новия Рим“. И оттогава, от времето на Константин та до дните на Евтимий, Цариград става център на културата, непрекъснато обогатяван с ценности и реликви, пред които сърцата на средновековните хора тръпнат в нямо благоговение. И отвсякъде могъщата столица трупа залози за сила и величие. Нужни са дни и даже месеци, за да се видят всички благочестиви чудеса на града. Нямат брой, ни чет чудотворните мощи, целебните реликви, местата за поклонение. Почти всичко, което може да се пренесе от Йерусалим и от други области, свързани с еврейската или християнската митология, е разпръснато по различни църкви и манастири. Възторжено-наивният поклонник може да види с очите си: дъска от Ноевия ковчег, парче от Мойсеевия скрижал, камъка, на който Аврам е посрещнал старозаветната Троица, пелените на младенеца Исус, гвоздеи и парчета от кръстното дърво, пояса и ризата на Богородица и какво ли не още. И всички тези реликви според хората лекуват, успокояват, носят благополучие. Някои от тях преданието свързва с ревнителската дейност на император Константин и майка му Елена. Когато след години Евтимий ще напише похвално слово за двамата владетели, той ще опише и част от ония неща, които е видял с очите си в Цариград.

Първото място, където всеки новопристигнал се спира в почуда и изумление, е главният площад. Обърнеш ли се на изток — очите ти не могат да обхванат поолющената, но все още величествена фасада на императорския дворец. До него на изток е „Св. София“, надминаваща човешкото въображение, сякаш не храм, а символ на храмовете. А срещу нея е хиподрумът — напомнящ, че Византия е наследила античната архитектура. Сега хиподрумът рядко е огласян от виковете на тълпи благородници, от конски тропот, от надбягвания с колесници. Обеднялата византийска столица няма нито сили, нито средства за забавления. Статуите се рушат, стълбовете се покриват с патината на отхвърлената древност, но огромната каменна колона, издигната върху постамента на четири мраморни подложки, все още се възвисява и впечатлява поклонниците. Дали при нейния вид и Евтимий е възкликнал, както дошлия приблизително по същото време от Москва инок-поклонник Зосима: „И ти, човече, не можеш да се начудиш, кой е направил това? Какви хора са били ония?“

Но на хиподрума и на двореца човек с възпитанието на Евтимий се удивлява повече с ума си. Истинското начало на неговото поклонничество, както отбелязва и Калист, е храмът „Св. София“, в който влиза заедно с Теодосий. Неслучайно „Св. София“ е наречена „майка на църквите“. От времето на император Юстиниан (VI в.) тя се въздига над града, величествена като самата Византия. Хората остават с часове под нейните високи, плавно възземащи се нагоре сводове, покриващи триделното (трикорабно, както се нарича) пространство. Стените сияят с успокояващия и едновременно — приканващ към съсредоточаване и молитва топъл блясък на розовия и белезникаво-зелен мрамор. Златото на мозайките пък внушава грандиозността на мястото, силата на небесния господар — бога, и на земния — императора. И на патриарха, който служи тържествено пред многохилядното множество. Но най-удивителното в „Св. София“, църквата на Премъдростта, е нейният купол-небе, възнесен, сякаш неръкотворен, високо над главите, като че докосващ божия престол. Дори колоните изглеждат безтегловно устремени нагоре — първият ред от земята, а вторият — стъпил над него, понесъл изящно арките на галериите. С развълнувана душа влизащите са усещали, че тази църква им разкрива небесната и поднебесна красота и хармония. И неслучайно всички средновековни пътешественици, писали за Цариград, идват не само да се поклонят, но и да се „дивят на чудесата на светците и на величествената красота на църквата“. И може би Калист е намерил най-точния израз на онова състояние, в което Евтимий и неговите спътници са пребивавали в „Св. София“, когато казва, че Теодосий „умилено се гордееше заради нея“. Умилена гордост и сърце, съкрушено от преголямата красота — да запомним това човешко състояние, което покъсно Евтимий ще се опита да постигне не във веществен градеж, а чрез своето слово!

Първите дни, а може би и първите месеци Теодосий и хората му остават в патриаршеските палати като лични гости на Калист. Подчертавам това, защото Калист споменава и един много важен факт: докато са живели при него, българските исихасти съвместно с патриарха изучавали грижливо някои книги и документи в Патриаршията. Според Калист те „без леност и грижливо изследваха божествените правила и закони там“. „Грижливо изследваха“ означава не само прочитане, но и разчитане, тълкуване, сравнение на текстове. Ето къде най-първом Евтимий е издържал проверката на знанията, получени в Килифарево — в сърцето на византийската империя, в нейната патриаршия, в беседа с най-добре подготвените теолози, на същото място и — защо да не си позволим малко повече фантазия — може би в същата зала, в която преди пет столетия Константин-Кирил Философ, библиотекарят на „Св. София“, се е скланял над многоценните писмени съкровища. Работата върху законоположенията на църквата вероятно е била необходима на Теодосий да утвърди своите ученици във вярност към традицията. Така Евтимий получава още един урок по прецизно познаване и педантично, в духа на времето, филологическо внимание към всяка дума от текстовете. Засега — към гръцките, но той скоро ще пренесе своя исихастки пуризъм и върху българските.

Патриаршеският дворец не е удобно място за болния Теодосий и неговите спътници. След известно време Калист предоставя на гостите си нещо по-подходящо — манастира „Св. Мамант“. Манастирът е патриаршеска резиденция и се намира в противоположната — северозападна част на града, където “не се чува ни гълчава, ни човешки глас, нито пък може някой да се приближи, поради това че мястото е отдалечено и чуждо за светски посещения“. „Св. Мамант“ е последното убежище на Теодосий. Преди да измине и година, той умира. Калист влага в устата на своя приятел и литературен герой предсмъртна проповед, образец на исихастко „верую“. В нея са изредени всичките задължения на Теодосиевите ученици и преди всичко — напомня им се, че са длъжни да бдят срещу ересите — да пазят църквата единна, онова, което тя благославя, да благославят, а онова, което проклина — да проклинат. Евтимий погребва своя наставник и скътва в сърцето си неговите думи. Наскоро, с упоритото настояване на Калист, Теодосий Търновски е провъзгласен за светец.[17]

След повече от 12-годишно настойничество Евтимий трябва да продължи сам жизнения си път. От този момент той показва склонността си към книжовни занимания, която засенчва строго исихасткото уединение. Защото не след дълго, както предполагаме от едно загатване в Похвалното слово, Евтимий си избира друго място за пребиваване — Студийския манастир. Избор показателен! Студийският манастир е прочут не само в Цариград, той се счита за един от най-забележителните манастири на целия православен Изток. Неговата история е почти толкова стара, колкото и самата столица. Основан през 463 г., посветен на Йоан Кръстител, манастирът става център на съпротива срещу иконоборците, а след възстановяване на иконопочитанието е средище на книжовна култура. През първата половина на IX в. негов игумен е видният византийски писател Теодор Студит, който утвърждава просветните традиции на обителта. Книжовните занимания са най-важна част от монашеското всекидневие. Към манастира още от IX в. съществува постоянно ателие за писане и украса на книги. Великолепно изработени и илюстрирани евангелия, псалтири, а и други кодекси разнасят славата на студийските калиграфи. Някои от ръкописите, запазени до наши дни, изумяват със своето съвършенство. Книги на пергамент, мек и гладък като детска кожа, ръкописи с пурпурни, червени или лъскавочерни мастила, други — на хартия, писани не така тържествено, но затова пък с удобно и четливо писмо, при което буквите вече се свързват една с друга, всички те са били на разположение на читателите. Студийските калиграфи са били на особена почит и неслучайно за тях казвали: „Те проповядват с перо и мастило.“ Най-добрите екземпляри, събирани и съхранявани век след век, остават в библиотеката на манастира, прочута от Сицилия до Русия. Строги правила определят още от IX в. реда за използуване на книгите. В залите на библиотеката царува „вивлиофилаксът“ (библиотекарят), който не само решава какво четиво е полезно за отделния монах или гостенин, но и „разпределя“ времето за четене. От него зависи дали любознателният ще получи книга за вечерно и нощно четене. Ето в такова благодатно място попада Евтимий. В Студийския манастир той вече не е ученик, нито изпълнен с грижи ръководител. Тук той е гостенин с патриаршеска препоръка, равен, а може би поради великолепната си подготовка и природен дар — по-високостоящ от другите по ученост, култура и исихастки упражнения. Дори ако приемем, че Григорий Цамблак е вложил повече пристрастие във възхвалата на своя герой, той все пак не би могъл съвсем без основание да каже, като призове за свидетели именно студийските монаси: „И бе удивително и достойно за божия промисъл това, което ставаше. Пренебрегваха се прочутите с добродетели от целия град, оставяха се близките, а се търсеше онзи беден, нищ, безимотен, чужд пришелец, за да даде духовна храна и да изпълни с блага гладуващата душа.“ Наистина, не е лесно да бъдеш забелязан сред толкова „любомъдри мъже“!

Нямаме никакви данни, но ми се струва, че точно през този „студийски“ период от живота на Евтимий може да се постави началото на неговата вече самостоятелна преводаческа и редакторска дейност. Защото в библиотеката той попада на редки по литературна ценност книги, някои от които вероятно са липсвали в Търново. По оцелелите студийски кодекси можем да съдим за част от богатството, което му е било под ръка. Освен строго богослужебните книги манастирът е притежавал пълна колекция от пространни жития на светци, и то не каква да е, а „метафрастовска“, т. е. съставена от подбрани и специално литературно редактирани през X в. текстове. През X в. един византийски писател, Симеон Метафраст, си поставя амбициозната задача да преработи многобройните по-стари жития, които не са отговаряли на литературния вкус на следиконоборческата епоха, и да им предаде ораторския блясък на блестящите похвали. С една дума, той създава агиографски канон, по който разнообразните и изпълнени понякога с повече събития повествователни текстове се „полират“ и обезличават (според нашето разбиране за художественост). Обаче за читателите на Симеон Метафраст (самото име „метафраст“ означава редактор) именно неговата работа, стилистичната обработка, дописването на уводи и подходящи експресивни заключения, е придавала на произведенията необходимата красота. Следващите автори се стараят, доколкото могат, да следват правилата на Симеон Метафраст. В обемистите томове с жития се включват и похвални слова, сякаш за да подчертаят, че на образования византиец повече му се поревват красивите думи, отколкото благочестивите факти. Редакцията на Симеон Метафраст е един от източниците на естетическото вдъхновение на Евтимий, който по-късно сам става „метафраст“ на българската агиография.

В библиотеката на манастира се пазят и дохристиянски автори — книги от Аристотел и Платон, а дори и някои писатели, които църквата предпазливо изключва за по-широко четене поради възможни еретически влияния. Такъв е знаменитият баща на християнската история, съвременникът и придворният проповедник на Константин Велики и (за ужас на по-късните теолози) приятел на Арий, Евсевий Памфила. Арианството[18], както знаем, е едно от първите еретически учения, разтърсило цялостта на християнския мироглед. Затова Евсевий бил постигнат от съдбата на мнозина забранени автори — четели го, ако го намирали, използували го поголовно, но името му не се споменавало, а преписите от оригиналните му съчинения се броели на пръсти. Между другото Евсевий посветил на император Константин многобройни творби — дори приживе, в 337 г., в присъствие на владетеля той произнесъл хвалебствена реч, образец на по-късните византийски похвали. А след смъртта на Константин написал за него обемисто животоописание в четири части. Изследванията показват, че в своето Похвално слово за Константин и Елена Евтимий цитира доста точно цели пасажи от Евсевиевите съчинения. Не можем да си обясним подобни съвпадения, ако не предположим, че още в Студийския манастир той си е водил „записки“ и е изготвил копие (на гръцки или в превод) на някои части от Евсевий Памфила.[19]

* * *

Трудно е да се определи по-точно колко време Евтимий остава в Студийския манастир. Обикновено историците сочат 1365-а като най-вероятна година на неговото оттегляне в Света гора. Струва ми се, че Евтимий напуска Цариград още през пролетта или лятото на 1364 г., когато започва нова кратка и безсмислена българо-византийска война. Както и добре да е приет българският инок сред монасите на Студийския манастир, той все пак се е намирал в столицата на държава, воюваща с неговата родина, и това не ще да е правило живота му по-лек. Докато в многонародностната монашеска република, на „ничия“ територия, Евтимий би се чувствувал по-близко до своите. Защото той, възпитаникът на Теодосий, познаващ гръцката култура по-добре от мнозина гърци, гражданинът на „горния Йерусалим“, тук, на земята, си остава винаги част от отечеството, от своя Търновград. Така че византийската столица е само временен пристан по пътя, а истинската цел на Евтимий както за всичките му съидейници и за множеството книголюбиви иноци е Атон. Атон, свещената планина, Атон, земя, осветена от няколковековна традиция. Място, нямащо равно на никое друго. Неголямата планинска земя, най-източният 50-километров провлак на Халкидическия полуостров, където ширината на сушата не надминава 10 км, живее свой собствен, с нищо несравним живот. Още от VIII в. тук се заселват отшелници, търсещи уединение и самота. През втората половина на X в. Атанасий Атонски, истинският родоначалник на светогорското общежително монашество, основава манастира, който по-късно става прочут с неговото име — Лаврата на свети Атанасий. По това време се създава и легендата, че земята на Атон е свещена, обетована на Богородица и че тя в божествената си ревност е пожелала да бъде единствената жена, слизаща невидимо сред възхваляващите я монаси. Никакво друго същество от женски пол — човек или добиче — не прекрачва границите на Атон. Без светски удоволствия, без царски палати, без женско присъствие, здраво вкопчени в традицията, така живеят светогорските монаси, дошли от всички краища на християнския свят. През XIV в. те обитават около 300 манастира — от големи, добре уредени и богати общежития с кули и високи стени до малки скитове и отделни килии, пръснати по труднодостъпните склонове на планините.

Земята на Атон не е плодородна, но монасите не страдат от бедност или ограничения, освен ако сами не си ги налагат. Защото Света гора принадлежи на целия православен свят и силните на този свят са винаги щедри към нея. Изворите на тяхната щедрост ни стават обясними, ако прочетем дори една от грамотите, давани на атонските обители. Властителите вярват, че щедрите подаръци ще се изкупят чрез надеждните молитви на облагодетелствуваните монаси. В грамота, дадена на Зографския манастир в 1342 г., българският цар Иван-Александър пише: „Прочее, понеже бе желание на бога-отец... Света гора Атонска да бъде пристанище за спасението на всяка душа християнска, а най-вече — православна, прибягваща в нея с усърдие, поради която причина бяха въздигнати трудолюбиво множество велики и дивни свети домове от страна на благочестивите царе и боголюбивите велможи и преподобните иноци и бидоха украсени и всячески обогатени — с многоцветни камъни и бисер, със злато и сребро, с богатства и много други правдини, движими и недвижими, та да бъдат в доволство и изобилие онези, които живеят и пребивават в тези всечестни и божествени домове... да поменуват също и православните и христолюбиви и приснопаметни царе, и другите блажени ктитори, и целия християнски род. Защото на това място се намират ктитори не само от един или два рода, но понеже общо е спасението в него за онези, които го търсят, общо бе и мястото на онези, които изказват върху него своето благоволение. Поради това там се намират строежи на всякакъв православен род и език първом и особено гърци и българи, а после сърби, руси и иверийци (грузинци), като всеки има упоменание според своите трудове, още повече според своята ревност...“ Не е чудно, че при такова отношение към светогорци те получават земи пръснати по целия полуостров; стадата им пасат вън от свещената земя, но доходите от тях позволяват на желаещите да се отдават на книжовни занимания или философски спорове. В Атон непрекъснато приижждат хора, чувствуващи призвание за духовен живот и писмен труд. Те носят в себе си различни мисли, възпитаници са на различни школи и тук се обогатяват взаимно. Казах, че именно на Атон се оформя исихазмът, тук неговият противник Варлаам започва споровете с привържениците на Григорий Палама, тук възникват и еретически движения. От Света гора прочулите се монаси тръгват, за да заемат митрополитски или патриаршески престоли. Тук всяка православна народност съзижда свой манастир, в който се събират единоплеменниците — българите в „Зограф“ и подчинените на него по-малки скитове; сърбите — в „Хилендар“, руситe — в „Панталеймон“, наречен още и „Русико“; грузинците — в „Ивер“. Макар че по времето на Евтимий народностите са поразмесени и трудно ще срещнеш голяма обител, в която да няма по някой българин, а пък в „Зограф“ и „Хилендар“ живеят и гръцки монаси. Първият приют на Евтимий, както знаем от Похвалното слово, е Великата лавра „Св. Атанасий“. Григорий Цамблак я споменава изрично, но дори да беше премълчал за нея, тя пак би била на първо място в нашия разказ. Не само защото е люлка на исихазма и в нея са живели всички прочути Евтимиеви съидейници — Григорий Синаит, Григорий Палама, Калист, Филотей Кокин. И не само заради изключителната ѝ библиотека, неотстъпваща на студийската, а по отношение на славянските ръкописи — по-богата от нея.[20] А защото през първата половина на XIV в. тук работят български монаси преводачи, първите радетели на великото „изправяне“ на книгите, което Евтимий ще продължи и довърши. Имената на някои от тях са ни известни. Знаем за стареца Йоан, гордост на българските светогорци. Той едва ли е бил жив, когато Евтимий идва в Лаврата, но след него остават и ученици, и много ръкописи. От изворите научаваме, че Йоан, подобно на кир Дионисий, будел възторг у сънародниците си със своята способност да превежда и най-сложни текстове от гръцки на български. Един от следовниците му — Методий, изброява редица книги, които старецът Йоан превел. Между тях има и строго богослужебни, и четива за килията, и разкази за живота на монасите (т. нар. Патерик), и различни поучения от именити византийски писатели. „Сладки изводи“ — така нарича Методий трудовете на своя старец, когато съобщава, че преводите на Йоан се преписвали и разпространявали в много екземпляри и явно — не само за тясно манастирско ползуване. По същото време в Лаврата се подвизава и друг преводач — старецът Йосиф. Известен ни е само един негов превод, но той е достатъчен, та създателят му да влезе в историята на българската книжнина. Старецът Йосиф извършва колосален книжовен подвиг — превежда пълния текст на Триода, поетичен текст, съставящ основна част от богослужението за подвижните празници на годината — от началото на Четиридесетница (Великденския пост) и за дните след Великден. Песнопенията в това време на годината са особено тържествени, съставяни в продължение на няколко века от най-надарените византийски химнографи. Да предадеш не само смисъла, но и звученето на текста, да спазиш неговата възвишена и строга красота, да сравниш старите български преводи и вариантите на известните гръцки текстове, така че да се спреш на най-добрия — това е и творчество, и филологически труд. Само две десетилетия по-късно преводът на стареца Йосиф става така авторитетен, че го преписват дори сръбски книжовници в далечния Йерусалим и на Синай.[22] А към поетичния текст на Йосиф друг българин — Закхей Загорянин, наречен още и Философ, прибавя кратки поучения от съвременния му гръцки автор Никифор Калист, които е намерил и превел в Цариград.[23] Ето такива са предтечите на Евтимий, работили преди него по светогорските манастири. Благодарение на техния труд вече по времето, когато Евтимий е в Атон, новите български преводи си спечелват славата на „светогорски нови, но истинни изводи на български език“. Създателите им също са причастни на исихастките идеи (дори самият факт, че живеят именно в исихастката крепост на Атон, показва това), та не е чудно, че подхождат към точността и художествената стойност на словото също като съидейниците си от Килифарево. За нас е важно и нещо друго, което показва, че преводите им не са били само плод на случайно или изолирано хрумване, а един цялостен, разрастващ се и целенасочен процес, продължил повече от половин столетие и прекъснат при падането на България. Изследването на текстовете показва, че всички преводачи някак си се съгласуват, че не превеждат на много места едно и също, а трудът на едните допълва труда на другите. Какво по-естествено от това, Евтимий да се включи в общите усилия, да възприеме и да обогати принципите им на работа и по-късно да наложи новите светогорски и търновски преводи като единствено правилни за славянския православен свят? Важното е, че всички български преводачи, и по българските земи, и на Атон, се насочват към обща стилистична норма на превода. Това позволява на най-изявените творци като Патриарх Евтимий не само да се опират на опита на предшествениците си, но и да използуват вече готовите преводи.

Около седем години остава Евтимий в Света гора и за тези седем години животът му не е външно богат на събития. От изложението на Григорий Цамблак не може да съдим как е разпределял той времето си и колко всъщност е проседял в Лаврата. За това Цамблак споменава само мимоходом, а по-подробно разказва за безмълвническите подвизи на своя герой в един от българските скитове около Зографския манастир — скита „Селина“. Там Евтимий по примера на своите учители с „молитвени стрели“ поваля невидимите изкушения За заниманията, свързани с книжовната му дейност, се говори най-общо. Света гора, според Цамблак, се удостоила „да бъде свидетел и велегласен проповедник“ на Евтимиевата слава. Каква слава? Ако са само мъките и телескитe подвизи, с тях трудно ще удивиш светогорските старци, някои от които се упражняват в безмълвие и исихия по няколко десетилетия. Евтимий просиява сред множеството „богоносни мъже“, понеже, по думите на Цамблак, е „показал и научил на велики неща“. Учителството на Евтимий — ние, които познаваме и по-късния му живот, сме убедени в това — е свързано с писмения труд. Ако безмълвствуването в „Селина“ допринася за славата му на Теодосиев ученик, то библиотеките на големите манастири — не само на Лаврата, но и на „Зограф“, „Хилендар“, „Пантелеймон“, са били свидетели на неговата творческа зрялост.

Пребиваването на Евтимий в „Зограф“ е сигурно по простата причина, че „Селина“ — малък скит с кула, се намира само на половин час от „Зограф“, по пътя, водещ към „Хилендар“. Селинският „пирг“ (кула) е стар колкото „Зограф“. Според преданието през 919 г. трима братя българи — Мойсей, Арон и Иван Селима, се замонашили и отишли на Атон. Отначало всеки от тях живеел в отделно място а по-късно пожелали да създадат и те общежителен манастир и да го населят с българи. Но братята искали да получат някакво чудотворно указание на кого да посветят новата обител. И ето че една вечер те оставили на мястото на бъдещия манастир една готова за рисуване но неизписана дъска. На сутринта намерили върху дървото образа на великомъченик Георги Победоносец — сам светецът поискал да покровителствува манастира и сам „изографисал“ своя лик. Ето откъде „Зограф“ носи своето име. А кулата на Иван Селима останала самостоятелна, докато в 1049 г. и тя минала под властта на „Зограф“ и с течение на времето се превърнала в „Селина“ — място за уединение и самота.

Зографският манастир също ще да е изиграл немалка роля в живота на Евтимий. За българските земи той има такова значение, каквото има Студийският манастир за византийците. Вероятно още

Търново Евтимий е слушал разкази за тази българска крепост на Атон. Българските книги, писани от зографски калиграфи, са били от нови светогорски извод и са се ценели като точни и истинни; богати поръчители от столицата не са жалили парите си, за да получат екземпляри от тях. Впрочем не било рядкост и обратното — най-ценни книги, преписани от търновчани, да се подаряват на „Зограф“. Патриарх Теодосий, за когото вече стана дума и който, преди да заеме патриаршеския престол (около 1348 г.), е монашествувал в „Зограф“, почел своя манастир и му изпратил евангелие и друг ценен ръкопис — превод на Пандектите (църковно-юридически сборник) от Никон Черногорец.

Към зографските книжовници се обърнал в 1360 г. известният със своето книголюбие митрополит на град Сер Яков, за да му изготвят препис от новия Йосифов превод на Триода. Книгата била предназначена за далечния Синайски манастир и преписвачът ѝ, инок Гавриил, я завършва с дълга и интересна приписка.

По това време зографската манастирска библиотека не е била бедна, но иноците не могли да прежалят голямата загуба, която постигнала манастира преди девет десетилетия, когато изгоряла най-ценната част от книгите. Паметта била още жива и Евтимий научил подробности за жестоката разправа със зографци, станала през есента на 1275 г., когато манастирът въстанал срещу обединяването на Източната и Западната църква (т. нар. уния), сключена от император Михаил VIII Палеолог в Лион. Тогава латинците нападнали и опожарили манастира, а в кулата на цар Асен загинали 22 монаха и четири светски лица. Атонското братство обявило загиналите за светци, а неизвестен зографски книжовник съставил скоро след това кратък житиен разказ за тяхното мъченичество. В него четем: „Кулата и църквата изгоряха съвсем заедно със 193 книги, с църковните съдове и златни епитрахили, с многоценни завеси и с всички други църковни утвари, които бяха останали от благочестивите и приснопаметни царе, именно от свети Петър, от великия Иван Асен и от Симеон.“ Човек може само да въздъхне за изпепеленото книжно съкровище, което криело книги, писани и четени от самия Симеон и от неговия син и светец цар Петър. Впрочем в манастира „Хилендар“ Евтимий е могъл да види някои преписи, направени от изгорелите кодекси — и от Златоструя, и от Симеоновия сборник, и от най-старите преславски сборници с жития. Само че те били изменени според особеностите на сръбския правопис — без носовите гласни, които отличават Кирило-Методиевия език, и само с един — малък ер, а не с два, голям и малък. Такива изменения според изговора и традицията на всяка от славянските народности давали допълнителна храна за филологически размисли у Евтимий и укрепвали неговото убеждение, че хората

биха били по-единни и единомислещи, ако унифицират и правописа
и литературния си език. А и в самия „Зограф“ той разгръщал ръкопи
си от най-различни краища, от различни времена, та дори и със стар
давни глаголически букви. Те отдавна не се употребявали, пазели
като реликви, но възможно е Евтимий да се е занимавал с тях
знаем, че между зографските иноци по същото време е имало хор
които познавали и глаголическата азбука, но използували глаголица
та като тайнопис — отбелязвали имената си или някоя бележка, коят
да скрият от непросветено око. Разнообразието на правописа, на п
черците и на употребяваните думи не радвало Евтимий и други
атонски преводачи, както радва сега учените, жадни да открият няко
ръкопис, по-различен от останалите. Трябва да запомним — за Евт
мий и за неговите съидейници и сратници разнообразието не е при
знак на богатство, а знак за развала, за опорочаване на първичнат
чистота в свещените книги. Свещеното е цялостно и непроменим
получено при някакъв изначален акт. То е като златото — съвършен
и нетленно. Свещени са били книгите на Кирил и Методий в очите к
българина през XIV в. А всички по-късни преписвачи, понеже не
били достатъчно грижливи и учени, според съидейниците на Евтими
са опорочили боговдъхновеното славянско писмо, накърнили са см
съла му и са направили от високото ниско, а от благочестивото
еретическо. Атонските монаси показали чрез преводите си пътя, п
който трябвало да се изправят богослужебните текстове. Но техни
усилия били насочени повече в сложността на самия превод. Прав
писните въпроси ги вълнували по-малко, въпреки че, доколкото съди
от ръкописите им, те твърдо се придържат към старобългарския пр
вопис. А за Евтимий било важно всичко — и да избере подходящ
дума, така че тя да отговаря точно на гръцкия си първообраз, и д
звучи, ако не по същия начин, то приблизително така вдъхновено
да бъде написана граматически правилно, и да има необходимите уд
рения и надредни знаци, както е в гръцки. Какво широко и необхватн
поле за работа и размисъл! Колко безсънни нощи ще да е струва
на Евтимий мисълта за повсеместното „изправяне“ на книгите. Кол
трудно е било да се потърсят и организират подходящи сътрудниц
И всичко това е замислено далеч преди той да се завърне в Търнов
оформено е и е родено тук, на атонска земя. То е ценното съкровищ
което българският инок спечелва и с което се завръща в отечество
си.

Преди обаче да продължим нашия разказ, трябва да спомене
едно премеждие на Евтимий на светогорска земя — неговото спреч
ване с византийския император Йоан V Палеолог. Григорий Цамбла
поставя тази случка в центъра на своя разказ за пребиваването н
Евтимий на Атон, като я обвива в словесната мантия на величиет

но за мене тя е един епизод, далеч по-незначителен от другото, за което Григорий Цамблак не говори — книжовните занимания на Евтимий. И все пак случилото се не може да се отмине без коментар. Според Цамблак Евтимий е наклеветен от някой монах (естествено, оръдие на дявола), че притежава голямо богатство, което крие в светогорския манастир. Тогава императорът не чрез писма или пратеници, а лично пристига в Лаврата „Св. Атанасий“ и подлага на разпит Евтимий. Като не открива нито пари, нито злато, разяреният венценосец нарежда българският инок да бъде заточен на един близък до Света гора остров в Егейско море. Но Евтимий не остава дълго на остров Лемнос — когато Йоан V тръгва обратно за Византия, едно видение го заплашва и го кара да освободи невинно заточения и да иска прошка от него. Какво от разказа на Григорий Цамблак отговаря на историческата истина и какво — на литературния жанр на похвалата? Преди всичко истина е, че Йоан V Палеолог в това време изпитва голяма нужда от пари и от по-сигурен политически съюз. Истина е, че той търси и едното, и другото в Европа, която обикаля на два пъти. Истина е, че той е готов, подобно на Михаил VIII, да сключи уния с папството и да подчини византийската църква на Западната. И че за светогорските монаси подобна идея е толкова неприемлива, колкото и за техните предци. Почти сигурно е, че императорът е посетил Света гора — такова нещо Григорий Цамблак не може да измисли. От изворите знаем, че през зимата на 1365 г. Йоан V отива в Буда, за да търси съюзници за военните си действия срещу българи и турци. (Във византийско-българския конфликт Иван-Александър използва военни отряди на Орхан.) Людовик I Анжуйски дава военна помощ и едновременно завзема голяма част от Видинска област. Иван-Срацимир е пленен, затворен в замъка Хумник (Хърватско) и принуден да приеме католицизма. Завладяването на части от Видинската област и опитите да се покатоличи местното население предизвикват силна реакция в Търново. И когато през лятото на 1366 г. Йоан V се завръща в империята си през Видин, той е принуден да остане в града, тъй като българите му отказват да го пропуснат през земите си. Братовчедът на императора, граф Амадей Савойски, използва удобния повод и на 2 октомври се впуска на поход срещу българите. Тогава той завзема Месемврия, Созопол и някои други селища и лишава България от важните черноморски пристанища. Иван-Александър е принуден да преговаря за освобождаването на Йоан V, но преговорите траят дълго и византийският император стига до своята столица едва в края на годината. Положението на Йоан V в този момент е много деликатно. Срещу помощта на своите съюзници той е дал съгласие за уния със Западната църква, а това настройва срещу него цялото византийско духовенство. Вероятно скоро след завръщането си Йоан V е посетил

Света гора, но не за да ограби Евтимий или когото и да е било
светогорци, а за да се опита да получи нещо неизмеримо по-важно
съгласието на атонските манастири за унията, чието обявяване би
предстоящо. А като знаем, че славянският елемент на Света гора
това време е бил равен, ако не и по-многоброен от гърците, може
да си представим на какъв натиск са били подложени по-знатните сл
вянски монаси и особено българите. Възможно е иноците да са избр
ли Евтимий за своя „уста" пред императора, да са възложили на п
шите му тежкото бреме да възразява и спори, да понесе височайша
императорска ярост, удесеторена от унизителния престой във Види
Що се отнася до Евтимий, то неговата ненавист към унията е обясн
ма — тя идва от идеите на исихазма, от спомена за разоряването
„Зограф" и преди всичко — от известията за унгарската окупация в
Видинската област и от насилственото покатоличване на българи
от този край. До Света гора положително са достигнали слухове
действията на францисканските монаси, които налагали западна
вяра с меч и кръв. Единствено еретиците, най-вече — богомилите,
прекръствали драговолно. Още една причина, която заставя Евтим
по-късно да се бори с всички сили за единството на църквата.

Заточението на Евтимий не продължава дълго. Трябва да се пре
полага, че вълненията на Света гора са достигнали заплашителни ра
мери, пък и цариградският патриарх Филотей, исихаст и възпитан
на Лаврата „Св. Атанасий", ще да е настоявал пред императора
освобождаването на заточения. Евтимий се завръща в Атон и пр
дължава — вероятно в „Зограф" — своята исихастка и книжовна де
ност. Може да се запитаме защо Григорий Цамблак, комуто о
стоятелствата около конфликта на византийския император с бълга
ския инок сигурно са били известни, ни въвежда в заблуждение? Н
нека си припомним и положението на самия Григорий Цамблак
времето, когато той пише възхвала за своя учител: Григорий, търн
вецът, исихастът и следовникът на Евтимий — вече сам е готов
отстъпи и да склони за създаването на уния. България не съществув
Търновската патриаршия е унищожена, балканските държави гинат.
този момент няма сила, с която Цамблак да не би се съюзил, сти
това да доведе до някаква благоприятна за отечеството му политиче
ка промяна. А и от чисто литературна гледна точка противопост
вянето на сребролюбието и благородното самоотрицание допъл
идеално създадения образ на светеца.

Глава четвърта

КРАСИТЕЛ И КРЕПИТЕЛ НА ОТЕЧЕСТВОТО

> *„И бил за голяма полза на своя български род."*
>
> *Паисий Хилендарски*

Не знаем кога точно Евтимий се завръща в България. Повечето учени приемат, че това е станало едва след смъртта на Иван-Александър.[17]

Българският цар умира на 17 февруари 1371 г. след четиридесетгодишно властвуване, в първата половина на което България придобива ново величие, а във втората — запазва сянката на величието. Заедно с Иван-Александър умира и надеждата, че турците въпреки всичко ще останат съюзници на българите. Защото до този момент повечето земи отвъд Стара планина са опустошени, но формално съюзът на султан Мурад I с Иван-Александър не е нарушен. Сега България остава беззащитна. Не една, а три слаби държави стоят пред иноверните пълчища и чакат своя ред да бъдат погълнати от тях — Добруджанското деспотство, Видинското и Търновското царство. Турците нахлуват като поток — прииждат, превземат селища, завладяват области, понякога после се отдръпват и преминават в друга посока. Но все напред — на север и на северозапад по балканските земи. Адрианопол (Одрин) е превзет в 1369 г.; след упорита съпротива пада и Филипопол (Пловдив). Една след друга се предават родопските крепости.

Новият владетел Иван Шишман е избран за цар и предпочетен пред Иван-Срацимир. Но короната му е наистина тежка. Иван-Срацимир не започва война за престола срещу своя полубрат, но окончателно скъсва с Търново без каквито и да са опити за помирение или съюз. Още повече, че разореното от турците Търновско царство в момента не е нито по-силно, нито много по-обширно, отколкото Видинското. Иван-Срацимир предпочита да се свърже в здрав съюз с влашкото княжество.

Първите няколко месеца от своето царуване Иван Шишман изчаква и се опитва да задържи несигурния полумир с турците, наследен от починалия му баща. Той не участвува в съюза на братята Вълкашин и Углеш — сръбски властители в Македония, които събират войски, за да спрат нахлуването на турците. Противниците се срещат при Черномен на река Марица (26 септември 1371 г.) и в този черен за Балканите ден нашествениците нанасят страховит погром на сръбските войски. Двамата братя са убити и турските орди нахлуват на Запад. Пътят и към Сърбия е открит. Населението на полуострова изтръпва. Едва сега огромната мощ на нашественика се разкрива изцяло. Единствено сплотеността на всички феодални владетели и сериозна помощ отвън може да спаси тази земя, която е преддверие към Европа. Но нито помощ, нито единство възправят християните срещу врага!

В онези дни един монах, подобен и по възгледи, и по книжовни занимания на Евтимий Търновски — Исай Серски, завършва започнатия „в добри времена“ превод на огромен богословски труд — т. нар. „Ареопагитики“ — на неизвестен автор, приписван през средновековието на Дионисий Ареопагит, върху който труд се изгражда почти цялата философска и естетическа система на византинизма от VI в. нататък.[24] В предисловието към превода Исай Серски разкрива лаконично, но затова пък още по-въздействуващо трагедията на своето време. Ужасът на събитията срива преградата на условността, която средновековният книжовник често поставя между себе си и действителността. Не е възможно да се четат безучастно думите, свидетелствуващи за „най-злочестото от всички зли времена“:

„Никога ухо не е слушало или око не е виждало неволите и злочестините, що се изсипаха на всички западни градове и области.

Като убиха юначния деспот Углеш, турците се пръснаха и полетяха по цялата земя подобно на птици по въздуха. Едни от християните бяха изклани, други отвлечени в плен, а онези, които останаха, и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад. Такъв глад настана тогава, какъвто никога от създанието на света не е бивал и какъвто, Христе милостиви, да не настъпва никога вече. Които пък се спасиха от тази напаст, те по божие допущение биваха изпояждани от вълци. Дене и ноще те нападаха и разкъсваха хората. Уви! Какво прискръбно зрелище бе настанало. Опустя земята, лиши се от всичките си блага, погинаха людете, изчезна добитък и плодове. Не остана княз или вожд, или наставник, никой между людете, нямаше кой да ги избави и спаси; всички бяха обзети от турския страх и юначните някога сърца на доблестните мъже сега се бяха обърнали на слаби женски сърца...“[25]

Поражението при Черномен е трагедия не само за участвуващите в него християнски войски. Под неудържимия натиск на турците един след друг падат Самоков и Ихтиман, а деспотът на Велбъждската (Кюстендилската) област Константин Деян става васал на султан Мурад. Без да губят нито време, нито много сили, завоевателите се насочват към последните незавзети крепости в Северна Тракия и Родопите. Земите на българите стават все по-малко. Но дори и в този момент владетелите им не се обединяват. Семето на раздора продължава да дава горчиви плодове...

В такова време Евтимий се завръща в родината си. Но не защото я счита за по-надеждно убежище от Света гора. Българският монах не търси сигурност. Обратният му път минава през най-сигурния засега Цариград, а там, както свидетелствува Григорий Цамблак, „избраните на града“ и „самите велможи“ се опитват да го задържат. Естествено, за обичания ученик на вече канонизирания Теодосий Търновски, за исихаста — съмишленик на вселенския патриарх Филотей, би се намерило място и игуменство в който и да е манастир на Константиновия град, та и почетна длъжност в самата патриаршия. Но Евтимий не остава в чужбина. Нужна му е България, а и той е нужен там, „защото трябваше и отечеството, което го роди, да си има красител и във време на нужда крепител, обогатен с духовни дарби; и когото то отхрани с мляко, да го спечели за духовен хранител и да се украси не чрез някой друг, а чрез собствен плод, и от него да бъде то насочвано по пътя на големия живот“.

Така разсъждава Григорий Цамблак, но така е разсъждавал сигурно и Евтимий, когато по обратния път за Търново е виждал с очите си разорението на българските земи. Страховитата истина е нахлувала в душата му и той, вече зрял мъж, е трябвало по своему да избере мястото си в предстоящата трагедия и по своему да потърси избавление за сънародниците си...

И Евтимий е отново в Търново. Сам или може би и с някои български светогорски иноци, които е водел със себе си — не знаем. Според Григорий Цамблак той не остава задълго в престолния град, нито се приютява в Килифарево. Пребивалище му става манастирът „Св. троица“. Вече споменах, когато говорих за последните дни на Теодосий Търновски, че е възможно именно Теодосий да е основал тази обител преди заминаването си за Цариград. Някои учени обаче смятат, че мястото е било избрано от Евтимий и застроено специално за него. Нямаме положителни данни нито за едното, нито за другото. Сигурно е само, че днешният манастир „Св. троица“ (наречен „Патриаршески“, а познат на местните жители и като „Шишманица“), е построен там, където ще да се е намирала някогашната Евтимиева обител. Който е бродил по тези места, който е оглеждал зелената стена на насрещната гора в пролома или е вдигал поглед нагоре, където белезникавите отвесни скали като че подпират небето над манастира, познава самотната и строга красота на мястото и живителната сила, която природата тук дава на духа. Около 4 години прекарва „Св. троица“ бъдещият български патриарх и това са години, беляз ни с печата на безсмъртието, години, в които „Св. троица“ слива продължава усилията на българските книжовници от Света гора, Ц риград, Парория, Килифарево и най-вече от самото Търново — д обновят българската литература. Всичко, постигнато в усилието да даде нов облик на книжнината от началото на XIV в. до времето н Евтимий, все едно къде се е превеждало —намира своето отражен в работата, започнала в „Св. троица“. Когато говори за този моме от жизнения път на своя герой, Григорий Цамблак си служи с еди прастар библейски образ — той ни представя Евтимий като втор Йосиф, кърмилец на египетската земя, в която синът на старозаветни Яков седем плодоносни години събирал зърното, за да спаси от гла египтяните през следващите седем гладни години. Духовният смис на това сравнение е понятен за нас. Кърмилец, но не плътски. Житн ци, но не материални. Духовна житница, преизпълнена с новопревед ни и новосъчинени текстове! И духовен кърмилец, който ги пригот и щедро пръска сред своя род и сред други народи — не за седем, „за седемдесет и седем пъти по седем“, за цели векове робство и дух вен глад. Дали можем днес да си представим цялата мощ, цяло обаяние, което има образът на Евтимий — духовния кърмилец — живота на нашите предци? Григорий Цамблак оценява естетическат и художествената стойност на създаденото от Учителя с думи Псалтира: „Колко са сладки на гърлото ми твоите слова! По-слад от меда на устните ми!“ Ето това е било значи Евтимиевото решени това е бил неговият отговор на турската заплаха. Той не е бил вои нито властител, нито военоначалник. Обаче е бил пастир и като дух вен пастир е считал, че с книжнината ще обедини и защити свои люде.

Но като виждаме Патриарх Евтимий в образа на библейския Й сиф, нека не отминаваме с мълчание и другия, даващия власт и прав на „кърмилеца“ — цар Иван Шишман. Замисълът на Евтимий е пр върнат в дело и е дал плодове само защото е узаконен като социалн поръчка. В средновековието „деловата функционалност“ на книгата книжнината е закон. За да възникнат нови преводи, особено на бого лужебни текстове и да бъдат те разпространени, да не останат сам като регионална проява, е необходим общоцърковен или държаве акт. Следователно след завръщането си в Търново Евтимий е трябв ло да убеди (и е убедил) владетеля и патриарха (вече не Теодосий, Йоаникий II), че такава „оправка“, такава реформа, е наложителн Вероятно младият цар е бил спечелен за делото не само от преклон ние пред личността на българския исихаст, а и от твърдото си убежд ние, че единството на книгите ще заздрави единството на църквата

държавата, ще унищожи ересите и ще укрепи силата на България. От Григорий Цамблак знаем, че съвременниците на Евтимий са възприели новопреведените от него книги „като жива вода за душите на благочестивите, като нож за езиците и като огън за лицата на еретиците“. Иван Шишман, който до края на живота си ще носи вътрешното раздвоение на своя произход, може би искрено е вярвал, както всеки средновековен човек, и в провидението, и в изкуплението. Вярвал е и патриархът, и останалите: може ли народ, който има такива книги и такава ревност, да бъде изоставен от бога и да попадне в робство? Не трябва да се присмиваме на наивната им вяра — та нали по-късно тя поддържа народа ни в робските столетия.

Така Евтимий започва в „Св. троица“ едно дело, което не е само негово, а е дело на цялата българска култура. Само в един пасаж, само най-общо, само като възхваляваща оценка Григорий Цамблак ни разкрива същността на Евтимиевия книжовен подвиг: „Но какво вършеше? Превеждаше божествените книги от еладски език на български. И да не сметне някой, като ме слуша да говоря тези неща, че съм се отклонил от истината, понеже българските книги са с много години по-стари и са от самото начало на покръстването на народа, пък и защото са именно книгите, които е изучавал и този велик между светците човек, доживял дори до наши дни. Зная това и аз и то иначе не е. Но било, защото първите преводачи не са вникнали докрай в езика и учеността на елините, било пък защото те са си послужили с грубия свой език, направените от тях книги се оказаха груби в словото и несъгласувани по смисъл с гръцките писания, грубо съчетани и негладки в потока на речта. И само защото се наричаха книги на благочестивите, затова се смятаха за верни, ала в тях се криеше голяма вреда и противоречие с истинските догми. Като унищожи всички стари книги, този втори законодател слезе от върха на планината на ума, носейки с ръцете си, подобно на написани от бога скрижали, книгите, над които се труди...“

Цитираният пасаж ни разкрива и много, и малко. Научаваме как съвременниците са възприемали делото на великия български светилник. Намираме потвърждение на нашите разсъждения върху историческите обстоятелства, породили „изправянето“ на книгите и новия стил на Търновската школа. Виждаме и отношението към по-старите паметници. Но Григорий Цамблак не казва нищо конкретно за самия процес на работата: кои книги, кои съчинения, в какъв ред, за колко време и как са се превеждали. Кои са били непосредствените помощници на Евтимий? Създал ли е той някаква писмена инструкция и какъв е бил неговият личен принос в преводите? Все въпроси, на които Григорий Цамблак би отговорил, ако мислеше като човек от новото време. Но той не е изследовател на Евтимиевото дело. Той е негов възторжен възхвалител. И ето че днес са необходими (и ще са необходими) години и години изучаване и издирване на оцелелите ръкопис и писмени свидетелства. Само чрез тях можем да разкрием онова което времето е скрило от нас.

Затова в нашия разказ за книжовната реформа на Евтимий и з неговите преводи ще има редица предположения, а и несигурни моменти.

Вече казах, че Евтимий не се е завърнал с празни ръце от Цариг рад и Атон. Знаем, че някои от преводите на българските книжовниц там по-късно са му били приписвани. Той ги е узаконил и наложи в църковната практика на търновската църква. Не му е било необходимо, значи, да повтаря работата на своите предходници, съвременници и съмишленици, стига тя да е отговаряла на неговото разбиран за добър текст. Вероятно по същия начин използува и преводите н килифаревци, на други търновски книжовници, пък и свои, по-ранни опити. Така си обясняваме големия обем на преведените и редактирани текстове, който се свързва с няколкогодишната работа в „Св троица“. Самият замисъл — да направиш ново старото, просъществувалото вече 400 години, е колкото грандиозен, толкова и трудн осъществим. А на България остават около две десетилетия свобод живот!

Но нека се съобразяваме с онова, което знаем от Григорий Цамблак, пък и от други извори и ръкописи, и да се опитаме да възстановим, доколкото можем, обстоятелствата, при които Евтимий ръководи книжовната реформа. Първият въпрос, на който трябва да си отговорим, е: кои са сътрудниците на Евтимий в „Св. троица“? Григорий Цамблак говори за „рояк ученици“, „многобройни“, „почтени“, „достойни за такъв отец“. Но дори и без това свидетелство на нас ни ясно, че ако работеше в уединение, Евтимий би могъл да преведе „издаде“ най-много по един ръкопис на година. За да подготви реформата на богослужебната книжнина, той е имал благословението на Иван Шишман и на патриарх Йоаникий, а значи — имал е и средства и право да подбере необходимите му хора. Те ще да са били не сам от Търново и околните манастири; твърде вероятно е да са призовани и отдругаде, включително и от Света гора. Едновременно с хората с събират и ръкописи — гръцки и славянски, новопреведени и стари различни по съдържание, вид и правопис. Гръцките книги-образци с доставят от патриаршията, от дворците и от други манастири.

Как е била организирана работата? Вероятно по примера на големите скриптории във Византия, пък и в Търново. В такива средища има „разделение на труда“ — едни се занимават с уточняване, подбор и превеждане на текстовете, а други — „бързописци“, размножава книгите. В Студийския манастир например преписвачите образували група от двадесетина човека и работили под непосредственото ръководство на един опитен монах, който пък на свой ред изпълнявал указанията на „библиотекаря“. Вероятно нещо подобно, но в по-голям мащаб, е ставало и в „Св. троица“.

На второ място бихме могли да си зададем въпроса: какво поточно и в какъв ред се е превеждало в „Св. троица“. Да отговорим на този въпрос, е значително по-трудно. Наистина знаем със сигурност, че Евтимий е автор на няколко литургични превода, образуващи т. нар. Архиерейски служебник. Но тези преводи са свързани вече с неговото патриаршествуване, така че засега ще ги оставим настрана. Всички други съчинения и текстове, които днес българската наука счита за Евтимиеви преводи, са **анонимни.** Задачата ни е да извлечем от тази анонимност онова, което би ни подсказало тяхната действителна принадлежност. Нека подчертая — принадлежност на Евтимиевия преводачески кръг, а то означава — и на самия Евтимий. Защото той е бил „законодателят“ и редакторската му воля (а в средновековието тя е равна на авторската) е оставяла отпечатък върху преведените творби. И никой, ако няма изрични документи за това, не би могъл да каже със сигурност кои текстове Евтимий сам е превеждал и кои са дело на неговите помощници, а той само е редактирал превода. Още нещо. От ръкописите, оцелели до нас, се вижда, че през XIV в. — до 1371 г., някои най-необходими богослужебни текстове — триоди, апостоли, октоиси и т. н., пък и други съчинения, са превеждани спорадично тук и там, понякога по поръка на самия владетел, на някой митрополит, на патриарха или на боляри. Трудно е да се установи точно какво отношение са имали в „Св. троица“ към всеки отделен случай. От по-късното разпространение на някои преводи можем да съдим например, че Евтимий ще да е бил удовлетворен от преводната техника на стареца Йосиф, стареца Йоан, Закхей Загорянин, кир Дионисий Дивни. Едно от доказателствата е, че светогорският превод на Триода и Синаксара се разпространява и в самата България, и в Сърбия, и в Русия и по традиция се свързва с името на Евтимий (а в Русия — и с името на Киприан).

Трудно е да възприемем днес цялата сложност на подобен род работа. Наричаме я превод, редактиране и с това неволно я приравняваме към съвременните ни представи. А то е било нещо повече — сътворчество, създаване на стилистична система, съавторство, ако щете, особено в изграждането на литературния език. Днешните преводачи имат всички възможни речници, енциклопедии и справочници, че и теоретични трудове върху преводите. Като правило те не излизат от рамките на един установен литературен език. А при Евтимий? Няма старогръцки или византийско-български речници, в които да са отбелязани всички значения на думите, няма синонимни речници, които да ориентират във възможните семантични нюанси; няма речник на тогавашния книжовен език, нито справочници по старозаветните и новозаветните текстове; естествено, няма и съответните граматики. Питам се дали някой от най-големите днес специалисти по старобългарски език би се решил да преведе съчинение на Патриарх Евтимий например, без да има под ръка основните помощни книги? Едва ли! А Евтимий и неговите съвременници превеждат (и то добре) стотиц страници, като не само внимават за точността на смисъла, а и за красотата на словото, за неговото фонетично звучение, за ритмичната му функция, за съотношението му с гръцкия синтаксис. При разказа за Евтимиевите преводи веднага ни идва наум друго велико дело, извършено в зората на славянската писменост — делото на Кирил и Методий. Разбира се, Първоучителите са имали още по-тежка задача — да сътворят литературен език там, където той не е съществувал. Но целта на Евтимий — да унифицира стилистично книжовния фонд на високата литература, да отстрани съмнителните, неточно преведени текстове и да преоткрие за българите красотата и строгата нормативнос на книжовния език — също не е лека.

Изследването на запазените ръкописи ни подсказва, че в „Св троица“ „изправянето“ на книгите следва йерархическата стълбица на жанровете, но в обратен ред — от горе на долу: първо се уточнява строго богослужебните текстове, а след това — големият дял на средновековната литература — ораторската проза. Евтимий, бъдещия търновски патриарх, е имал склонност и дар да проповядва. От неговата личност и от неговото слово се излъчва особено очарование. То познава и е владеел магията на речта, която въздейства на душите подтиква ги към съвършенство и, според средновековната представ за света — ги насочва към спасение. Затова и значителна част от своите усилия на книжовник Евтимий насочва към преводи на проповеди — за всеки църковен празник и за всеки особено почитан светец манастира „Св. троица“ и по-късно — в патриаршеския скриптори се превежда някое неизвестно дотогава на български слово. Дори ак византийската творба има стар превод, пак се прави нов.

Сигурно читателят ще се заинтересува откъде е известно това след като вече споменах, че новите преводи са анонимни. Ето откъде Изследователите на старата южнославянска ораторска проза и на житийната литература са забелязали, че към края на XIV в. съдържанието на сборниците с проповеди и жития рязко, без постепенни преходи се променя. За него съдим не само по българските ръкописи, но и п сръбските, а и по ръкописи, възникнали на територията на днеш Румъния.[26] В сравнение със сборници от по-стар тип новите сборниц от слова и жития имат съвсем различен състав. Езикът на преводит е късен, явно направен през XIV век, подбраните произведения са различни — от най-сложните и най-поетични византийски творби. Самите преводи много си приличат — някак си са едностилови и всички носят особености, характерни за литературния език на Евтимиевата школа. А най-важното — намерени са ръкописи от новия тип — най-старите, които се датират от 80-те и 90-те години на XIV в. и в които личат познати „търновски“ почерци. В такива ръкописи срещаме поместени и произведения от самия Евтимий Търновски — още един довод в полза на нашата увереност, че именно те са преведени и съставени в манастира „Св. троица“ и по-късно в Патриаршията — до падането на Търново. Имайте предвид, че не става дума за страница или десет, а за много обемисти кодекси, обхващащи стотици произведения. Това са прекрасни образци за проповеди, произнасяни от амвоните на църквите, но същевременно — което е много съществено — служили и за индивидуално четиво на монаси и миряни. Те съдържат не само риторични утвърждения на християнството (без тях е невъзможно да съществува произведение на официалната литература), а и много белетристични, занимателни сюжети (в житията); също и философски концепции, свидетелстващи за по-високата духовна култура на средата, за която са предназначени.

Пак по същия път на издирвания и съпоставки предполагаме, че в кръга на Евтимий — или в „Св. троица“, или когато той вече е патриарх, са преведени отделни корпуси със съчинения на известни „отци на църквата“ — ранновизантийските писатели Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Василий Велики, Атанасий Александрийски. Не трябва да се учудваме на такова „връщане“ към по-ранни векове — характерът на византийската литература е особен. Изброените автори остават винаги актуални и за самата Византия, и за България. И не случайно. Те носят в себе си силата и красотата на великолепния език и стил на старогръцката, дохристиянска култура. В творбите им, особено на Йоан Златоуст, когото наричат „най-великия проповедник на всички времена и епохи“, християнският мироглед все още има привлекателността и силата на ново, прогресивно за първите векове от н. е. учение. Етичните норми, внушавани от Йоан Златоуст и другите „отци на църквата“, са все още близки до нормите на „плебса“. Както е известно, Йоан Златоуст е предпочитаният автор, когото превеждат или компилират първите български писатели — Климент Охридски и Йоан Екзарх. Но докато през IX—X в. целта на книжовниците е да запознаят безкнижните довчера души главно със смисъла на християнските идеи, то преводаческата школа на Евтимий се старае да предаде най-блестящите, най-сложни по стил и образност творби на Йоан Златоуст така, че при превода те да не загубят нищо от своята форма и художествено въздействие.

От запазените документални материали предполагаме, че Евтимий

и неговите сътрудници най-първом са превели и съставили комплек
проповеди за подвижните празници на църковната година, т. е. рит
рични произведения, които се четат или произнасят по същото врем
когато се чете и пее триодът. Така Евтимий продължава естествен
усилията на стареца Йосиф. Същевременно в „Св. троица“ се преве
дат и слова, и някои жития за неподвижните празници на годината
от 1 септември до 31 август (в епохата на Евтимий годината започ
от 1 септември). Новите преводи са свързани с въведения вече
българската църква нов ред на богослужебната практика — т. на
Йерусалимски устав, на който исихастите държат извънредно мно
и който се налага постепенно от началото на XIV в.

Доказателство за това, че сборниците с новите преводи, достигна
до нас, принадлежат именно на Евтимий и на неговите сътрудниц
намираме в някои текстуални съвпадения между отделни произвед
ния, поместени в тях, и части от оригиналните творби на самия Евт
мий. Същата лексика, същият синтаксис, същите изрази или сравн
ния, а на места почти същият текст. [27] Какво друго обяснение може
да дадем, освен да допуснем, че в процеса на преводите Евтимий
изработвал своя стил на писател, отличаващ по-късно творбите, и
лезли изпод неговото перо? Безсмислено е да се впускам в повече по
робности, но подобни сравнения на текстовете разширяват извънре
но много нашата представа за обема на преводите, извършени от Е
тимий и неговите сътрудници. Така например в едно свое житие, п
светено на епископ Иларион Мъгленски, Патриарх Евтимий използу
широко антиеретическото съчинение на византийския автор Евтим
Зигавин (XI в.), озаглавено „Догматично всеоръжие‘. Естествено
че за нашия книжовник не е бил необходим славянски текст — т
отлично и леко превежда необходимите му пасажи, за да ги вклю
в тъканта на житийната си творба. Но пълен превод все пак същест
ва, и то в преписи от края на XIV в. Редица учени са се опитвали
установят кога и къде е направен той. Според едни съчинението
Евтимий Зигавин е преведено на Атон, според други — в Сърбі
трети пък смятат, че то е било необходимо при събора против бо
милите, свикан от цар Борил, и следователно преводът му е възник
в Търново в началото на XIII в. Достатъчно е обаче да сравним сл
вянския превод на Зигавин със съответните цитати от него, които Е
тимий е вложил в устата на своя герой Иларион Мъгленски, за
открием, че имаме работа с един и същ превод, носещ белезите
Евтимиевата школа. Почти с пълна увереност можем да твърд
пълният превод на „Догматичното всеоръжие“ принадлежи най-
роятно на самия Евтимий. Но да спрем дотук. Навлизаме в обла
която и науката още не е пребродила.

* * *

Най-сетне, във връзка с преводното наследство, оставено ни от Евтимий и неговите сратници, стои и въпросът за основните принципи, по които се отбират и превеждат или прередактират текстовете. Както видяхме, тази редакция е цялостна — т. е. засяга както строго богослужебната литература, така и ораторската проза, химнографията (т. църковната поезия) и някои повествователни жанрове (жития, повести за монаси и др.). Новите преводи се избират от „класическите“ за византийската литература раннохристиянски автори, но едновременно се включват и по-късни, непознати дотогава на българите произведения, много по-висококохудожествени, отразяващи състоянието на византийската литература от по-късни периоди, та дори и проповеди на Евтимиевия съвременник и съидейник патриарх Филотей. В Евтимиевите сборници със слова и проповеди творбите за един празник достигат до десет, обаче всички те са удивително единни по стил на превода. Именно единни, а не еднообразни. Изпълнението им отговаря на разбиранията за красота („лепота“, както се изразява самият Евтимий).

В миналото някои изследователи оценяват отрицателно принципите на Евтимиевите преводи; считат ги робско подражание на гръцките текстове, намират ги маниерни, налагащи на българския език неестествени конструкции. Днес такова схващане е преодоляно. Анализите показват, че стилистичните норми на Евтимиевите (по-общо — на търновските) преводи не са приумица на един византийски възпитаник, а плод на времето. Съгласно естетическите възгледи на своите съвременници Евтимий търси максималните възможности на словесния образ. Целта му е книжовният език да се отдалечи напълно от говоримия и да се гради по предварително зададен „възвишен модел“ — синтактичен, семантичен, дори лексикален. Моделът е литературният гръцки език. Затова стремежът към точни преводи се дължи не на безпомощност, а на осъзната отговорност за състоянието на книжовната реч, на стремежа към нормативност. Но трябва да имаме предвид още нещо — използването на модели, усвоени като резултат от стремежа към максимална близост до гръцкия оригинал, не е безкритично и стихийно. Евтимий и неговите следовници придават на тези модели стилистичната стойност на постоянни, устойчиви словесни формули, еднакви и за преводите, и за оригиналните произведения. А синтактичните конструкции на гръцкия първообраз се използват като способ за ритмична организация на текста и орнаментация на стила. Характерно за търновските преводачи е, че те търсят най-силното въздействие именно по пътя на формата, на слуховото въздействие.

Тук неволно се налага едно сравнение с разбирането на първите български преводачи за смисъла и стойността на превода. Да си припомним разсъжденията на Йоан Екзарх: „Затова, братя, не придирайте, ако намерите някъде не същата дума, тъй като в нея е вложен същият смисъл... И не е правилно, ако поискат да разберат божественото [слово], да обръщат внимание само на голите звукове, а самото слово да не достига до слуха им, като остава навън, и да не искат да знаят какво тази дума означава. И как е възможно с напълно равнозначни думи да се изказва [човек], като се държи за предметите и безсмислените букви и непознатите думи, и да отминава вложения в тях смисъл, а да слуша само онова, което шуми на устата и на ухото?... Защото не винаги може точно да се превежда елинският език на друг".[28] На пръв поглед изглежда, че нормите на Евтимиевите преводи са отстъпление от демократичните традиции. Но само на пръв поглед. Защото в основата на преводите, оставени от Първоучителите и от Симеоновите сътрудници, е стремежът към един прецизен превод който да отразява достъпно оригинала. А онова, което е достъпно за човека на XIV в., е на много по-високо равнище. Читателите и слушателите, съвременници на Патриарх Евтимий, имат друго съзнание за художественост и тъкмо това съзнание се удовлетворява естетически от благозвучието, от „лепостта". Преводите, създадени от Евтимиевия кръг, не „шумят на устата и на ухото". Тяхната сила е в непосредното им въздействие, в ритмиката и в музикалната интонация И не е случайно, че и в преводите, и по-късно — в оригиналните си произведения, Евтимий Търновски ще се обръща към жанрове, предназначени за слухово въздействие.

Когато оценяваме направеното от Евтимий и неговите сътратници в „Св. троица", трябва да обърнем внимание и на още един факт от книжовната реформа. Този факт не е отбелязан специално от Григорий Цамблак, но затова пък е подробно описан в граматичния труд на друг, малко по-отдалечен по време, но все пак Евтимиев следовник — Константин Костенечки. "Изправянето" на книгите, предприето от българските книжовници, засяга не само въвеждането на нови преводи в литературния репертоар, но и формата, т. е. езика и правописа. На правописната си реформа Евтимий отделя немалко труд и усилия и докато е в „Света троица", и по време на патриаршествуванcто си. Какво го е довело до мисълта да въведе строги правописни правила Същият стремеж към нормативност, който го ръководи и в другата му работа. За 400 години кирило-методиевския правопис, изграден върху живия говорим български език, се е отдалечил твърде много от него. Дори фонетиката, т. е. звуковият състав на езика, не е вече същата.В азбуката на Константин-Кирил има букви „'(Ѫ' Ѧ' Ꙑ, ѧ, Ь и т.н които през IX в. означават определен звук (затова са и създадени от Първоучителя), а след време загубват своята специфичност и се изравняват с други звукове. Опитните преписвачи от всички краища на българската земя се опитват да създадат своя система или поне да спазват етимологичните места на буквите, но това никак не е лесно.„Ѫ и Ѧ, най-характерните букви на славянската писменост, вече нямат носов гласеж, а ние дори и не сме сигурни как изобщо са звучали те през XIV в. Знам, че Ѫ се пише на мястото на звук, който в повечето диалекти сега се произнася като ъ (но някъде — като **а, о, у**); Ѧ се превръща постепенно в **е**.Ятовата гласна (ѣ) се изравнява с **е** или с **я**. Как може да се спазва строго мястото на всички тези букви, когато звуковата им стойност липсва в езика на преписвача? Единствено чрез правописни норми, въведени от един достатъчно авторитетен център. Но знаем, че след Златния век българският народ е близо две столетия под робство и че новата столица Търново налага своето културно влияние постепенно, докато търновските книжовници възстановяват и допълнят фонда на писмените паметници. А в различните краища на България съществуват редица самостоятелни и изолирани средища, в които всеки пише както може или както са го учили. Едва през XIV в. хаосът в правописа започва да се възприема от исихастите като страшно бедствие, довело до поквара на книгите — едва ли не като първопричина за всички злини на църквата и държавата. Евтимий се опитва да наложи и тук мощта на своята личност. Но какъв правопис е могъл да предложи той? Естествено е било да се опре на „класическия" старобългарски език, доколкото го е познавал от многобройните най-стари ръкописи, запазени в Търново, Цариград и Света гора. Същевременно той не е могъл да не се влияе поне малко от източнобългарския диалект, на който сам е говорил, да внася думи от него в своите писания. И на трето място, той е искал да сближи графически българския правопис с гръцкия. За Евтимий всички букви от старобългарското кирилско писмо са свещени, все едно дали те отговарят на съвременния нему език, или са останали само като знаци. Като знаци те даже са по-ценни, защото придават на текста свещена архаичност, отдалечават го от всекидневната реч и неслужебното писмо. Принципите на исихазма — че думата дори само с външната си форма трябва да изразява божествена същност — са основният критерий на Евтимиевата правописна реформа. Текстът трябва да прилича на икона и да има нейната духовна сила. Затова Евтимий запазва **ы** наред с **и** (а разликата между двата звука отдавна е била заличена в говора). За двете носовки той създава изкуствени правила, които трябвало добре да се усвоят, за да не се бъркат буквите. Еровите гласни също влизат в системата на правописа, но тук Евтимий все пак отстъпва на живия език **ъ** се пише главно там, където звукът се чува, а **ь** — там, където буквата служи само за знак (в края на думите например). Евтимий препоръчва да се пишат най-стриктно при чужди дум или имена всички гръцки букви, които липсват в славянската азбука Гласната **е**, според вече съществуващата в българските ръкописи стара практика, той използува в два варианта — широко и тясно; з звука **и** налага три различни букви Н' І и Ї. Наред с обикновеното по сложни и вероятно трудно спазвани правила се пишат още тр варианта — гръцката омега (Ω), едно широко **о**, та дори и т. нар „очно" **о** — широко изписан кръг с една или две точки вътре (специално за думата „очи" и производните ѝ). Както виждаме, всяко от изкуствено създадените правила за писане на някоя буква се опира н символично обяснение, отразява желанието формата да отговаря н някакъв свещен символ. В това отношение реформата на Евтими Търновски дълго време е била оценявана като формалистична и реакционна. Но дали можем да говорим за формализъм там, където Евтимий и неговите сратници търсят да изразят „същественото" споре своите възгледи? Ето един пример как те свързват формата и съдържанието на думата с нейното по-широко тълкуване. Името на евангелиста Матей според Евтимиевия правопис трябва непременно да с пише не с **т**, а с гръцката буква Θ. Защото „Матей" на гръцки означав „суетен". Ако българският преписвач напише името така, както п чува, той охулва евангелиста и опорочава смисъла на текста. Сам написаното с Θ име е истинно и значи „ученик". Примери за подобн разсъждения в изобилие ни дава граматическият трактат на Константин Костенечки.[29] От него, пък и от запазените ръкописи разбираме че правописната реформа засяга не само буквите, но дори и надредните знаци. Няколко вида ударения, няколко вида предихания, така ч външният вид на писаното да напомня на гръцките ръкописи — всичко това за нас изглежда и сложно, и излишно. Но от гледна точка н езиковата история то е необходим етап. И преди Евтимий, през XIII особено през XIV в., българските книжовници използуват надредните запетаи по подобие на гръцките предихания — донякъде функционално, донякъде — съвсем външно. Пък и преписвачите от Евтимиев време познават добре гръцката система от надредни знаци и са в състояние да я нагодят към славянските думи. Целта е видът на писмената да напомня за тяхната свещена връзка с гръцкия език. Защот според граматическия трактат на Константин Костенечки славянскит букви са деца на гръцките и внуци на еврейските. Опазването н родството означава опазване на святостта: „Редно е за нас с по-голям страх и разбиране за писаните неща да опазваме божия бисер (писмеността) повече от гърците. Понеже не ние на наш кораб преплавахме бездната на времето и го взехме от евреите, но с кораба (на гърците бе пренесен и достигна даже и до нас. А ние, сякаш на малко корабче срещайки (ги) в пристанището, взехме от намерените писмена..." Несъмнено **в тази** живописна метафора Константин Костенечки излага не своите собствени възгледи, а възгледите на Евтимий Търновски и на книжовниците-исихасти, осъществили реформата на книгите.

Няма да сгрешим, ако определим днес правописа, който Евтимий се е опитвал да въведе, като изкуствен, архаизиран, труден за усвояване на непознаващите гръцкия език, с една дума — аристократичен. Но няма да сгрешим също, ако подчертаем, че в епохата на късния феодализъм всеки опит за нормативност и централизация е положителен както от гледна точка на съществуващите обществени отношения, така и поради историческата перспектива. Неколковековни изпитания на робство очакват българите, а единството, самосъхранението и историческата памет задълго ще бъдат техни най-силни оръжия в борбата против асимилацията.

* * *

Докато Евтимий ръководи книжовната работа в своя манастир, положението на Търновското царство става все по-несигурно. Наистина на север от Хемус е сравнително спокойно, но „Долната земя" е завладяна окончателно. Северна Тракия, Родопите с яките крепости Цепина и Станимака, Деванско, беломорските селища — всичко е в турски ръце. Пазарите на Изтока и големите южни тържища са претъпкани от роби и робини „с лица като феи". От Мала Азия се точат кервани с мюсюлмански заселници, които ще се установят завинаги в обезлюдените земи.

Иван Шишман вече няма избор — около 1373 г. той на свой ред е принуден да признае върховенството на Мурад I и да скрепи позорната си васалска зависимост, като изпрати сестра си Кера Тамара в харема на султана. Кера Тамара не е ни първата, ни последната от европейските принцеси, станали султански съпруги. Още в 1346 г. император Йоан Кантакузин, без да е турски васал и без принуда — само заради изгодата от съюза с Орхан — му дава за жена дъщеря си Теодора. Впрочем първите знатни християнки — жени на султана — все още имат някои предимства: те могат да запазят вярата си и свита от свои сънародници, които да облекчават почетния им плен. Другите, които по-късно ще бъдат водени пред султана като пленници, нямат дори и тази нищожна утеха. Но по времето, когато падането на България не изглежда нито неизбежно, нито така близко, съпружеството на Кера Тамара и това, че е дадена на Мурад I като залог за мир е било в очите на търновци саможертва за българския род. С нея Кера Тамара остава в паметта на знатни и прости, та и в народната песен. Дори лаконичният списък на владетелите в Синодика на българската църква отделя място на съдбата ѝ, провъзгласява „вечна памет" за оная, която е отишла сред чуждоверци, но е опазила православната си вяра, „рода си освободи, живя добре и благочестиво и с мир почина..."

Глава пета

ДОБРИЯТ ПАСТИР

„За всички станах всичко."

Първо послание до коринтяните на апостол Павел

В 1375 г. умира патриарх Йоаникий II. Съгласно установения църковен ред патриаршеският синод представя на царя трима кандидати за „овдовелия" търновски престол. Царят има решаващата дума. Той посочва Евтимий и потвърждава общото желание, за което свидетелствува Григорий Цамблак: „сякаш по някакво съгласие, искайки Евтимий, всички вкупом бяха една душа и един глас". Кое предопределя този така единен избор? Знатен произход, висока образованост, непоколебима вярност към съществуващия ред, към църквата, най-сетне — към владетеля? Всички те, разбира се, са необходима предпоставка, за да се насочи погледът на знатните миряни и духовници към евентуалния кандидат за патриарх. Но има нещо повече, заради което Евтимий е предпочетен измежду равните нему — огромното му духовно присъствие в живота и в обществото. Някога той е излязъл от света, облякъл е черното расо, за да победи себе си и да се усъвършенствува в исихастка самовглъбеност. Но исихията не е неговата крайна цел. Самопобедата сякаш придава на личността му стократна сила и енергия, та да може да се върне отново в света, поточно над света, да ръководи и да бъде отговорен за хората. Евтимий вече е спечелил авторитет пред царя, болярите и духовенството. Вероятно проповедта му е звучала в двореца и в някои църкви. Очаквал ли е да бъде възнесен толкова високо! Вероятно да — още от момента, когато Иван Шишман и престарелият патриарх Йоаникий II са му поверили грижата за книжовната реформа. Желал ли е такова издигане? Едва ли. Честолюбивите му стремежи са в друга област — в писмения труд, който му носи и удовлетворение, и радост. Все пак Евтимий не би могъл да се противопостави на избора, та дори и поради възпитанието, което има. Щом църквата го е счела за достоен, да се отказва би значило да прояви „смирение, по-греховно от гордостта". Но преди всичко — патриаршеското достойнство е най-вярната проверка на идеята, че исихазмът може да се съчетае с официалната църква, да я оживи и засили. В юношеските години Евтимий е търсил средство срещу рутината във вярата. Сега той трябва да докаже пред себе си и пред другите, че изборът му не е бил погрешен. Затова Евтимий се лишава от правото свободно да се разпорежда с времето и със силите си, да отшелничествува, да пише, да се подвизава както и където иска. Станал български патриарх в години на изпитания и народностно крушение, той разделя с цар Иван Шишман отговорността за съдбините на отечеството.

Патриаршеският сан променя всецяло всекидневието на Евтимий Търновски. От духовната атмосфера на „Св. троица", където основното му и постоянно занимание е книжовната работа, той се премества всред самата престолнина, в патриаршеския дворец на Царевец. Евтимий трябва да се върне — но вече в много по-широк мащаб — към задълженията, които е имал преди години като заместник на Теодосий в Килифаревската обител. От „първопрестолника" церемониалът, утвърден от векове, изисква много; златното великолепие подчинява всички действия на църковния глава. Властта прави труднодостъпни исихастките добродетели и поставя клопка за човешките слабости. Патриархът има неограничени права. Цялата църковна организация — административна и съдебна — е под неговата върховна власт. „Княз на църквата" във феодалното общество, Евтимий Търновски разполага с многобройни помощници, съветници, подчинени, служители. На негови услуги е патриаршеската канцелария; на него синкелът, „устата и ръката на патриарха", докладва всички въпроси, засягащи клира и състоянието на църквите. Пред него се отчита икономът, който се разпорежда с обширните патриаршески имоти; Евтимий решава с великия сакеларий дали ~~да~~ увеличи, или да намали доходите на отделните манастири; пред търновския патриарх скевофилаксът носи скъпоценностите от катедралния храм „Възнесение Христово" — утвари от злато и многоценни камъни, напрестолни евангелия, обковани със скъпоценности; кръстовете и короните на българските йерарси, пазени тук от времето на първите Асеновци.

Сега Патриарх Евтимий служи в тържествен блясък, в златотканни патриаршески одежди и всички наоколо — от митрополитите до отроците, които държат свещите, се скланят в почтителни поклони. Многолетствия и славословия за него произнасят всекидневно свещенослужителите в църквите, подчинени на търновската патриаршия.

Ако преди това светските дела и държавните въпроси са го вълнували като знатен мъж и българин, Евтимий вече има и дял във всяко важно решение на царя и на болярите. Патриархът участвува като равноправен член на „синклита" (дворцовия съвет) наред с великите боляри, а думата му тежи колкото Иван-Шишмановата. До него е царственият самодържец: а над него — само бог. Преосвещеният търновски архиепископ и патриарх на всички българи „кир (т. е. господин) Евтимий, както са се обръщали към него, е на върха на пирамидата, образувана от хилядите негови сънародници — богати и бедни, войници и търговци, селяни и знатни, свободни или зависими, православни или еретици. Всички те по някакъв начин са обвързани с него, а той — с тях.

Покрай многото други обязаности, Патриарх Евтимий продължава книжовните си занимания. За всички големи празници, за тържествени богослужения той има и задължението да произнася съответните проповеди. Великолепните художествени преводи, извършени в „Св. троица“, зазвучават за пръв път пред множеството чрез неговия глас от амвона на патриаршеския храм или на другите търновски църкви, които той е обхождал по установения ред в дните на храмови чествувания или по друг, достоен за патриаршеското присъствие, повод.

Годините, в които Евтимий Търновски е начело на българската църква, са години, когато личността му се изявява с всичките свои възможности и заложби. Несъмнено неговото обаяние е било необикновено силно. От Евтимий се е излъчвала сила, подчиняваща околните. За съжаление обаче ние нямаме свидетелства за непосредственото му общуване с хората. Живият образ остава далечен, неясен, замъглен от сравнения с библейски герои, величествен като тях, но и като тях безплътен, литературен. Как да проникнем в най-съкровеното за него, как да отделим от традиционните черти на светеца — съвършен в земното си битие по силата на художествения канон — истинската стойност на човека Евтимий? Остава да се обърнем отново към Похвалното слово на Григорий Цамблак. Кои страни от разнообразната дейност на търновския патриарх са особено подчертани от неговия ученик и следовник? Той ни представя Патриарх Евтимий в два образа — по-точно, в две алегорични картини. Преди всичко Евтимий е „добрият пастир“. Този класически за християнството символ в словото на Григорий Цамблак има ключово значение, превърнат е в разгъната, едва ли не „пастирска сцена“. Тя е тъй близка до бита, че дори смущава днешния читател, несвикнал с условността на средновековната символика: „Мнозина от онези, които се наричат пастири, мислейки с ярост да опазят стадото, повече го погубват и получават заслужено наказание от господаря. Защото неопитният овчар, отлъчил с крясък една от овците, неочаквано и изведнаж я поваля от брега и я изгубва; друга, хвърлил кривака, за да сплаши стадото, удря в главата и тутакси я вижда мъртва; обезумял от тичане, ритва трета с крак и пречупва гръбначния ѝ стълб или ребрените кости, от които се пазят вътрешностите. Защото е слабо по тяло това животно, само от кости и вълна е съставено... А нашият пастир, гледайки кротко, движейки тихо устни и със свирката на духа, призовавайки стадото, събираше го наедно и тъй го правеше неразлъчно, като дори хромите носеше на рамене, за да не изостанат. Защото според навика, който имаха, овцете тичаха след оня сладък глас на пастира, а чуждия отбягваха. И така, като стъпваше с радостни нозе, водеше ги към полята на апостолите и пророците... А когато настъпеше зной от слънчевия пек и стадото имаше голяма нужда от прохлада, той го извеждаше на върха на евангелските планини и му даваше пълна свобода и след това го изпращаше оттам на небесата.

И това умение имаше пастирът: като укротеше дивите овце, присъединяваше ги към стадото. Виж и друго достойнство на пастира: зверовете, макар и много, бягаха далеч от стадото, тъй като постоянно се бояха от него и от гласа му като от гръм трепереха, без да бъдат гонени нито със стрели, нито с прашка, нито с кучешки лай...“

В цитирания текст, а и в другите пасажи преобладават думи от едно и също семантично гнездо: смирение, благост, кротост, милосърдие, любов. Именно любовта на Патриарх Евтимий към хората изпъква в риторичната характеристика на Григорий Цамблак и нея той изповядва със същата ревност, с която изповядва и необикновеното послушание на младия Евтимий. Няма защо да се съмняваме в истинността на думите — да, тази любов е плод на живата вяра, която Евтимий е откърмил в сърцето си, която запазва зад показния блясък, ненарушим и осветен от вековните традиции. С нея той преодолява отчуждението на властителя от обикновения човек, на духовния аристократ от неграмотния гражданин. Евтимий Търновски възприема не като литературен етикет, а като съдба думите на апостол Павел, че измежду трите добродетели — вярата, надеждата и любовта — най-голяма е любовта. За Евтимий любовта към човеците е действена, неизсушена от догматичното знание, неподтисната от сана му. И с това той стои по-високо от някои свои съидейници, които в екстаза на безмълвието приемат околните като безплътни сенки. Неговите чувства не са насочени и единствено към небето, като на „яростния пастир“, мачкащ хората сякаш кал, та да извае чрез тях величието на своя бог или на своята църква. Силата на Евтимиевата личност е в любовта-грижа, в любовта-състрадание, непревъзнасящо се и нетърсещо отплата. А и съдбата му е такава — да бъде духовен ръководител във време, когато под ударите на завоевателя отпада всякаква йерархическа условност и човек се проверява лице в лице с народното страдание.

* * *

Втората алегория, за която сме подготвени от целия жи нен път на Патриарх Евтимий, се отнася до необикновеното въздейс вие на неговото слово. „Напояващото слово“ — така бихме мог да обобщим възторжената възхвала за Евтимий — проповедника, учителя: „Само с вида си, пише Григорий Цамблак, и с действисто к промисъла той принасяше достатъчно полза на ония, които го вижд ха, а с речта си, поучаваща и лееща се подобно на бързотечен пото напояваше с духовно проникновение. Какво са в сравнение с речта м струите на реката, напояваща Египет?... И както градините, когато г напоява дъждът, показват своята красота, застанали весело пред оч те на земеделеца, така и чедата на Евтимий. Вкупом той ги напояващ със словото като дъжд, вкупом и те растяха с усърдие и плод прин сяха — плод, за който Павел свидетелствува, наричайки го духове И съвсем не бе сгрешена никога сеитбата на неговите поучения.“

Какво можем да научим за „напояващото слово“ на Евтим Търновски от думите на Григорий Цамблак, пък и от другите автор които величаят словесната дарба на своя именит съвременник? Ниш освен възторжени оценки. Въздействието на живата реч се състои толкова много и толкова различни неща, които са непредаваеми неописуеми. Поглед, интонация, сила на вътрешното убеждение, кровен смисъл и вживяване — не ни е дадено да знаем как са се съчет вали те у Евтимий. По всичко личи, че българският патриарх не произнасял само обичайните църковни проповеди, а непрекъснато бил сред хората — разговарял е, поучавал е, съветвал е, и то с и ключително внушение. Изглежда голяма част от неговите беседи имали съвсем „частен“ характер, та никой, най-малкото самият Евт мий, не се е погрижил да ги запише. Така те остават само като възп минание и у тези, които са били щастливи да бъдат негови слушател и у тези, които след десетилетия ще напомнят за Евтимиевото сло вече по предания.

С годините на своето патриаршествуване и с приближаването н неотвратимото народно бедствие Патриарх Евтимий става все по-н обходим като живо присъствие, като непосредствен ръководител, с ветник, „добър пастир“. Ето защо и най-големият дял от изумителн та му духовна енергия принадлежи не на бъдещето, а на собственот му настояще. Учените понякога се учудват, че литературното н следство на този така надарен творец е сравнително малко по обе Някои даже предполагат, че част от творбите на българския патриар са били унищожени, не са достигнали до нас. Не смятам, че е так Авторитетното име на Евтимий закриля всичките му надписани съч нения и те се пазят грижливо. По-скоро трябва да се мисли, че той отделял голяма част от времето си, за да бъде със слово и дело сред хората. Със слово, което не е било записано, защото е било предназначено за някой, изпаднал в униние, за друг — обезверен или отчаян, за трети — склонен да отхвърли църковните догми и да повярва в тъмните сатанински сили, овладели разсипващата се земя. Интимно-изповедно слово, то не е имало място в книгите, писани или превеждани от този „свят мъж“, но е хилядократно по-ценно, понеже е облекчавало скърбния дял на участвуващите в трагедията на разгрома.

Когато говори за необикновеното въздействие на Евтимий над околните, Григорий Цамблак перефразира стих от старозаветната книга за Йов: „И, което казваха рабите му в [книгата на] Йов: „Кой ще ни даде от плътта му, та да се наситим?“, то можеше да се види за целия онзи народ“ (т. е. за българите)...Плътта, естествено, символизира непосредственото присъствие на Евтимий в живота на хората. А ние бихме могли да продължим същия цитат и да възкликнем поради безсилието си да проникнем в миналото: „О, да бяха думите му на книга начертани! С желязо и олово — да бяха на вечни времена върху камък издълбани!“

* * *

Образът на Патриарх Евтимий — такъв, какъвто го виждат неговите съвременници — би бил непълен, ако не го видим и оценим с очите на днешните хора. Като всяка ярка и силна личност той поставя много въпроси пред съвременната наука.

Преди всичко да не забравяме, че общественото поведение на Евтимий не е изключение, нито отстъпление от исихасткото му възпитание. Хора с неговите идеи и неговата съдба заемат „ключови“ позиции в църковния и политическия живот. Филотей Кокин е вселенски патриарх, а на Киприан му предстои да се бори за московския митрополитски престол, да победи в борбата и да застане начело на най-могъщата в този момент църква в Източна Европа.

А каква е обществено-политическата роля на Евтимий, след като той става търновски патриарх? Бихме могли най-общо да я определим като обединителна и в известен смисъл — наддържавна. Самият сан на български патриарх вече предполага първо и ръководно място сред останалите митрополити не само в земите на Търновското царство, но и в другите български предели — и завзетите от турците, и намиращите се под управлението на Срацимир и Добротица. Нещо повече — авторитетът на Евтимий Търновски е свързващо звено между България, Византия, Сърбия, Молдова и Влашко, особено тогава, когато и патриарсите на тези земи осъществяват същата политика. Пред лицето на турската опасност обединителните стремежи на Пат-

риарх Евтимий могат да се оценят само положително. Но как кон
ретно Евтимий осъществява своята идея за църковно единство? Н
първо място чрез борба за единомислие по всички верски въпро
Борбата му против ересите в никакъв случай не би могла — по
в този исторически момент — да се нарече реакционна. Социални
противоречия в последните две десетилетия до окончателното зав
дяване на България фактически сменят своя характер. Интересите
на феодалната върхушка, и на експлоатираните класи се срещат
конфликта с иноплеменниците.

На същата обединителна идея е подчинена и книжовната рефор
на Патриарх Евтимий. Тя е опит да се осигури културно единство
балканските, а в по-далечен план — и на източнославянските прав
славни народи.

Възгледите на Патриарх Евтимий за отношението между светск
та и църковната власт са силно повлияни от идеите на Григорий П
лама и особено на патриарх Филотей. Евтимий отстъпва донякъде
традициите на византинизма, според които императорът е еднов
менно и „висш йерей“; „божи помазаник“, носещ отговорност
църковните работи. Обичайно за Византия е императорите да смен
патриарсите по свой вкус, без да се съобразяват дори формално
висшите права на църквата. Според Евтимий църквата стои над вси
ко, включително и над царя, и то не само в духовния живот, а и
политическите съображения. Цар Иван Шишман е владеел сам
Търновското царство. Патриарх Евтимий има основания да се нари
„патриарх на всички българи“. Поради политическите обстоятелст
усилията му не се осъществяват докрай, но Патриарх Евтимий е поч
тан наистина във всички български земи. Според него владетелите
само хора и могат да грешат. Дълг на църковните пастири е да
посочват верния път и да предпазват душите им от заблуждение. Т
мата за архиерея или отшелника, ръководещ помислите на светски
властители, е твърде подчертана, първостепенна в Евтимиевото тво
чество. Иларион Мъгленски например, в чието житие намира нем
средствено отражение Евтимиевата идея за съвършения духовен па
тир, „спасява“ византийския император Мануил от вредното влияни
на еретиците. По думите на Евтимий блаженият Иларион укрепи
императора с „догматични речи“ и му помогнал да се „огради с пок
лите на благочестието“. Благодарният Мануил показва и засвид
телствува на епископа „всякакво покорство“ и непрекъснато му изпр
ща „различни дарове и много други необходими неща“.

Още по-подчертана е идеята за върховенството на църковна
власт в Евтимиевото Похвално слово за Йоан Поливотски. В кулми
национния момент на конфликта между благочестивия епископ и им
ператора-иконоборец Лъв III Евтимий отрича правото на император

да разсъждава по канонични въпроси и да изменя църковното предание. Спорът завършва с твърде острото и категорично предупреждение: „Виждаш ли, о царю, че църквата всички обладава и над всички властвува?“ А в Житието на Иван Рилски Патриарх Евтимий използува литературната форма на послание (от Иван Рилски до цар Петър), за да очертае образа на идеалния владетел, представен чрез съветите и назидателното слово на един отшелник-исихаст: „А златото си задръж сам — пише Иван Рилски — ...Тези неща са потребни на държавата и на такива [като тебе]. Ала и ти, който си увенчан с диадема, не трябва да се наслаждаваш на тях, защото е казано: Когато се увеличава богатството, не привързвайте сърце [към него]. При все, че е писано: Богатството е сила за царя, но то трябва да се изразходва не за свое удоволствие, а за оръжие и войска, а най-вече — за убогите и сиромасите, за голите и бездомните. Затова, ако искаш да наследиш и небесното царство заедно със земното, бъди щедър, както е щедър нашият небесен отец! Не се надявай на неправдата и не пожелавай да грабиш! Към всички бъди кротък, тих и благопристоен! Очите ти към всички да поглеждат! Елеят на твоята милост към всички да се излива! Левицата ти да не знае що върши десницата ти! Бедните да излизат весели из твоите дворци... Валяй се под нозете на твоята майка, църквата! Усърдно коленичи и прекланяй глава пред нейните първопрестолници...“

Цитираното послание до такава степен съдържа съвети, актуални за времето на Иван Шишман, че несъмнено отразява мисли, нееднократно развивани от Патриарх Евтимий пред българския владетел. Когато напомня, че златото е залог за силата на държавата и за благополучието на поданиците, Патриарх Евтимий поставя пред владетеля авторитетния пример, напомнящ за най-висшата царска грижа — грижата за защитата на страната. Естествено, в изискванията на Иван Рилски (съответно — на Евтимий Търновски) е представен традиционният идеал за владетел — кротък, достъпен, милостив. Но над всичко звучи темата за подчинението пред църквата. „Валяй се под нозете на твоята майка, църквата!“ — възкликва Евтимий. Така единството и силата на държавата се очертават в идейните позиции на търновския патриарх преди всичко като единомислие между царската власт и църквата. От същите позиции вече в гражданското си поведение Евтимий ще защищава престолния град с отговорност, не по-малка от тази на последния български владетел. Интересен парадокс! Евтимий Търновски, този последователен противник на западната догматика и на идеята за „първоначалството“ на папата над светските власти, в своите разбирания сякаш се приближава до представите на римокатолическата църква.

Но какво е конкретно отношението на Патриарх Евтимий към цар Иван Шишман? Доколкото можем да съдим от книжовните източници, българският патриарх е бил най-крепката опора на последни от Шишмановци. Преди всичко той приема цар Иван Шишман единствен законен наследник и през цялото време защитава актив законността на неговия избор. Ще посоча само два примера. В Евтимиевата редакция на Бориловия синодик е отредено специално и п обширно славословие за изключителното благочестие на царева майка Теодора-Сара, докато другите царици са само споменати. Др гият факт е вече литературен и се извлича от Евтимиевата похвала Константин Велики и майка му Елена. Както знаем, това произведени е създадено специално за Иван Шишман. Непосредствената цел автора е пак назидателна — да даде най-добър образец на държа ник — според представите на съвременниците, необходимостта времето и неговите, на Евтимий, възгледи. Константин е идеализира в духа на житийната литература, в която Евтимий има много предшественици за тази тема. Първият християнски император е изобразен като воин и победител, а едновременно — и радетел за църковн то единство. Патриарх Евтимий не е могъл да намери по-благоприятен сюжет, за да изяви своята творческа личност. Похвалата е по чертано тенденциозна и е трябвало да предизвика непосредствени асциации със съдбата и управлението на българския цар. В края ѝ Евтимий се обръща към владетеля, за да му поднесе в дар „за подражани този наистина блестящ панегирик. Но той е трябвало да преодол и някои затруднения, тъй като биографията на Константин Велик наистина има неудобни от дипломатична гледна точка паралели с ж вота на Иван Шишман. Константин има несъщи братя, които отстр нява в борбата за власт. Неговата майка не е от знатна фамилия е дъщеря на кръчмар от Ниш. За законна съпруга на Констанц Хлор е призната другата му жена — Теодора. Своя императорс венец Константин дължи на личните си качества, а най-вече — на бл говолението на римските легиони от Изтока. При това положени всички житиеписци на Константин Велики се считат задължени да о стояват ревностно висшата му власт, като подчертават правото му първороден и особената му избраност. Това е традиция, подхвана още от първия панегирист и съвременник на император Конста тин — Евсевий Памфила, за когото вече стана дума. В обширно съчинение на Евсевий (с неговия текст Евтимий Търновски ще да с е запознал още в Студийския манастир) се говори, че Константин наследил баща си „по закона на природата“ като най-възрастен. Па риарх Евтимий много внимателно редактира този пасаж (та на тъкмо Иван Шишман е изместил по-възрастния Срацимир). В Евтимиевата похвала за Константин и Елена изборът на Константин определя от изричното предсмъртно желание на бащата и решението на синклита да избере най-достойния между синовете. Така от патриаршеския амвон се освещава онази мотивировка, която е довела Иван Шишман на българския престол.

Специално по молба на цар Иван Шишман Патриарх Евтимий пише най-поетичната си и вдъхновена творба — Житието на Петка Търновска, покровителката на Шишмановия род и на престолния град. Житието е било прочетено от амвона в деня на светицата — 14 октомври, в присъствие на владетеля, към когото българският патриарх се обръща с думите: „Пространна, че и дълга ще бъде повестта за преподобната и нашият ум не е способен, за да я предаде достойнолепно! Но тъй като силата на твоето благочестиво величество усърдствува и подбужда нашата немощ към това благо и богоугодно дело, няма да е прилично да пренебрегнем толкова голямото усърдие, а също и желанието на твоето благочестиво и властно величество. А мисля, че повестта ще бъде твърде многополезна и най-вече, че ще полага божествена ревност в боголюбящите души. А има ли ревност, по-голяма от тази да обичаме бога и да почитаме неговите угодници?! ...Поради това и аз сега, по повелята на твое владичество, не небрежно и безсмислено, но усърдно и със старание излагам същината на словото.“

Вероятно Житието на Петка — една творба, толкова експресивна, толкова лирична, възхваляваща „силата на слабите“ и като единствена надежда — съкровената сила на вярата, е възникнало в края на Евтимиевото патриаршествуване, в „неустроеното време“ на 80-те години. В края на Житието Евтимий Търновски се обръща към търновската покровителка: „Моли се прочее за омиротворяването на света и запази от пагуба и коварство нашия благочестив цар, който ни подтикна към словото за тебе. На тебе той се надява, затова се и постара чрез всичко да подбуди твоето застъпничество. Закриляй го със свещените си ходатайства, защити стадото му от всички врагове, дарувай дълголетие на царството, а на него — мирни дни!“[30]

Трябва да се предполага, че Иван Шишман е отвръщал с доверие и с искрена преданост на българския патриарх. Няма исторически вести, които да говорят за някакви разногласия между царя и патриарха. Показателен е и фактът, че в произведенията на Евтимий Търновски българските царе (за разлика от византийските императори Лъв III и Мануил Комнин) са представени като непоколебими защитници на православието.

* * *

Евтимий заема българския патриаршески престол 18 години при непрекъснато нарастване на напрежението от приближаващата катастрофа. Въпреки това той има сили да достигне върха на своето призвание, да осъществи книжовните си замисли, да се изяви като човек на перото, без да пренебрегне нито едно от задълженията на истински народен пастир. Различните страни от обществената активност на Патриарх Евтимий се проявяват в зависимост от събитията. През първата половина на патриаршеството си той е преди всичко творец и организатор на духовния живот. След това — до падането на Търново организаторските му способности по силата на обстоятелствата служат за физическото опазване на българите, за последните и отчаяни опити да се защити отечеството и Търновград. Най-плодотворно за книжовните занимания на Патриарх Евтимий е времето между 1375 и 1381 г. — последните почти спокойни, затишни за България години. Формално цар Иван Шишман е васал и съюзник на султан Мурад. Формално земите му (колкото са останали) са защитени от турските набези. Търновград си отдъхва, съвзема се, събира сили. Бежанците, дошли от юг, някак успяват да преживеят, къде с подаяния, къде с труд при съотечествениците си. Вероятно немалък дял в издържане на бежанците и в уреждане подслона на бездомните има и Търновската патриаршия. Някои изрази в Похвалата на Григорий Цамблак могат да се тълкуват в смисъл, че Евтимий е раздавал всичко, което е могъл да отдели от патриаршеските имоти, на нуждаещите се. Самият той продължава своя „нестежателен“ живот и исихасткия си аскетизъм.

През началните години търновският патриарх е овладян преди всичко от патоса на църковното устройство. Той ратува за единство — външно и вътрешно — на православните държави. В 1375–1376 г. възможностите за достигане на здрав църковен, а оттам — и политически съюз, изглеждат по-осъществими от всякога. Когато заема за втори път патриаршеския престол (1364—1376 г.), Филотей Кокин има амбициозната цел да обедини около себе си главите на православните народи. Евтимий Търновски е непосредствено свързан с Филотей и подкрепя неговата политика. Неслучайно цариградският патриарх се ангажира в сложни дипломатични ходове, за да наложи Евтимиевия съгражданин и приятел в монашеството Киприан за киевски митрополит с указание да заеме по-късно и Московския митрополитски престол. Киприан е ръкоположен през декември 1375 г. Малко преди това патриарх Филотей урежда отношенията и със Сръбската църква, като признава титлата „патриарх“, дадена на сръбския църковен глава от търновския патриарх. Едва ли е случайно и това, че епископът на създадената от Филотей Северинска митрополия Антим (Даниил Критопул) поддържа лични връзки с Патриарх Евтимий и се допитва до него по догматични и етични въпроси. За съжаление обаче Евтимий скоро се лишава от солидната подкрепа на патриарх Филотей. В Цариград отново избухва размирица. Андроник, синът на Йоан V и отдавнашен претендент за византийския престол, обсажда Цариград и го превзема с помощта на генуезката колония. През септември 1376 г. новият император детронира Филотей и поставя на негово място Макарий — човек, издигнат случайно и без тежест в духовния и политическия живот. Патриарх Макарий унищожава усилията на своя предшественик. Отношенията с България се развалят. С благословията на Иван-Срацимир Цариград отнема на Търновската патриаршия Видинска област. Така Иван-Срацимир не пропуска да нанесе поредния удар върху Шишмановата държава. Руската църква и Цариградската патриаршия пък отхвърлят кандидатурата на Киприан и той трябва цели пет години да „обсажда“ Москва, за да бъде утвърден като московски и всерусийски митрополит. Единствено Евтимий Търновски има авторитет, за да обединява славянската култура и византинизма. На фона на разиграващите се събития той прави усилия да укрепи поне вътрешно българскáта църква. Похвалното слово на Григорий Цамблак говори, че Евтимий Търновски има сериозни затруднения с активизиралите се привърженици на Варлаам и Акиндин. Според Григорий Цамблак борбата срещу еретиците е борба за тяхното духовно приобщаване, а не за отлъчването и наказанието им. Това е интересен детайл, свидетелстващ, че някогашният ученик на Теодосий Търновски не е променил своите идейни позиции. Григорий Цамблак споменава имената на двама Евтимиеви противници: единия — Пирон от Цариград, другия — вероятно търновски монах — Теодосий с прозвище Фудул. „Какви ли семена на злобата не посея тая зла двойка — възкликва патетично авторът на Похвалата, — разлагайки църковното тяло с развратни учения, разделяйки множеството и подготвяйки въстание и най-вече като полудяваше царските велможи и властоначалници с магьосничества и бесовски измислици!“ И отново сме изправени пред характерното за Григорий Цамблак загатване на ситуации, чиято действителна основа трябва да бъде осветлена. Несъмнено Евтимий има работа не само с много убедителни, но и с много силни противници. Какво значи да подготвят „въстание“ срещу църквата? И какво всъщност проповядват Пирон и Теодосий — Фудул, та „подлудяват“ тъкмо царските велможи? Григорий Цамблак говори, че те са варлаамити, но същевременно им приписва и иконоборчески и несториански увлечения [31], а към тях варлаамитите нямат никакво отношение. Не се ли крие и тук някакъв недоизказан намек за верска опозиция сред знатните в полза на унията? Знаем, че едно от главните обвинения срещу Варлаам е за „латиномъдруване“; знаем също, че Западната църква не държи на иконното почитание така, както Източната. А идеята за обединение между двете църкви би могла да увлече част от търновските боляри, които вече не виждат изход от тежкото положение на страната. Прав ли е Патриарх Евтимий, ког така фанатично, без всякакво колебание, брани традициите на виз тийското православие? Не поставя ли по този начин преграда меж Европа и Балканите? Защо за него, както и за идейните му съмиш ници, религиозният съюз със Запада изглежда не само невъзмож но и дълбоко погрешен? Съществена причина, разбира се, са догм тичните различия. Но не само това. Евтимий Търновски е и полит и може да прецени политическите възможности за съюз със Запада те са обезкуражаващи. В последните десетилетия България често конфликт с войски на католическите владетели. Унгарското нашес вие във Видинска област и насилственото покатоличване показ реалната опасност от денационализация. Походът на граф Амедей Черноморието, та дори и намесата на генуезците в превземането Цариград от Андроник — не показва ли всичко това, че западни съюзници по-скоро ще утежнят положението на балканските държав отколкото да помогнат в организиран поход срещу исляма? Впроч следващите събития до падането на Цариград потвърждават поз цията на Патриарх Евтимий. Нито той, нито византийците, нито За дът виждат навреме най-опасното — че турците не са стихия, „б божи“, внезапен като епидемия, а централизирана сила, изгражда точно на Балканите своята държавна организация. Ще изминат де тилетия и само година преди падането на Цариград командуващ византийския флот Лука Нотара (воин и политик, а не духовник) още ще твърди: „По-добре да видим в града да царува турска чалм отколкото латинска тиара!“ Не е чудно тогава, че Евтимий употр бява цялата сила на красноречието си, за да предотврати варлаам ските увлечения на своите пасоми и да защити единството на бълг ската църква, защото смята единството за спасително. Вероятно в връзка с тези събития той прави новата редакция на Бориловия Син дик и прибавя проклятия срещу Варлаам и неговите привърженици

* * *

Първите години, през които Евтимий Търновски ръково българската църква, са и най-удобните за налагане на книжовната реформа. Именно тогава още е възможно да се следят админист тивно книжовниците, да се спазват новоустановените правила за пр вописа, да се дават препоръки за предпочетения извод и т. н. Спор Константин Костенечки по време на Евтимиевото патриаршествува всяка новосъздадена книга е подлежала на „контрол“ — игумен епископът или друго упълномощено лице са били длъжни да я прег дат и одобрят. Трябва да се предполага, че веднага след ръкопола нето си Патриарх Евтимий въвежда в църковната практика свои

собствени преводи на най-свещената част от богослужението — литургията. Трите литургии — на Йоан Златоуст, Василий Велики и т. нар. Преждеосвещена литургия за определени дни през поста, съставят основата на Евтимиевия служебник. Литургията на Йоан Златоуст се предшествува от Устав (указание за нейното извършване). Уставът е дело на патриарх Филотей, а преводът на Евтимий показва, че той е държал богослужението във Византия и България да бъде извършвано по един и същ ред. В Служебника са поместени и други необходими съчинения — молитви и служби за различни случаи, включително за ръкополагане на висши йерарси и коронясване на владетеля. Част от молитвите отразяват тежки моменти от всекидневието на народа — има молитви или смъртоносие (епидемия), срещу нападение на иноплеменници, при суша и т. н. В насловите за техен автор е посочен Евтимий, но те всъщност принадлежат на Филотей Кокин; преводът обаче е несъмнено Евтимиев.

Уеднаквяването на основните богослужебни текстове е завършено вероятно още при встъпването на Евтимий на патриаршеския престол. Сега и сборниците с химнографски и житийно-панегирични творби, новопреведени или само редактирани под ръководството на Евтимий, се разпространяват в България и извън нейните граници. За ранното налагане на новите преводи и състави вероятно помагат и личните връзки на Евтимий. Не само Григорий Цамблак отбелязва, че българският патриарх привлича следовници отвсякъде „на север до Океана и на Запад до Илирика. Защото кой народ, сроден по реч с българския, не прие неговите писания, неговите учения...“ За авторитета на Евтимиевата школа пред чуждите книжовници говори и Константин Костенечки. Доказателства за ранното навлизане на новите търновски преводи в репертоара на останалите православни славяни ни дават намерените от тях преписи. Те са запазени в сръбски ръкописи още от 80-те години на XIV в., а и в руски — възникнали по времето на митрополит Киприан. Изглежда, че през цялото време на Евтимиевото патриаршествуване Киевската митрополия, а по-късно и Москва поддържат връзки с Търново.

Известно е, че при едно от своите пътувания за Цариград, вероятно през пролетта на 1379 г., Киприан минава през Търново. В Словото за Киприан, което години по-късно произнася над гроба му в Москва, Григорий Цамблак се връща към спомена за тържественото посрещане на Киевския митрополит в Търново. С основание можем да предположим, че в Търново Киприан се е запознал с новите Евтимиеви преводи (той, естествено, вече познава и делото на атонските български преводачи), а също и с оригиналните съчинения на Евтимий Търновски, създадени до това време. Киприан приема и въвежда в Русия текстовете на някои Евтимиеви преводи. Срещата между двама-

тежкото положение на страната. Прав ли е Патриарх Евтимий, кога
така фанатично, без всякакво колебание, брани традициите на виза
тийското православие? Не поставя ли по този начин преграда меж
Европа и Балканите? Защо за него, както и за идейните му съмиш
ници, религиозният съюз със Запада изглежда не само невъзмож
но и дълбоко погрешен? Съществена причина, разбира се, са догм
тичните различия. Но не само това. Евтимий Търновски е и полит
и може да прецени политическите възможности за съюз със Запада
те са обезкуражаващи. В последните десетилетия България често е
конфликт с войски на католическите владетели. Унгарското нашес
вие във Видинска област и насилственото покатоличване показ
реалната опасност от денационализация. Походът на граф Амедей
Черноморието, та дори и намесата на генуезците в превземането
Цариград от Андроник — не показва ли всичко това, че западни
съюзници по-скоро ще утежнят положението на балканските държав
отколкото да помогнат в организиран поход срещу исляма? Впроче
следващите събития до падането на Цариград потвърждават поз
цията на Патриарх Евтимий. Нито той, нито византийците, нито За
дът виждат навреме най-опасното — че турците не са стихия, „б
божи“, внезапен като епидемия, а централизирана сила, изгражда
точно на Балканите своята държавна организация. Ще изминат дес
тилетия и само година преди падането на Цариград командуващи
византийския флот Лука Нотара (воин и политик, а не духовник)
още ще твърди: „По-добре да видим в града да царува турска чалм
отколкото латинска тиара!“ Не е чудно тогава, че Евтимий упот
бява цялата сила на красноречието си, за да предотврати варлаами
ските увлечения на своите пасоми и да защити единството на бълг
ската църква, защото смята единството за спасително. Вероятно в
връзка с тези събития той прави новата редакция на Бориловия Си
дик и прибавя проклятия срещу Варлаам и неговите привържени

* * *

Първите години, през които Евтимий Търновски ръково
българската църква, са и най-удобните за налагане на книжовната
реформа. Именно тогава още е възможно да се следят админист
тивно книжовниците, да се спазват новоустановените правила за пр
вописа, да се дават препоръки за предпочетения извод и т. н. Спор
Константин Костенечки по време на Евтимиевото патриаршествува
всяка новосъздадена книга е подлежала на „контрол“ — игумен
епископът или друго упълномощено лице са били длъжни да я прег
дат и одобрят. Трябва да се предполага, че веднага след ръкопола
нето си Патриарх Евтимий въвежда в църковната практика сво

собствени преводи на най-свещената част от богослужението — литургията. Трите литургии — на Йоан Златоуст, Василий Велики и т. нар. Преждеосвещена литургия за определени дни през поста, съставят основата на Евтимиевия служебник. Литургията на Йоан Златоуст се предшествува от Устав (указание за нейното извършване). Уставът е дело на патриарх Филотей, а преводът на Евтимий показва, че той е държал богослужението във Византия и България да бъде извършвано по един и същ ред. В Служебника са поместени и други необходими съчинения — молитви и служби за различни случаи, включително за ръкополагане на висши йерарси и коронясване на владетеля. Част от молитвите отразяват тежки моменти от всекидневието на народа — има молитви или смъртоносие (епидемия), срещу нападение на иноплеменници, при суша и т. н. В насловите за техен автор е посочен Евтимий, но те всъщност принадлежат на Филотей Кокин; преводът обаче е несъмнено Евтимиев.

Уеднаквяването на основните богослужебни текстове е завършено вероятно още при встъпването на Евтимий на патриаршеския престол. Сега и сборниците с химнографски и житийно-панегирични творби, новопреведени или само редактирани под ръководството на Евтимий, се разпространяват в България и извън нейните граници. За ранното налагане на новите преводи и състави вероятно помагат и личните връзки на Евтимий. Не само Григорий Цамблак отбелязва, че българският патриарх привлича следовници отвсякъде „на север до Океана и на Запад до Илирика. Защото кой народ, сроден по реч с българския, не прие неговите писания, неговите учения...“ За авторитета на Евтимиевата школа пред чуждите книжовници говори и Константин Костенечки. Доказателства за ранното навлизане на новите търновски преводи в репертоара на останалите православни славяни ни дават намерените от тях преписи. Те са запазени в сръбски ръкописи още от 80-те години на XIV в., а и в руски — възникнали по времето на митрополит Киприан. Изглежда, че през цялото време на Евтимиевото патриаршествуване Киевската митрополия, а по-късно и Москва поддържат връзки с Търново.

Известно е, че при едно от своите пътувания за Цариград, вероятно през пролетта на 1379 г., Киприан минава през Търново. В Словото за Киприан, което години по-късно произнася над гроба му в Москва, Григорий Цамблак се връща към спомена за тържественото посрещане на Киевския митрополит в Търново. С основание можем да предположим, че в Търново Киприан се е запознал с новите Евтимиеви преводи (той, естествено, вече познава и делото на атонските български преводачи), а също и с оригиналните съчинения на Евтимий Търновски, създадени до това време. Киприан приема и въвежда в Русия текстовете на някои Евтимиеви преводи. Срещата между двамата единонрави духовни братя и йерарси днес изглежда като знамение. Повече те няма да се видят, но в този момент Евтимий сякаш дава на Киприан, а чрез Киприан — и на цяла Русия — духовната благословия на обречения си народ, завета на неговата култура. И една надежда — че след време даденото ще се върне, за да привдигне отново България.

Споменът на Григорий Цамблак за посрещането на Киприан има и друга ценност. За последен път в българската литература от XIV в. е описан свободният Търновград — все още празничен, все още живошумящ. Григорий Цамблак разказва за възбудените жители, понесли се като порой по улиците, захвърлили стоката си по тържището, изоставили отворени дюкяни и житни складове без пазачи; за пъстрата тълпа от търговци, занаятчии, слуги и господари, срамежливи девойки и недъгави старци. Няколко години по-късно Григорий Цамблак ще възсъздаде още една, последна сцена, разиграла се в престолнината — не на радост, а на плач, не на среща, а на раздяла — раздялата на Търново с Патриарх Евтимий.

* * *

През 1380 г. временното полузатишие на военните действия прекъсва. Турците са използували добре годините след Черномен. Малоазийските преселници по балканските земи са достатъчно, та владенията им да създадат сигурност в тила на армията. Адрианопол (Одрин) става европейската столица на Мурад I. А и неговата армия вече е реорганизирана и непрекъснато се подсилва с дружините на турските васали. Остава да се дозавладеят Балканите и да се върви нататък — към сърцето на Европа. Първият удар на новите турски походи поема върху себе си Западна България. Кървавото сражение в Златишкото поле е прелюдия към неколкогодишната обсада на София. След дълга съпротива градът е завзет (според изворите — поради предателство). Един след друг падат Сяр, Пирот, Ниш, а след отчаяна и дълга съпротива — и Солун (1387 г.). Обръчът около Търново се стяга. Дори северната граница не е спокойна — влашкият войвода Дан I използува затрудненията на Търновското царство, за да навлезе на юг от Дунава и да завземе няколко селища. Походът в България струва живота на Дан I и още повече влошава отношенията с Видин. Цар Иван Шишман не без основание подозира, че зад влашкия войвода стои волята на Срацимир. Притиснат от всички страни, българският владетел трябва да вземе решение: или да остане послушен васал на Мурад, да праща български войници в неговата армия и да се надява на снизходителността на султана, или да се присъедини към създалата се коалиция на княз Лазар и босненския крал Твърдко. Иван Шишман избира второто и това му решение вероятно е било подкрепено от българския патриарх. И владетелят, и Евтимий ще да са си давали сметка какво рискуват, като се отмятат от Мурад, но желанието да сложат край на двусмисленото положение е било посилно от благоразумието. Към Търново този път се присъединява и деспотът на Добруджа Иванко. Другите балкански владетели — Иван-Срацимир, Константин Драгаш и Крали Марко, не нарушават васалните си задължения. Резултатите са известни — битката при Плочник (1387 г.) завършва с първата и последна победа на християните. Можем да си представим ликуването на Търново, тържествените молебени, благодарственото слово на Патриарх Евтимий. Но радостта на българите трае само през няколкото студени зимни месеца. През пролетта на 1388 г. 30 000-та армия на Али паша нахлува през староплaнинските проходи и завзема най-важните източнобългарски крепости Овеч, Венчан, Шумен, Преслав. Ударът е наистина страшен. Цар Иван Шишман излиза с войска от престолния град. Той няма сили да даде сражение, но се затваря в Никопол и успява да удържи крепостта. Какво му остава? С цената на унижението да спечели още малко време, още малко надежда. Така го съветват „стълбовете на държавата“, между които е бил и Евтимий. И българският владетел в облекло на покаяник се явява пред самия султан Мурад, който е пристигнал в Ямбол. Този път Мурад не се задоволява само с клетвите на васалското покорство; шуреят му трябва да отстъпи на турците крепостта Дръстър (Силистра). Привидно примирен, Иван Шишман се завръща в Търново. Оттук нататък и той, и Патриарх Евтимий, и търновчани знаят — градът всеки момент може да осъмне в обсада. Част от хората поемат по още свободните пътища на север и северозапад — към Видинската област и още по-далеч — към Унгария, Влашко и Молдова. На тяхно място идат други бежанци, които се надяват на яките стени около Царевец и Трапезица. Вероятно защото са проумели цялата безнадеждност на положението, Иван Шишман и Патриарх Евтимий отхвърлят всякакво колебание. Пък и на Мурад му е ясно, че покорството на българския цар е мнимо. Един турски източник говори, че Шишман „се облизвал като лисица“ пред султана, но щом се върнел в своята земя, „ръмжал като пес“. Така че, когато се започва последната и решителна битка за независимостта на балканските славяни при Косово в 1389 г., във войските на княз Лазар се бият и български дружини.

Победата на турците е платена скъпо — Милош Обилич убива Мурад I. Но това не променя изхода на боя. Баязид, синът на султана, поема командването. Войнствен и безмилостен, той е много по-опасен за Търново. В отношението на султан Мурад към Иван Шишман имаше поне сянка от покровителството на едно родниство. От Баязид той може да очаква само жестокост. Четири години след сражението при Косово започва обсадата на Търновград.

Къде е мястото на „добрия пастир“ в тези съдбовни за България години? Как реагира той на идващите един след друг удари? Какъв дял от отговорността за решенията на царя и на държавния синклит се пада и на него? Това са въпроси, за които пряк отговор няма, но те се проверяват от целия ход на историята. Личността на Евтимий, която властвува в спомените и мислите на неговите съвременници, е властвувала и в тяхното битие. И не ще сгрешим, ако приемем, че всички планове на царя и на болярите са съгласувани с волята на патриарха. Панегирикът на Григорий Цамблак не казва нищо за отношението на Евтимий към турците до 1393 г. Сякаш ужасът при превземането на града е заличил всичко престрадано преди и нищо друго няма място в мисълта и въображението на автора. Но нека си спомним, че в началото на похвалното слово, на фона на още спокойното Килифарево, Григорий Цамблак вмъква разказа за едно видение на Теодосий Търновски. Учителят пророчествува за завладяването на страната от агаряните и за подвига на Евтимий, който ще се удостои „с вериги и с апостолско гонение“. Така Григорий Цамблак, свидетелят на целия Евтимиев живот, поставя всички добродетели на своя герой във връзка с предопределеното му мъченичество. Пророчеството, което авторът влага в устата на Теодосий, и сбъдването му десетки години по-късно затварят кръга на Евтимиевата съдба.

Вече казахме, че българският патриарх присъствува в историята дори тогава, когато тя не казва нищо конкретно за него. Присъствува като личност, като дух, с Евтимиевия език и с Евтимиевото перо. Първото е достояние на неговите съвременници. А онова, което е писал, принадлежи и на нас. Наистина в житията, в похвалите и в службите, създадени в „най-злото от всички зли времена“, няма да намерим непосредствено отражение на борбата с турците. Но самите теми — възхвала на светците-покровители на престолнината, но горещите молби за победа на българското оръжие, но молитвената надежда за избавление — не разкрива ли всичко това трагичната и едновременно героична атмосфера на неговия обществен живот? Разказите за пренасяне на мощите в Търново възхваляват силата на българското оръжие. С тях Евтимий „насърчава към мъжество“ българските воини. Човек на своето време, той вярва в силата на словото, което може да върши чудеса. И не само като патриарх, но и като българин се обръща към покровителите на своя народ и на престолния град Иван Рилски, Петка Търновска, Михаил Воин, Иларион Мъгленски и всички други възхвалявани от него светители с молба и надежда за спасение, за укрепване на държавата. Моли се от свое име, моли се и от името на своите сънародници, моли се дори от името на град Търново:

„Честит, наистина честит съм аз сред градовете,
добри съкровища събрах — честните мощи на светците!
Понеже те са мои застъпници,
от всякакви беди ще се избавя!

(Из службата за императрица Теофана)

„Застъпнице гореща и преблага, към теб сега блажена
аз, твоят град, отправям благодарствена и молебна песен.“
От бога имаш мощ непобедима
и затова от всички изпитания
ме винаги спасявай, та да те призовавам:
„Радвай се, прехвална майко!“

(Из службата за Петка Търновска)

* * *

Настъплението срещу Търново започва неочаквано през пролетта на 1393 г., когато жителите на града вече са привикнали да живеят като на остров в османското море наоколо. След Косовската битка войниците на завоевателя така устремно налитат на север и на запад, че са оставили зад гърба си последните остатъци от българско — „земя, колкото сянката на един дъб“ — няколко укрепени града, чиято обсада би ги забавила. Турците са стъпили здраво отвъд Дунава и във владенията на Сигизмунд. Унгарският крал, проумял най-сетне, че огънят в земите на съседите му се е прехвърлил и при него, се е съгласил да сключи военен съюз с Иван Шишман. Българският цар разчита единствено на този съюз. С част от войската и с големия си син Александър той се прехвърля в Никопол, вероятно за да дочака обещаната помощ. В това време Баязид обсажда Цариград и Иван Шишман се надява на разстоянието, което дели основните турски сили от Търново. Не се знае дали султанът нарежда да се тръгне срещу българската престолнина, защото е подразбрал за отчаяните опити на Иван Шишман да намери сигурен съюзник, или обратното — дали Иван Шишман не се е изтеглил в Никопол, знаейки за готвения поход срещу последните останки от царството му.

В средата на април първите признаци на приближаващата се опасност са стреснали защитниците на престолнината. Войските на втория Баязидов син Челеби се придвижват към Търново. Градът е обграден, както пише Григорий Цамблак, неочаквано, „целият отвсякъде с човешки тълпи. И на голямо пространство бяха свирепите“. Търново очаква завоевателя, скрит зад непристъпни стръмнини и високи крепостни стени. Мостовете над Янтра са вдигнати. Населението от незащитените квартали има достатъчно време, за да се прибере в сигурно място зад външните укрепления заедно с добитъка и храната. Хората правят, каквото могат — издигат допълнителни прегради, разширяват защитните ровове. Зад няколкото преградни пояса Царевец е най-неуязвим. Колкото войници са останали в града, са разпределени по укрепленията. Оръжие, шлемове, ризници — всичко се изважда и се дава на мъжете. Веднага, след като пръстенът от неприятелската войска се сключва, Търнов остава сам. До падането на престолнината Иван Шишман едва ли е могъл да получи известие, а още по-малко — да даде някакво разпореждане за съдбата на града.

Вероятно живописното разположение и дивната хубост на българската столица са направили силно впечатление на турските военоначалници. Във всеки случай те биха предпочели да запазят неразрушена тази удивителна по съвършенство крепост, в чиято недостъпност природата има по-голям дял от човешката ръка. Не е лесно да се превземе така укрепен град. В разказа за пренасяне мощите на Петка Търновска във Видин и Сърбия Григорий Цамблак пише: „След като стигна до чудния град, той [варварският цар] недоумяваше как да го превземе, защото видя непристъпността на мястото, заградено с стръмнините на планини и високи хълмове и укрепено с яки стени, а отвътре три пъти по-силно защитено с честните мощи на преподобната.“ Всъщност неприятелят е считал изхода за предрешен. Турците очакват не толкова бърза победа, колкото бърза и сигурна капитулация. Знаели са, че българският цар не е в Търново. В ония времена, когато изходът на някое сражение се решава със смъртта или бягството на предводителя, отсъствието на върховния военоначалник и на престолонаследника е изглеждало фатално за отбраната. Освен това всички са знаели турските военни закони: ако градът се предаде доброволно, животът и имотът на повечето хора се запазва, а също и голяма част от църквите освен ония, които победителят избере за джамии.Ако обаче бъде превзет с щурм — горко на населението. Войниците имат право на тридневен грабеж; момчета, момичета, всички по-млади жени и дори монахините са плячка на войниците. Част от населението се заробва, част се изселва, а в града остават само ония, които приемат исляма или пък са нужни, за да обслужват победителите.

Изглежда, че най-разумното решение е това, към което ги приканят турците — да се преклонят и със сведени глави да се оставят на милостта на неприятеля. Въпреки всички очаквания градът не отваря вратите си. Българската столица издържа тримесечна обсада, която довежда до изстъпление турците. „Разяреният варварин заплашваше, че с огън ще гори, обещаваше, че на късове ще сече и на друга мъчителна смърт ще предаде тези, които продължават да са непокорни.“ Така свидетелствува Григорий Цамблак в своя Разказ за пренасяне мощите на св.Петка. Но търновчани са решени да се бранят -- без силна войска, без владетеля, без ничия помощ. Да се бранят не защото има надежда за спасение, а защото така могат да умрат достойно. Патриарх Евтимий би трябвало да е доволен — духовната сеитба е дала богата жътва. Тези мъченици за отечеството, тези „христови войни“ са негови чада, негови възпитаници — от недъгавите старци до невръстните юноши. И вероятно никога през осемнадесетте години, докато е държал патриаршеския жезъл, той не е бил така близо до своите пасоми.

В историята твърдо е залегнало убеждението, че Патриарх Евтимий е ръководел защитата на Търново, че е бил в центъра на всичко — и на всекидневието, и на грижите за ранените, за оръжието, за разпределението на продоволствието и водата. Нека да кажем ясно — ние нямаме никакви данни как конкретно и с какво е участвувал патриархът в отбраната на Търново. Но легендата и народното предание са вкоренени дълбоко в нас самите; днес в представите на всеки българин не Иван Шишман, не знайните и незнайни негови боляри, а именно Евтимий Търновски е оня, под чието ръководство и с чиято благословия българите са отивали да мрат под турския ятаган, без да изменят нито на вярата, нито на името си. С този ореол Евтимий остава в историята. Имаме ли право да не ѝ вярваме?

Но дори ако пренебрегнем всякакви емоционални доводи, а се придържаме само към известията на съвременниците, не можем да не отредим на Евтимий централно място в разигралата се трагедия. Кой друг освен него би имал авторитета да обедини и укрепи хората, осъдени на смърт и на неща, по-страшни от смъртта? Кой друг би могъл с такава непреклонност и така твърдо да се справи с хилядите проблеми, възникнали през трите месеца на обсадата? И на кого другиго търновчани биха повярвали с неизкушеното съзнание на средновековния човек, че ще им бъде ходатай за вечното спасение след смъртта? А те са му вярвали още повече, защото е бил сред тях и убедителността на словото му е носела печата на съпричастност чрез кръвта.

Три месеца продължава обсадата на града, приютил и множество бежанци. Нито един извор не говори нито за глад, нито за болести и неуредици, които така често съпровождат отчаянието и безизходицата на победените. По думите на Григорий Цамблак Евтимий е направил целия град страннопроиемница и сигурно ще да е наложил справедлива подялба на храната и водата за населението.

Търновград е превзет на 17 юли и ние всъщност не знаем нищо за края на българската столица. Ако се съди по турските жестокости след падането на града, той или поне част от него е завладяна с бой. Но една легенда, възникнала вероятно още сред оцелелите търновчани и жива до наши дни, разказва за предателство, за тайно отворена от чужденец вратичка в крепостната стена на Царевец. С диви ревове, песни, крясъци, със зурли и тръби турците нахлуват през стените. Трапезица също не може да удържи натиска им... Следват ония три дни, за които е по-добре да се премълчи, защото те не могат, а и не бива да бъдат описвани. Патриарх Евтимий ги преживява, както могат да преживяват крушението силните духом — без да се размеква от печал и страх, без да изпада в малодушие, без да се скове от ужаса, който го заобикаля. По обичая на турците патриаршеската църква „Възнесение господне“, която увенчава Царевец, е обърната в джамия. Дворецът, патриаршията, манастирите, църквите, домовете — всичко се разграбва, опустошава, опожарява. Хората са навързани и разделени между войниците. Нито една от злините, съпътствуващи превземането на всеки град, не е спестена на търновчани.

Григорий Цамблак ни е оставил важно свидетелство — след като победителят влиза в града, Евтимий изглежда е бил първият, който се е представил или е бил извикан пред наместника на султана. Значи и след падането на Търново Патриарх Евтимий е бил смятан за върховен представител на държавната власт. Той е молил за милост към победените. Пред него, пред моралния победител турският първенец става на крака. Вероятно му са дадени някакви обещания за облекчаване на участта на останалите живи или за откуп на пленените.

От опустошения Царевец Патриарх Евтимий се премества в подножието — в манастира, посветен на върховните апостоли Петър и Павел, чиято църква турците ще да са решили да оставят на християнското население. И тук продължава своето дело.

Животът на Евтимий след превземането на Търново е подчинен всецяло на стремежа да опази своите сърграждани. Той им служи така самозабвено, сякаш иска да заличи жестокостта на божия промисъл. Дори и бог да се е отвърнал от този народ, той, българският патриарх, не ще го остави. „Той се грижеше — пише Григорий Цамблак — как да запази хората незасегнати от варварското погубване, поучаваше, утешаваше, падналите повдигаше, на препъналите се простираше ръка, легналите изправяше, които щяха да паднат — подкрепяше, борещите се похваляваше и към мъжество ги насърчаваше...“ Евтимий продължава да е добрият пастир и сега, когато има около себе си шепа овце и хиляди вълци. А чашата на страданието все още не е изпита докрай. Превземането на града е само началото на кръстните мъки за търновчани. Онова, което идва после, е, по думите на Цамблак, „буря, по-голяма и по-люта от първата, та при разказа за нея човешкият език се втвърдява и костите се разтреперват“. Известно време след превземането на Търново — колко, не знаем — султанският наместник извиква при себе си оцелелите първенци на града ги избива до един в църквата: „Щом ги видя в ръцете си кръвожадният звяр посред църквата ги изкла и, по-точно казано, ги освети, без да се засрами от белите коси, без да пощади младостта, а в забава за ножа превърна гърлата им. Жертви одушевени, жертви словесни, изгорени изцяло, кръстили се повторно в своята кръв... О, войни, които вярата опазихте и броя си не намалихте! Чуйте и броя им: сто и десет бяха те, чиято кръв обагри църквата! И макар че бяха толкова много, не се разкъса мрежата на вярата!“

Какво можем да прибавим към горестните възклицания на Григорий Цамблак? Нищо. Освен да си спомним, че всеки от тези сто и десет мъже би могъл да спаси не само главата си, но челядта и имота си само с едно: „Аллах е велик!“ и да приеме исляма. Не е имало случай в това време турците да не пощадят християнин, който се отрече от вярата си, особено пък, ако е измежду знатните. А пред тях са стояли не монаси, отричащи всичко извън вярата, нито безропотни отроци, които нямат какво толкоз да губят, а и за неприятеля са нищожни роби. В църквата са избити сто и десет от най-първите боляри, свикнали да господаруват, знаещи сладостта на живота и на ймането. Сто и десет души са могли да избират между ножа и живота, а с живота знатност, не по-малка от предишната. И нито един не се огъва. Наистина е прав, стократно е прав Григорий Цамблак, който вижда в тяхното мъченичество плодовете на Евтимиевия дух, „връх на похвалите“ за Евтимий. Краят на търновските първенци е най-тежкото доказателство пред историята, че Евтимиевата борба за укрепването на вярата и църковното единство не е била нито реакционна, нито антинародна.

Съдбата на Евтимий Търновски не е по-различна от мъченическия жребий на неговите духовни чеда. Той също е умъртвен заедно с тях не физически, а чрез лишаване от сана. Турците не го обезглавяват. Достатъчно им е било да обезглавят българската църква. Безкръвното мъченичество на търновския патриарх се превръща в легенда. Тя намира художествен израз в Цамблаковия разказ за чудото при посичането на Евтимий при градската стена. Наистина в основата му лежи библейски цитат, а литературният мотив за схванатата ръка на мъчителя, дръзнал да посегне на светеца, е широко разпространен във византийските жития. Но целият смисъл у Цамблак е друг. Мисълта на Евтимий е насочена не към бога, а към съотечествениците му. Той упреква варварина, че е „изложил величието на неговото достойнство“, понеже му е отредил да умре след другите. „Подобаваше, казва Евтимий Търновски, пастирят да върви пред овцете и бащата пред децата. Те всички бяха първо на мене поверени, затова и на мене първо подобаваше да изпия чашата на заколението.“ Ръката на палача окаменява пред величавата осанка на този патриарх без престо пастир на разграбено стадо.

Чудото в контекста на Похвалното слово излиза от рамките традиционния образ и става пророческо за българите. Нито са се плашили, нито са побегнали победителите на Търновград. И не вкаменяват ръцете на палачите. Но всеки, който знае легендата, ра бира, че грубата сила не е всесилна срещу духа.

След кървавата разправа с първенците на града и вероятно връзка с това е решена и участта на Евтимий. Незачитането на негово то патриаршеско достойнство показва, че турците са гледали на не като на политически противник. Обикновено те зачитат представи лите на духовната власт, стига те да изпълняват разпоредбите на бедителя. Ще припомня само за сравнение, че една от първите гри на султан Мехмед след превземането на Цариград е да утвърди вселенския престол Генадий Схоларий. Султанът сам връчва на риарх Генадий мантията и жезъла и му подарява скъпоценен патри шески кръст с думите: „Бъди патриарх с добра сполука, бъди сигур в нашето приятелство...“ Търново е столица на самостоятелна и си държава — първата столица и първото седалище на патриарх на Б канския полуостров, което турците са превзели. Би трябвало да зачете статутът на нейната църква. Евтимий обаче не спечелва ни доверието, нито разположението на Баязид и наместника му. При ната е ясна и по-горе вече цитирахме думите на Цамблак: „бореш се похваляваше и към мъжество ги насърчаваше“. А и турците са зна ли кой стои зад упоритата съпротива на българите. Непокорната п риаршия трябва да се унищожи, а Евтимий — да се изпрати на за чение.

Евтимий тръгва от Търново заедно с мнозина други, чиято уча е решена. По обичая най-скъпоценните предмети и избраните по кр сота роби се изпращат на султана. Другите са вече потеглили к пазарите на Мала Азия и Европа. По заповед на Баязид дори ед част от избегналите по чудо смъртта или плена трябва да се пресел на Изток.

Сцената на Евтимиевата раздяла с търновчани е най-вълнуващ то място в цялата ни средновековна литература. Тук овладяното Цамблак и винаги чертано в рамките на риторичния канон чувство отприщва и авторът заговорва от свое име не като панегирист, а ка човек:

„Ония дни бяха дни на плач! Защото има ли нещо по-горчиво изселването и по-тежко от раздялата с родни, когато споменът отечеството и близките пробожда винаги сърцето като жило? И ет прегръщаха се един друг, целуваха се, прощаваха се, с ридание огла ха местността. Сред тях, подпирайки се на жезъла, вървеше пеш вели кият Евтимий, обливан в сълзи и с душа, наранена от хиляди стрели. Но не от тях страдаше той, нито от болест и старост беше сломен, а защото бе изтерзан от страданията на хората, от крехката възраст на децата.

И когато стигнаха на мястото, където въпреки желанието си пастирят щеше да се раздели от тях — о, кой без сълзи би си спомнил това! — всички паднаха в краката му, обливаха ги с дъжд от сълзи, допираха устни и лица, целуваха му ръка, наричаха го пастир и учител, чедолюбив баща; и раздялата с него смятаха за раздяла с душата. Едни от жените слагаха пред него децата си, а други, които бяха поблизо, се удостояваха да се докоснат до ръцете му, трети — до дрехата му, която напояваха с горещи сълзи като някоя ръка на светец; други поради силната вяра изтръгваха тревата, на която стоеше; някои пък, притискани от народа, като не можеха да се приближат, с вопъла на горчиви сълзи молеха отдалеко за последен благослов и прошка искаха, понеже предчувстваха в душата си, че няма да го видят жив. А той ги утешаваше и отпращаше към тях своето поучително слово... И когато един от народа се обърна към него и ридаейки извика: „Кому ни предаваш, добри пастирю?“, той отвърна: „На света троица ви предавам и сега, и навеки.“

Към тези думи на Григорий Цамблак нищо не може да се прибави и нищо не може да се отнеме от тях. Те принадлежат на всички времена. Съприкосновението с тях е съприкосновение със светиня.

Глава шеста

И СЛЪНЦЕТО ПОЗНА СВОЯ ЗАНИК

„Тогава мнозина казваха: „По-добре беше слънцето да изгаснеше, от
кото да замлъкне Евтимиевият език!“

Йоасаф Бдински

„Не плачете на умрелия и не жалете за него; но плачете горко за оного
който отива в плен, защото той вече няма да се върне и родината си
да види.“

Пророк Йеремия, глава 22, 10

Падането на Търново, на града, укрепен сякаш за веч
времена, предопределен за съперник на Втория Рим по здравината
своите каменни стени и по благочестието на своите владетели, е стр
шен удар за съвременниците на Евтимий. И може би останалите жи
за пръв път съзнават, че е станало нещо, което коренно променя
само техния живот, но и живота на техните деца, и на децата на тех
те деца. Без да осъзнаят напълно, те вече предугаждат в сърцето
вековния мрак на робството. Естествено, те, средновековните хор
имат само едно обяснение и оправдание — „промисъл господен“
„гняв божи“. Нито Григорий Цамблак, нито Йоасаф Бдински, оплак
ли всеки по свой начин гибелта на България, говорят нещо конкрет
за причините на всенародната трагедия. Онова, що се е извършва
пред очите им, е било толкова съдбовно, че е излизало извън очерт
нията на реалното време и се е превръщало във време небесно, в съ
ване на библейските предсказания, в изпълнение на свещено проро
чество. Те са измервали неговата същност чрез литературните си ас
циации. Затова думите на пророците, словото на Йеремия и Йереми
вият плач — всички библейски словосъчетания на скръбта — прони
ват разказите за падането на отечеството. И пак от библейските пис
ния може да се разбере къде и в какво те са търсили причината
своето безутешно настояще:

„Горко ономува, който гради своя дом с неправда и своите го

нищи — с беззаконие, който принуждава ближния си да работи даром и не му дава платата му... Но твоите очи и твоето сърце са обърнати само към корист за себе си и към проливане невинна кръв, за да притесняваш и насиляш. Затова... всички твои пастири вятър ще отнесе и твоите приятели в плен ще отидат и тогава ти ще бъдеш посрамен и постиден за всички твои злодеяния... и ще изхвърля тебе и майка ти, която те е родила, в чужда земя, дето не сте се родили, и там ще умрете; а в земята, дето душата им ще желае да се върне, там няма да се върнат.“

Сигурно и Патриарх Евтимий е размишлявал върху тези и подобни на тези места от библейските пророчества, докато е пътувал към мястото на своето заточение. Прискърбен е бил пътят, пресичащ земите, с които патриархът се е прощавал и които са му разкривали кървящите си рани и безотрадните си пепелища.

Много са неразумията, станали пред очите на Евтимий: неразумните ежби на балканските владетели, неразумното разкъсване на България, жестокосърдието на богатите към бедните, притеснявани и насиляни поради корист. И може би по пътя, извеждащ го завинаги от благословения град на българската слава, търновският патриарх за пръв път обръща истински духовния си взор, за да погледне света през очите на обезправените, на експлоатираните, на вечните роби. И е трябвало да сведе побелялата си глава пред сбъднатите клетви на бедните, пред сълзите на париците и отроците. Не защото той е бил алчен, а защото е съществувал между алчни; не защото е трупал богатства, а защото е благославял богатите. Вървейки по пътя на своето заточение, към заника на своя блясък, Евтимий Търновски е бил повече от всякога свързан със страданията на целия български народ.

* * *

Според Похвалното слово на Григорий Цамблак мястото, където Евтимий бил осъден да прекара остатъка от живо̀та си, било „съответствуващо на неговото желание, така че той възкликнал: „Ето покоището, където ще прекарам краткия си телесен живот...“ Естествено е измъчената от своите и повече — от чуждите страдания душа на заточеника да жадува исихастко безмълвие и мирен край на живота. Но още със следващия пасаж на панегирика Григорий Цамблак опровергава възгласа на своя герой, за да разкрие отново противоречието между думите и делата на светеца исихаст. Един евангелски символ ни въвежда в съкровения смисъл на Евтимиевия живот през последните му години. Още един образ се прибавя към образа на добрия пастир и на Йосиф-кърмилеца — Евтимий-ловеца на човешки души: „Но каква беше работата на Евтимий в заточение? Ловитба, обичайната работа на апостолите, но не на риба, а на човеци, и то всеки ден и всяка нощ и просто — всеки час. Защото при него се стичаше цялата околна местност на онази планина, както някога околностите на юдейския Йерусалим — при Йоан Кръстител; и едни като от вериги се освобождаваха от различни ереси, други пък отхвърляха тъмата на сарацинското безчестие, трети изоставяха скотския си живот като мръсна дреха. Насаждаха се образците на всякаква добродетел, хората се учеха да познават господа, неуките ставаха учители на други. И не само на онова място се стичаше народът да види този втори Илия, но и по всички градове, по села, пътища и тържища, в домове и в църкви се чуваше Евтимиевото име, разнасяно като някоя светиня... Много пъти те донасяха на ръце децата си, обхванати от различни недъзи, а се връщаха, гледайки ги да ходят със своите крака, освободени от недъга като от тежки окови. Нужно беше на изцелените всякак да разгласят като с тръба благодеянията на лекаря. Затова и много от видните жени на управниците на онази област идваха при него и той ги водеше към благочестие. Те пък, като спечелваха своите мъже с неговите молитви, завеждаха ги при него, а той — при Христа. Освен това му носеха много злато и го молеха да го приеме за нуждите на своята обител, а той ги учеше да го раздават със своите ръце на бедните и по такъв начин им строеше стълба към небето.“

Според разказа на Григорий Цамблак всекидневието на заточения патриарх е сред хората — утешител, проповедник, лечител, даващ милостиня — всичко друго, но не безмълвен отшелник, излязъл отново вън от света. Как да възприемем тази част от Похвалното слово? В него има много сведения, които не изглеждат само традиционни похвали. Може ли да смятаме, че краят на Цамблаковата творба е истинно, макар и пречупено през призмата на агиографския канон свидетелство за последните години на Евтимиевия жизнен път? Преди да решим този въпрос, нека си отговорим на три въпроса. Първо: къде всъщност е мястото на Евтимиевото заточение? Второ: могъл ли е Григорий Цамблак през тези години — от 1394 до 1402 г. (предполага се, че тогава е починал Патриарх Евтимий), да има някакви връзки със своя учител или със свидетели на неговия живот? Трето: потвърждават ли се думите на Цамблак от други извори за дейността на последния търновски патриарх?

И така, къде всъщност е заточен Евтимий? Според изричното, но не достатъчно конкретно свидетелство на Григорий Цамблак „в Македония“. По тогавашните географски понятия Македония означава не само земите на югозапад, но и част от Тракия. Родопите по течението на река Марица. Освен това, както се разбира от похвалата, територията е планинска, но не е далече от населените места, щом хората така бързо и лесно стигат до нея. Патриарх Евтимий ще да се е установил в достъпната част на „планинската пустиня“, в близост със селища, в които живеят знатни хора и управници. Измежду всички вероятности, измежду всички места, свързани с легенди за последното убежище и за гроба на Патриарх Евтимий, като че трябва да спрем своя поглед върху манастира „Св. Богородица Петричка“, наречен Бачковски. Много съображения говорят в полза на това предположение. Един патриарх, макар и в немилост и детрониран, не се настанява на случайно място. Бачковският манастир е отдалечен достатъчно от българската столица и от оцелелите търновчани, а същевременно е и един от най-големите манастири в Южна България. Статутът му е такъв, че би привлякъл онези, които са решавали съдбата на изгнаника. Защото манастирът е имал по-особено положение сред останалите иночески общежития. Основан на българската земя от знатен византийски военачалник по време на византийското владичество (а поточно — през 1083 г.), манастирът е бил известен с това, че формално не е бил български. Великият доместик Григорий Бакуриани, ктиторът на Бачковската обител, е иверец, т. е. грузинец. Волята му е била, щото тази обител, посветена на света Богородица, да има самостоятелност и да приютява по възможност само грузински монаси. В устава на манастира, оставен от Григорий Бакуриани, заедно с големи дарения в земи, крепостни селяни, скъпоценна утвар, злато и книги, изрично се подчертава, че в иноческото общежитие могат да постъпват само мъже от негръцки народности. Отначало монасите тук са били грузинци. Грузинец е бил и оня надарен зограф, изписал дивните фрески в запазената и до наши дни костница на манастира. Бачково е бил известен като място, където монасите живеят според своя устав и не са подчинени напълно на Търновската патриаршия. Но дали наистина през XIV в. нещата са стоели така, както през XI в.? Векове са изминали, сменяли са се поколения, грузинският облик на обителта не можел да бъде така строго спазен според желанието на Бакуриани. Наоколо живеели българи, българи превивали гръб над манастирските ниви и, естествено, при липса на достатъчно ивери български монаси попълвали числото на братята, български деца се учели в училището. А това училище по стара традиция, завещана още от първите ктитори на Бачково, е било ръководено от най-образовани и подготвени монаси. Така Бачково се превръща постепенно и в средище на българската просвета, а манастирската библиотека пази и български книги. Доказателство за това е фактът, че през средата на XIV в. самият български владетел, цар Иван-Александър, става ктитор на Бачковския манастир, потвърждава старите му владения и обдарява щедро братството. Ликът на новия ктитор е изобразен в манастира, в притвора на църквата в Бачковската костница. И все пак грузинският манастир „Св. Богородица Петричка“ ще да е бил сметнат във всяко отношение удобен от онезй, които се надявали, че белите зъбери и гъстите гори ще откъснат Патриарх Евтимий от българските му пасоми в земите на север от Хем. При това, въпреки някои свидетелства, изглежда Бачковският манастир не е бил съсипан напълно както много околни обители, и все още е могъл да бъде прилично място за заточение на един довчерашен глава на първата покорена християнска църква на Балканите.

Нека помислим и върху втория въпрос. Откъде Григорий Цамблак, който след падането на Търново (а по-вероятно и по време на самата трагедия, разиграла се в престолния град) се е намирал в Цариград и на Атон, е имал сведения за живота и дейността на своя учител? Именно затова е знаел за него, защото е бил по тези места а не в Северна България или в Молдова. Отношенията между турците и византийската империя (по-точно — това , което е останало от нея) непрекъснато се менят. По някои въпроси, както по въпросите за верската подчиненост на завоюваните или васалните територии, османлиите в този момент са склонни на отстъпки. Нещо повече — те предават в ръцете на цариградската патриаршия делата на завзетите български земи. Митрополитската катедра в Пловдив е заета от гръцки архиерей, който е подчинен на патриаршията. И, макар че времето е и смутно, и страшно, макар че изтъняват връзките между хора и селища, те все пак не се прекъсват. От Пловдив сведенията за заточеника са могли бързо да стигнат до Цариград. Монаси, бягащи към Света гора или по някаква причина излезли от нея, са били приютявани в Бачково. А съдбата на видния българин не е безразлична на никого — помнят го атонските иноци, помнят го следовниците на патриарх Филотей, носят го в сърцата си оцелелите му ученици, разпръснати по света. Така че Григорий Цамблак не само е знаел за своя учител, но е могъл да научи доста неща за него, вниквал е с любов и тревога в слуховете за неговата апостолска и учителска дейност. Връзките между Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак се прекъсват едва през 1401 г., когато тогавашният вселенски патриарх Матей I отпраща Цамблак с мисия в молдавската църква. След заминаването си на север Григорий Цамблак едва ли е получавал някакви вести за детронирания търновски светилник, освен едно известие — че неговият учител е завършил жизнения си път. Може би затова и в Похвалното слово няма нито една дума за края на Патриарх Евтимий. Дори агиографският канон не е подчинил тук словото на Григорий Цамблак, който смята, че най-важното е вече казал: „Такова беше любомъдрието на нашия отец и в чуждата страна. Така и в гонения и в заточение неговата грижа беше човешкото спасяване. Той завеждаше при Христа съвършени — области, градове, села и народи. Затова нека замлъкнат нашите похвали, защото сам бог го хвали...“ Нито разказ за смъртта, нито предсмъртна проповед към паството, нито надгробни чудеса. Един неочакван край, едно неочаквано неспазване на композицията, сякаш Григорий Цамблак е писал приживе на учителя си и само е завършил последната фраза, след като вече е знаел, че Евтимий не е между живите. И сякаш е искал да подчертае и чрез финала на своята творба, че чудесата, сътворени от Евтимий, са чудесата на неговото човеколюбие и учителство, чудесата на живота. За възвеличаването на достойния български светител други чудеса не са и били нужни.

По въпроса за Евтимиевото учителство в Бачково има още едно свидетелство и то не от биограф-панегирист. Известно е, че книжовникът Константин Костенечки през своето юношество е дочул за славата на неговото учителство и е пожелал да отиде специално в Бачковския манастир, за да повери своето образование в ръцете на Евтимий. Но когато се добрал до манастира, последният търновски патриарх вече не е бил между живите и Константин остава да се учи при един от неговите ученици — Андроник.[32] Тази подробност от живота на Константин Костенечки доказва верността на Цамблаковите думи и ни дава основание да се доверим на Похвалното слово.

И така, Евтимий прекарва последните си години не в отшелнически, а в апостолски подвизи — учител, проповедник и духовен закрилник на нуждащите се от закрила. Нито възрастта, нито преживените сътресения са го променили. И ако има някаква промяна, за която да ни подсказва Похвалното слово, тя се изразява в още по-голяма любов към хората и в още по-силна милост към бедните и страдащите. Само в едно Евтимий Търновски си остава неизменен — в желанието си да се бори срещу всичко, което нарушава верското единство на българите. И усилията му в този момент са още по-оправдани, защото вярата и народността започват да се свързват със знак за равенство и този, който отпада от вярата, отпада и от народността, а този, който умира, за да не приеме исляма, е страдалец за българщината. Несъмнено споменаването за видните жени на управниците, идващи при Евтимий, за да бъдат укрепени в благочестието, не е общо място въз възхвалата на Григорий Цамблак. Без да може да се тълкува със сигурност, то може би означава, че той е подкрепял чрез слова и духовни утешения някои от знатните българки, попаднали в харемите на местните турски управници. Това, че те на свой ред довеждат и мъжете си при патриарха, а той — към Христа, едва ли е намек, че Патриарх Евтимий е проповядвал християнството пред знатните турци. Все пак някои облекчения за местното население или отменянето на някоя присъда ще да са създавали впечатление за авторитета на заточеника дори пред османските господари.

Важно свидетелство на Цамблак е и това, че при Евтимий са на-

вали хора, приели исляма, които той е укрепвал душевно, за да с
хвърлят „сарацинското безчестие“ и да не отстъпват от вярата. Убе
телното слово на Евтимий в последните години на неговия живот с
насочва повече към отделните хора, отколкото към паството като ц
ло.

Не бива да отминем с мълчание и онази част от дейността н
Патриарх Евтимий, която е била живецът на неговото битие, въпре
че за нея най-малко знаем — книжовната му работа. В своето „поко
ище“ без покой той продължава да подготвя ученици, а значи — и д
се труди върху книгите, да обучава в духа на реформата си и вероят
да прави още преводи. Книжнината и духовното общение са се
единственият му отклик на новите удари: поражението на Сигизмун
довите войски при Никопол (1396 г.), окончателното завладяване н
Срацимировото деспотство, турската обсада на Цариград. Всички б
ди засилват у него един порив — да спасява духовното наследство
духовната памет на българите. Избити или разпръснати са най-добр
те му сратници, е добре — тогава той ще направи и „от неуки
учители на други“. Но учителите по българските земи не бива д
свършват, ръкописите, писани със славянска реч, не трябва да се з
трият. В тях е бъдещето на този народ, задълго лишен от настоящ

Изпълнил с достойнство своя дълг и пред времето, и пред ве
ността, Патриарх Евтимий умира в неизвестен ден и в неизвестна г
дина. Учените предполагат, че това е станало някъде около 1402
Изглежда, че по време на смъртта му връзките на манастира с око
ния свят са били прекъснати. Дори Григорий Цамблак не ще да е б
сигурен в датата — иначе той би я посочил в наслова на своята Похв
ла така, както повеляват изискванията за въвеждане в календара н
нов светец. Затова и паметта на Патриарх Евтимий се свързва с
януари, с едноименния му светец Евтимий Велики, стародавния осн
вател на Йерусалимския манастир, чието име Евтимий Търновск
някога бе приел в монашеството и чийто смисъл „благ по душа“ б
следвал през целия си живот.

Десетина години след смъртта на Патриарх Евтимий, някъде ок
ло 1414 и 1418 г. , неговият най-талантлив ученик Григорий Цамбл
вече го представя като светец и му посвещава Похвалата си. Но да
по това време Евтимий Търновски е бил вече обявен за светец? И о
кого? Канонизацията е църковен акт, който може да се извърши сам
в една съществуваща църковна организация. Изглежда Григори
Цамблак е този, който настоява да се почете светителското д
стойнство на неговия учител. Той го е провъзгласявал за светец и
столицата на Молдова Сучава, където е проповядвал, и когато ста
Киевски митрополит. Но до официална канонизация не се стига
самият Григорий Цамблак точно през този период преживява тежк

дни — той е отлъчен едновременно и от вселенския патриарх, и от Москва и най малко е в състояние да наложи последния български патриарх в общоправославния календар. Григорий Цамблак обаче прави нещо неизмеримо по-важно — написва Похвалното слово и възвеличава учителя си и пред съвременниците, и пред бъдещето.

Похвалното слово за Евтимий Търновски е запазено в малко преписи. Досега са известни само пет, писани в Русия и в Молдова. Между тях няма нито един български. Значи ли това, че българите не са почитали своя Евтимий? Съвсем не! Неговият образ на архипастир и безкръвен мъченик е обгърнат от ореола на святост още приживе, още в ония миг от търновската трагедия, когато той се възправя пред стадото си и когато според Григорий Цамблак настоява да бъде зачетено достойнството му да умре пръв: „на мене първо приличаше да изпия чашата на заколението: защото подобаваше на труженика, що полага усилия, първо да вкуси от този сладък плод“.

И такъв всенароден светец той остава и през Средновековието, и в мислите и писанията на възрожденците, и в наши дни.

Глава седма

КНИЖОВНИКЪТ

> **„Написал много книги, превел на български език житията на светците и написал похвала на много светци.“**
>
> ***Паисий Хилендарски***

В Похвалното слово за Патриарх Евтимий Григорий Цамблак не пести възторжени думи за преводаческата дейност на своя герой. И не споменава нищо за неговото собствено литературно наследство. Образите на добрия пастир, на духовния кърмилец и на красителя на България засенчват образа на писателя. Но това е съвсем естествено. Никой от съвременниците на Евтимий не би и помислил да дели творчеството му на преводно и оригинално и да смята първото за по-несъществено от второто, да оценява талантливото перо на българския патриарх само по ония произведения, в наслова на които стои неговото име. Напротив, както видяхме, най-впечатляващо от всичко за хората около Евтимий е било именно неговото редакторско и преводаческо изкуство. Така е смятал и самият той и затова може би при дългогодишния си книжовен труд не е посветил много време за собствени литературни прозведения. Учудващото е, че Евтимий патриархът, чието задължение е било ако не ежемесечно, то поне по време на тържествено богослужение при по-големите празници да произнася слово или беседа, не ни е оставил нито една такава творба. Разгадката се крие в онова, което казахме по-горе за неговото участие в новите преводи на панегирици и беседи за всички годишни празници. Изящният и благозвучен превод е отразявал изящен и благозвучен оригинал, но в духа на средновековното мислене той се е приписвал на „Евтимиевия език“ и в този смисъл е бил всъщност от него сътворен. Значи ли това обаче, че не трябва да обърнем особено внимание на ония произведения, които носят в наслова си името на патриарха? Не, разбира се. И преди всичко, защото те са живата връзка на високите литературни жанрове с българската тема и с Евтимиевата епоха.

Евтимий Търновски изпробва талантливото си перо в най-разпространените жанрови форми: жития, похвални слова, служби, послания.[33] И във всеки от тези жанрове той се стреми да достигне стиловото съвършенство, да го обогати, да го изравни с най-добрите постижения на византийската литература. И във всеки от тях той сякаш показва различни страни от своята личност.

За българската книжнина посланията изобщо са рядкост. И не защото не е съществувала писмена връзка между лица, заемащи високо обществено положение, не защото е нямало царска или патриаршеска канцелария със свои документации, а защото преписките са били делови, без литературна или по-възвишена в очите на тогавашните хора стойност. Никой не е чувствувал необходимост да преписва и размножава подобни документи и те са изчезвали без следа. Евтимий Търновски прави от писмата си публицистични документи, кратки богословски трактати и насища съдържанието им с разсъждения, имащи общохристиянско значение. Такива послания той изпраща към ония, които са търсили неговото авторитетно мнение по различни въпроси от богослужебната практика, а и по други поводи. До нас са достигнали четири подобни съчинения: едно послание до неговия сънародник и приятел в монашеството Киприан, две — до йеромонах Никодим, основателя на влашкия манастир Тисмена (Тисмана), и послание до угровлахийския митрополит Антим. Първите три послания са написани във форма на въпроси и отговори — Евтимий Търновски отговаря на запитванията на своите кореспонденти по определени въпроси. Четвъртото послание е създадено по инициатива на самия патриарх, разтревожен от някои неканонични действия на влашките духовници.

Посланията са писани по различно време и в различна политическа обстановка. Най-рано е възникнало посланието до Киприан — между 1371 и 1374 г., когато Евтимий е вече в Търново, а Киприан е останал сам в Света гора. И въпросите, зададени от Киприан, и отговорите на Евтимий са показателни в много отношения както за обстановката в светогорските манастири, така и за връзките между двамата български иноци. Киприан има нужда от подкрепата на виднния Теодосиев ученик, за да отстои своите исихастки възгледи по някои практически въпроси на монашеския живот. Въпросите му като че са породени не толкова от несигурност, колкото от желание да подложи своето мнение на съда на Евтимовия авторитет. Евтимий му отговаря обстойно, с многобройни цитати от писанията, от отците на църквата, от представители на византийския мистицизъм. Съветите на бъдещия търновски патриарх са да не отстъпва от строгия устав, да спазва всички часове на молитва и самовглъбяване, да разгръща по-често „книгата на своята съвест“, за да чете по нея греховете си. Съветите, които Евтимий отправя към Киприан, сякаш не се отнасят до самия Киприан, изкусения в иночеството исихаст, а са наставления изобщо до всеки монах, пожелал да живее строг отшелнически живо И нито една дума, нито един намек за някогашната близост, ни един пасаж със спомени за общия им живот и общото им минал Евтимий явно е искал да придаде на своето послание надлична сто ност и, спазвайки етикета, той се обръща към Киприан като старе към ученика си. Посланието до Киприан е било предназначено не с мо и не толкова за него, колкото за останалите светогорски монас За това свидетелствува и неговата по-късна съдба. То е било четен от монасите наред с наставленията на други видни писатели. Нес чайно в наслова на по-късните преписи има следната прибавка: „То се чете за наставление на иноците, а най-вече — на желаещите да бе мълствуват.“

В посланието до Киприан мислите на Евтимий все още са насоче ни към пустинята „на безмълвието майка“, към пустинята „на пос учителка“. Другите послания са писани, когато той е вече най-автор тетен православен славянски архипастир и когато към неговото любо мъдрие са обърнати погледите на просветените духовници на Балк ните.

Никодим Тисменски, адресат на две Евтимиеви послания, едно от които е запазено само отчасти, е сърбин по народност, но е тяс свързан със светогорската и търновската книжнина. Години наред то пребивава на Атон, а около 1374 г. под покровителството на види ския деспот Срацимир основава влашкия манастир Водица. Във Вод ца Никодим въвежда монашеските правила за живот на Хилендарск та обител. По-късно, в 1358 г., Никодим става игумен на дру обител — Тисменската (Тисманската), построена със средствата в влашкия воевода Дан I. Във Водица и в Тисмана Никодим въвеж търновската правописна редакция на книгите и, по всичко изглежд е бил измежду следовниците на Патриарх Евтимий. Запазено е ед прекрасно евангелие, писано с търновски правопис, което е принад жало на Никодим Тисменски.

Първото Евтимиево послание отговаря на шест поставени от Ни кодим Тисменски въпроса. Всички те са интерпретации на най-отв чена богословска материя и са твърде типични за умонастроенията к балканските монаси. Никодим моли българския патриарх за няк разяснения, явно почерпани от трудовете на Псевдо-Дионисий Ар пагит, и за обяснение върху свойствата на душата и на съчетани нея „разумно“, „страстно“ и „яростно“ начало. Въпросите за душ ното устройство са любима тема на Григорий Синаит и на негов кръг. Патриарх Евтимий отговаря обстойно на всички въпроси, б да се отклонява от догматическата традиция, като насища отговор си с множество цитати и реминисценции от библейски и византийс източници.

Фрагментът от второто послание е отговор на конкретно запитване относно младежките грехове и някои полови извращения и дали те могат да бъдат пречка за замонашаването или ръкополагането на свещеници. Въпроса за „блудните грехове“ Евтимий Търновски решава, като се опира върху съществуващата практика и върху законоположенията, приети от църквата. Все пак той препоръчва да се има предвид темпераментът на юношата: дали неговото естество е „топло“ и склонно към плътско „разпалване“ или е „студено“ и не се измъчва от желание и похот. Евтимий категорично поддържа забраната да се приема духовно звание от лица „мъжеложци“ или „скотоложци“, дори ако те са били прелъстени в млада възраст и поради незнание.

В науката е прието да се смята, че двете послания са написани между 1385 и 1393 г., когато Никодим е бил вече игумен на Тисмана, тъй като в наслова на посланието той е наречен „свещеноинок от Тисмена“. Възможно е обаче той да е бил титулуван така не в оригиналния текст, а в по-късния запазен препис, така както във всички преписи от посланието до Киприан Евтимий е наречен Патриарх Търновски, какъвто той още не е бил при възникването на посланието. А след 1385 г. политическите обстоятелства са такива, че неминуемо биха са отразили в някаква форма върху кореспонденцията на българския патриарх. Освен това точно между 1384 и 1386 г. цар Иван Шишман и Дан I, покровителят на Никодим, са във военен конфликт, завършил с гибелта на влашкия воевода. По-вероятно е посланията да са били адресирани до Никодим във Водица и при по-спокойни обстоятелства, отколкото да са писани след 1385 г.

Последното послание е отправено до известния сънародник и съидейник на патриарх Филотей — Даниил Критопул, който от 1381 г. става архиерей на Северинската митрополия. Изглежда, че митрополит Антим е познавал българския патриарх още от византийската столица. Във всеки случай техните отношения не са били само официални, но и с оттенък на лична симпатия. Както разбираме от посланието, двамата са водели кореспонденция, която по това време била прекъсната „поради смутното време и размирицата“, засегнала, по думите на Евтимий, еднакво и България, и Влашко. Евтимий е получил известие от митрополит Антим чрез негов доверен човек, свещеноинока кир Генес, пристигнал в Търново. Не знам каква е била целта на посещението на кир Генес и дали не се касае до официално църковно пратеничество, но във всеки случай той ще да е разисквал с българския патриарх състоянието на църквата отвъд Дунава. Изглежда Патриарх Евтимий е бил предварително информиран за по-либералното отношение на влашкото духовенство към морала на пасомите. В беседите с кир Генес Евтимий вероятно е получил потвърждение на достигналите до него слухове. Най-тревожно за българския църковен

глава е било, че се засягал авторитетът на българското духовенств защото много мъже и жени от страната, желаещи да се оженят з трети или за четвърти път, преминавали във Влашко. Там те се венчавали, като обяснявали, че българските свещеници им отказват венчавка и по този начин ги принуждават да живеят в грях. Нехайното отношение към тайнството на брака възмущава Евтимий. Той се позова на множество цитати от византийското канонично право и от светоотческите писания, за да напомни, че е редно да се благославя сам първият брак, към втория да се проявява сдържана търпимост, а третият и четвъртият са недопустими и недостойни. Свещеникът, който ги извършва, според Евтимий е съучастник в прелюбодейство. Особено набляга българският патриарх върху нерадивостта на поповет спрямо техните задължения при вторите бракове. Той настоява, ч духовникът не трябва да яде и пие с младоженците, понеже „втори брак, въпреки че е опростен, но е под запрещение“. „Венчавка“ означава възлагане на победен венец, внушава Евтимий, склонен както вин ги към поетична игра със смисъла на думите, а венецът е само з достойните. Второбрачникът обаче е победен от собствената си плъ „Но кой — възклицава българският патриарх — би бил достоен з увенчаване, след като е победен, а не победител!“ Посланието завършва с молба към митрополит Антим да оспорва и наказва безчинниците, пристигнали във Влашко, които говорят неща, що не са за казване. Молбата на високостоящия български архипастир звучи пов като нареждане. Патриарх Евтимий не може да се въздържи от ук ния тон дори когато става дума за близък приятел и съидейник — з него интересът на църквата и на българския народ е над човешки слабости и над всички приятелски връзки.

След като се запознае с посланията на Евтимий, съвременни читател остава в известно недоумение: наистина ли в тях са отраз ония моменти от действителността, които са били най-важни и н вълнуващи за българския патриарх? И защо в кореспонденцията Евтимий няма повече данни за тревожното време, в което той е ж вял? Защо текстовете с нищо не ни подсказват неговата роля в бор та срещу поробителите, неговата обществена ангажираност? Има ли е други послания, свързани с тази страна на дейността му? На те въпроси може да се отговори само предположително. Несъмнено пр превземането на Търново са били унищожени всички документи Търновската патриаршия. Достигналите до нас послания са съхра ни, както вече казах, защото техните получатели не са ги смятали обикновена кореспонденция, а за литература, за нещо трайно и непр ходно. Но трябва да подчертая, че самият Патриарх Евтимий (в то ние вече многократно се убедихме) наистина придава голямо значе на догматичната яснота във всички области на богословието, на то ното спазване на църковния ред, на морала на свещенослужителите и на народа. За него тези проблеми са изключително важни, защото в крайна сметка определят силата на църковното устройство и степента на верската, а значи — и на народностната устойчивост. Човек на своето време, той така е разбирал смисъла на пастирската си дейност. И след като знаем как е протекъл животът му, трябва ли да го упреквамe в безплодна схоластика?

* * *

Ако посланията на Патриарх Евтимий — блестящо свидетелство на неговата ерудиция и пример за изящно поднесена догматическа мисъл — са все пак в периферията на литературните жанрове, то написаните от него жития и слова обогатяват художествената литература, създават образци на един нов стил, отговарящ на естетизиращите тенденции на съвременната му култура, стил блестящ и риторичен, експресивен и наситен със сложна словесна орнаментация. В произведенията на Евтимий житийният жанр и жанрът на похвалното слово като че осъществяват всички възможности, заложени в тях, получават завършен вид, придобиват стойност на **стилов норматив.** В това отношение творчеството му има същия обобщаващ (в смисъл на овладян предел, на съвършенство) характер, както и книжовната му реформа.

Както всеки творец Евтимий Търновски е зависим от своите предшественици. Знаем, че традицията е особено важен фактор в средновековния книжовен живот; българският патриарх е тясно свързан, и то не с една, а с две литератури. В неговите творби си дават среща и българската, и византийската традиция. Те се преплитат и си взаимодействуват, но в най-общи линии ние можем да определим техните параметри: византийската традиция дава на нашия автор канона (модела), българската — темата. Нека поясня. Всички произведения на Евтимий — жития или слова — са в някаква степен свързани с българското минало или с българското настояще. Тяхното създаване не е било акт на свободна авторска воля, а на необходимост, за да се допълнят преведените панегирици и чети-минеи с художествено написани жития и похвали за търновски светци или за да се изпълни желанието на определени поръчители. Затова и няма причина да смятаме, че търновският патриарх е писал и други, недостигнали до нас житийно-панегирични творби, а те да не са били включени в съответните сборници. Странно е наистина, че той не е създал сборник с архиерейски проповеди за големите празници, какъвто са имали съвременните му византийски патриарси и какъвто ще напише по-късно следовникът му Григорий Цамблак. Остава да приемем онова, което вече казахме:

Патриарх Евтимий е насочвал своето внимание повече към преводит
отколкото към собствено творчество, и е писал тогава, когато някакв
актуална необходимост е налагала това. Той създава своите произве
дения, тласкан от същия стремеж към съвършенство, както когато
превежда или редактира. Евтимий сам неколкократно подчертава, ч
се стреми да предаде „по лепоте“ (художествено) „както подобава“
онова, което преди него е било разказано „някак неумело и грубо“. Но
„по лепоте“ у Евтимий е понятие, което надраства чисто формалната
художественост. Цитираното място е от увода към Житието на Иван
Рилски. Любопитно е, че търновският патриарх говори за „неумело“
съставени жития тъкмо в тази си творба. Както е известно, основен
негов източник е Житието на Иван Рилски от византийския автор
Георги Скилица (XII в.).[34] Това житие е изградено напълно споре
изискванията на метафрастовия канон. Значи все пак въпросът не е
само в „прекраснословието“. „По лепоте“ включва и литературното
изящество, и идейността. Защото, ако нещо липсва в Скилицовото
житие, то е точно народностната обвързаност. За епизодите, които
разказват как цар Петър търси близостта на светеца, както и за прена
сянето на мощите в Търново, Евтимий използува други източници –
Народното житие и Първото проложно житие.

Какво ново внася Евтимий в житийния жанр и в жанра на похвал
ните слова? Доколко той пренебрегва традицията и доколко се опир
на нея?

Както е известно, житието е средновековен жанр, в който се опис
ва животът на човек, канонизиран посмъртно за особени заслуги къ
църквата. За светци са обявявани мъчениците за вярата (най-вече
първите векове след налагането на християнството, когато спомени
за гоненията са били още силни), монаси, отшелници, висши духовни
ци, апостоли и просветители, владетели и знатни хора. Преобладава
разбира се, духовни лица, но няма прослойка от населението пр
средновековието, която да не е излъчвала „свой“ светец. Затова и т
матичният кръг на житията е невероятно разнообразен. Всички те об
че като литературни произведения се подчиняват на един изобр
зителен принцип — принципа на последователната идеализация. С
щността на този принцип може да се обясни с едно сравнение: пре
ставете си разликата между портрет и икона. Разликата между ед
биография в съвременния смисъл на думата и едно литературно нап
сано житие е подобна на разликата между портрета и иконата. Н
иконното изображение липсва индивидуалност. То може да ни покъ
ти с изразителния си поглед, с изящното моделиране на лицето. Н
всичко в иконата ни кара да отправяме поглед към неземни ценност
За живата действителност в нея няма място или пък тя се откри
дълбоко под външната форма. Така е и в житията. Един светец н

може да има „случайна“ съдба. Неповторимостта, тази най-висша похвала за новата литература, се е възприемала от средновековните житиеписци и от техните читатели като признак на нехудожественост. Всичко е предопределено в разказа за светеца: непорочна младост, подлагане на изкушения, преодоляване на изкушенията, мъченичество или монашеско благочестие. За светеца може да се пише само като за съвършена личност. Дори греховността, ако тя е част от сюжета, се преодолява и се превръща в своята противоположност. Затова между действителната биография (ако тя изобщо е била позната на писателя) и етикета на идеалното изображение има много малко общо. От биографията само се избират факти; тя е кодът, по който ще се избере етикетът. Идеализацията е свързана и с възхваляването, и с назиданието. Не можеш да идеализираш, без да сочиш идеализираното изображение за пример. И оттук започва сближаванстo на житието с друтия най-популярен жанр — с похвалното слово (панегирика, похвалата). Панегирикът е по-древен жанр от житието, неговата структура се оформя още в гръцката дохристиянска литература. Най-старите пространни жития във византийската писменост са се оформили под неговo влияние. В похвалните слова възхвалата не е обвързана с биографичното повествование. На класическото похвално слово липсват фабула и сюжет — то е чиста риторика, стояща между поезията и прозата и във всички случаи по-близка до ритмично организираната реч. Но житието и похвалата имат общ герой — светеца, и обща цел — възхвалата на подвига му пряко или косвено (чрез разказ за живота). Затова е естествено те постепенно да обединят функциите си. И не е чудно, че във Византия още от IV в. някои автори пишат жития с характер на панегирици. Тази практика се налага и узаконява по-късно през X в. чрез Симеон Метафраст; за неговото дело споменах погоре. След Симеон Метафраст, автор, когото Евтимий отлично познава и чиито произведения превежда и въвежда в българската литература, житията, претендиращи за художественост, се пишат именно така. През XIV в. всички византийски исихасти спазват Метафрастовия агиографски канон. Към него се придържат и Григорий Палама, и патриарх Калист. Евтимий Търновски въвежда тази норма в българската литература. Той е българският „метафраст“.

Похвалните слова също претърпяват промени.[35] Ако преди за достойното честване на светеца възникват две произведения (житие и похвално слово), то, след като житието поема функцията на панегирика, панегирикът все по-често се пише във формата на биографично повествование. Евтимий Търновски посвещава на своите герои или похвала, или житие, всъщност — житие-похвала. Второ произведение на същата тема не е необходимо. В житията му обособената риторична възхвала има обем, съответствуващ на похвалите, а похвалите про-

следяват биографията на светеца от раждането му до неговата смърт
Жанровото определение в насловите е условно, а в някои случаи даж
подвеждащо. Наистина, как да си обясним, че търновският патриар
е назовал „Житие“ най-риторичната си и патетична творба за Пет
Търновска, а е озаглавил „Похвално слово“ пространния панегиричен
разказ за живота на император Константин и майка му Елена, в който
преобладават повествователни елементи?

Но нека да оценим житийно-панегиричното творчество на Пат-
риарх Евтимий в сравнение с неговите жанрови предшественици. От
осемте произведения на българския патриарх шест са посветени на
закрилниците на престолния град и на династията на Асеновци. Асе
I пренася в Търново мощите на Иван Рилски, Калоян — на Иларио
Мъгленски, на Филотея, на Михаил от Потука, на Йоан Поливотск
Иван Асен II прави от малко познатата Епиватска светица Параскев
покровителка на своето царство и на българския народ. За всички из
броени светци през XIII в. са създадени служби и проложни (кратки
жития, предназначени да се четат по време на службите.[37] Кратките
жития са без особени литературни достойнства, състоят се само от
няколко пасажа с бегло изреждане на светителските подвизи, но съ
държат и разкази за пренасянето на мощите в Търново. Тези разказ
стоят в центъра на текста и са изглеждали в очите на търновчани по
важни и от самата биография на светеца. А за Иларион Мъгленски
до нас е достигнал само краткият разказ за съдбата на мощите и ние
не знаем какво е било краткото му житие. Патриарх Евтимий изпол
зува търновските жития от XIII в. като основа на своите простран
творби. Той рядко включва нови факти и се задоволява с предостав
ното му фабулно градиво. Търновският патриарх не дава и никакв
нова интерпретация на живота на героите си, не изменя средновеко
ните предстази за техните деяния. В този смисъл той остава в рамки
на традицията. И все пак за българската агиография творчеството м
е голямо и, бих казала, неочаквано явление. Българската литератур
преди Евтимий е бедна откъм пространни жития. Всъщност ние п
знаваме само две — посветени на Първоучителите. Те се считат
дело на Климент Охридски и са създадени по дометафрастови обра
ци. Предшествениците на Евтимий в областта на панегирика са съ
твърде отдалечени от неговата епоха. Климент Охридски и Йоан Е
зарх въвеждат в старобългарската литература класическия тип п
хвално и празнично слово. Този тип е оформен още в предвизантий
ската епоха от ненадминатия проповедник Йоан Златоуст и от дру
отци на църквата и нашите автори в общи линии спазват ранновиза
тийския модел. Климент Охридски поставя началото и на още ед
жанр от ораторската проза — на поучението. Поучения пише
Константин Преславски. При възникването си и трите жанра им

своя самостоятелна стилистика. Климент Охридски например поучава с ясни прости мисли, възхвалява с тържествено красноречие и риторични амплификации, изгражда чрез биографичното повествование идеализираните образи на своите учители в двете пространни жития. При Евтимий тези три жанра са слети в един житийно-панегиричен ансамбъл, в който господствува абстрактно-панегиричното начало, а разказвателното има подчинена роля. И именно това е нещо ново в българската агиография. Нашият автор обогатява сюжета не с „нови брънки“ от събития, а с литературен пълнеж, изгражда образа чрез топоси (общи места, задължителни при определени ситуации), с психологически етюди, с многобройни цитати и съпоставки с библейски и други агиографски герои, с каскади от устойчиви словосъчетания, имащи символично значение, с патетични риторични въпроси и обръщения, с лирично-прочувствени вътрешни монолози и молитви, с пространни догматични поучения, с назидателни речи. И понеже говорим за традицията, ще подчертая: нито едно от художествените средства, с които си служи Евтимий, не е ново или неупотребявано в стилистиката на ораторската проза или на агиографията. Но съчетанието им нито е механично пренесено, нито е подражателно. Всеки топос, всяко сравнение или съпоставка са избрани измежду многото подобни според онова въздействие, което Евтимий иска да извика у своята публика. Всяко е насочено да настрои слушателите или читателите, да ги убеди не толкова чрез разума, колкото чрез съпричастието. Да обърнем внимание на този факт — произведенията на Евтимий Търновски са предназначени преди всичко за амвонна проповед, за възприемане на слух. Въздействието им е било въздействието на живото, „напояващо“ слово. Исихастът Евтимий знае силата му. То е „истинно“, не обяснява същността, а само е същност, отблясък от божествената енергия, способна да настрои чрез прекраснозвучието си душата, да я доведе до висините на богопознанието. За да достигне до „теорията“, до видението, на исихаста са необходими и специална нагласа, и свръхнапрежението на безгласните молитви и плача. А произведенията на Патриарх Евтимий сякаш отвеждат исихасткото „видение“ до множеството чрез магията на словото. Те пораждат и блажена боязън, и трепетно умиление, и ликуване. Това можем да усетим и ние, въпреки че ни липсва Евтимиевото живо присъствие, липсва ни неговата жива интонация. Но внушението на една литературна творба от която и да е епоха не може да не остави свои следи във времето:

„Каква достойна песен да му поднеса, с какви цветя да го увенчая, как ли да го нарека, когато съставям словото? Никакво слово не ми е достатъчно за похвала на този, що е от бога избран, с ангелите единопокровен, на светиите съжител, на апостолите — равен. на Павел съратник; съкровище на добродетели, тръба доброгласна, славей сладкопоен, лястовица благоречива, гургулица пустинолюбна, чаша, черпеща божествено питие, необорим стълб, рай на добродетелите, истински пастир, градина на божествения цар, високолетящ орел, Христова лозница, истинен проповедник, крепост на благочестивата вяра; ересите посичащ, истината създаващ, сираците закрилящ; на обидените помощник, на злославните прогонител, на православните поборник; архиерейска красота, църковно украшение, светла звезда и, да кажа кратко — съкровище на всички добродетели!“(Из Похвалното слово за Йоан Поливотски)[38]

Цитираният пасаж, чиято образна символика ни остава недостъпна, ако не познаваме и библейските писания, и тяхното многопластово тълкуване, ни разкрива и най-впечатляващото в Евтимиевото художествено майсторство — неговия ритмичен рисунък. Риторичната творба има своя ритмика; тя е присъща на този жанр, стоящ между поезията и прозата. В средновековните произведения се открояват ритмични структури, оформящи завършени единици, състоящи се от еднакъв брой ударени думи. Видният италиански славист Р. Пикио, който изследва тези структури, ги нарича „изоколони“ според старогръцкото название на стилистичната фигура.[39] В цитирания пасаж съвсем отчетливо може да се види такава структура, въпреки че преводът не може да възпроизведе всички ритмични особености на оригинала. Ако забелязвате, текстът е цитиран, без да се разделя на строфи, тъй като не става дума за поетични откъси, вмъкнати в прозаичния текст, а за ритмизиран прозаичен пасаж. И ако по-долу ще си позволя да разчленя ритмично някои цитати, то ще е само за да дам по-ясна представа за художествените им достойнства. Защото Патриарх Евтимий владее до съвършенство формалните средства на ритмизацията и особено ефекта на звуковия рисунък. Той използва някои гръцки синтактични конструкции, които е усвоил при преводите, за да постигне желаните въздействия на паралелно разположени думи, като акцентира върху техния смисъл; съзнателно разширява прекомерно употребата на причастни форми и конструкции, чужди на говоримата реч. Причастните форми създават впечатление за римоподобни окончания. Ритмичен рисунък се постига и чрез анафори от най-различен тип — от местоимения до така характерните за жанра на похвалите многократно повторени „Радвай се“ или „Облажавам“. Ефектът на ритъма у Евтимий е многообразен. Плавни и тържествено звучащи по-дълги периоди се сменят с каскади от епитети, а те на свой ред — с натрупване на глаголни форми, създаващи драматично напрежение. Ето няколко примера, които могат поне отчасти да ни дадат представа за филигранната работа на нашия автор над звучността на творбите му:

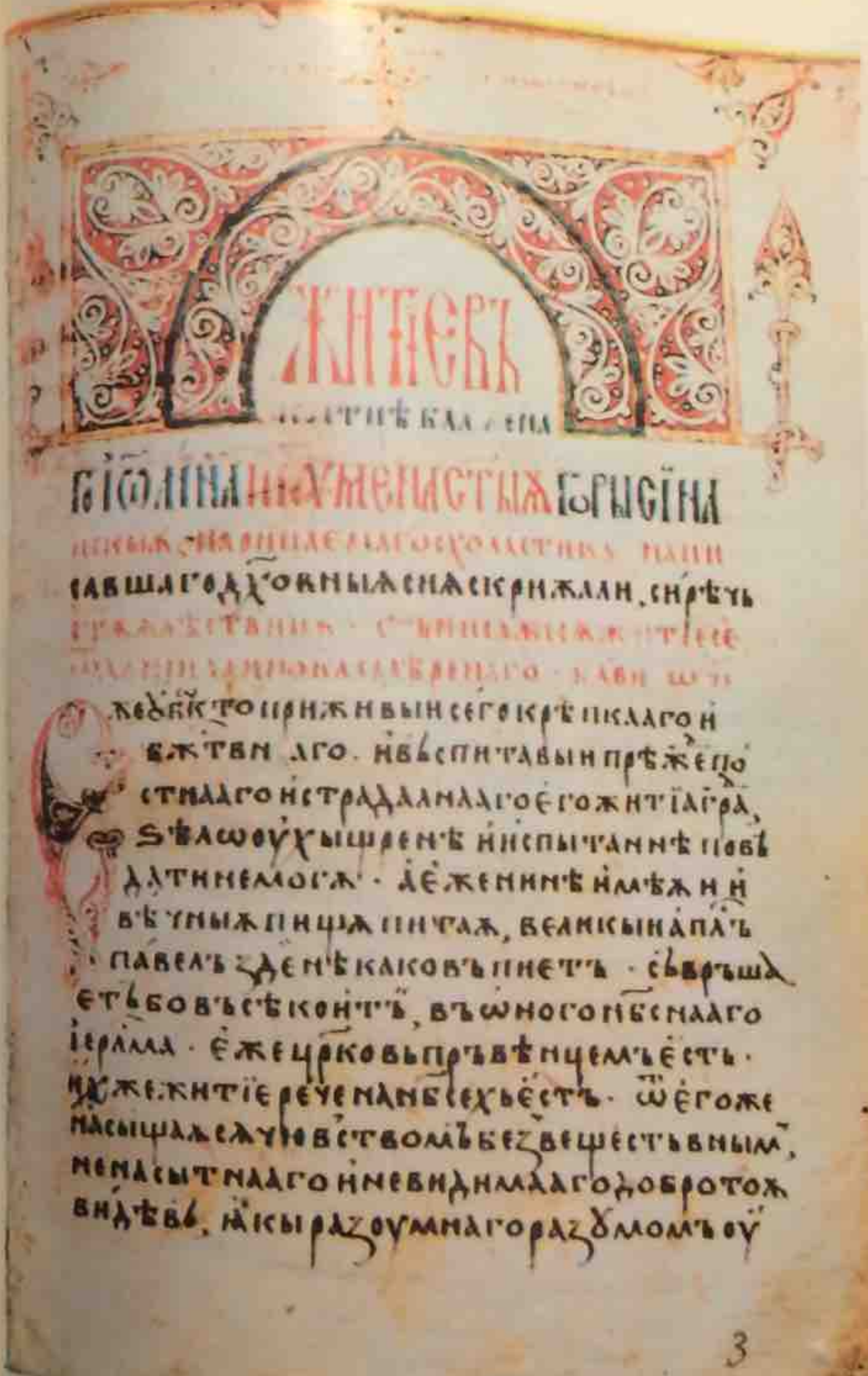

„Лествица“, писана в Търново от монах Лаврентий, средата на XIV в.

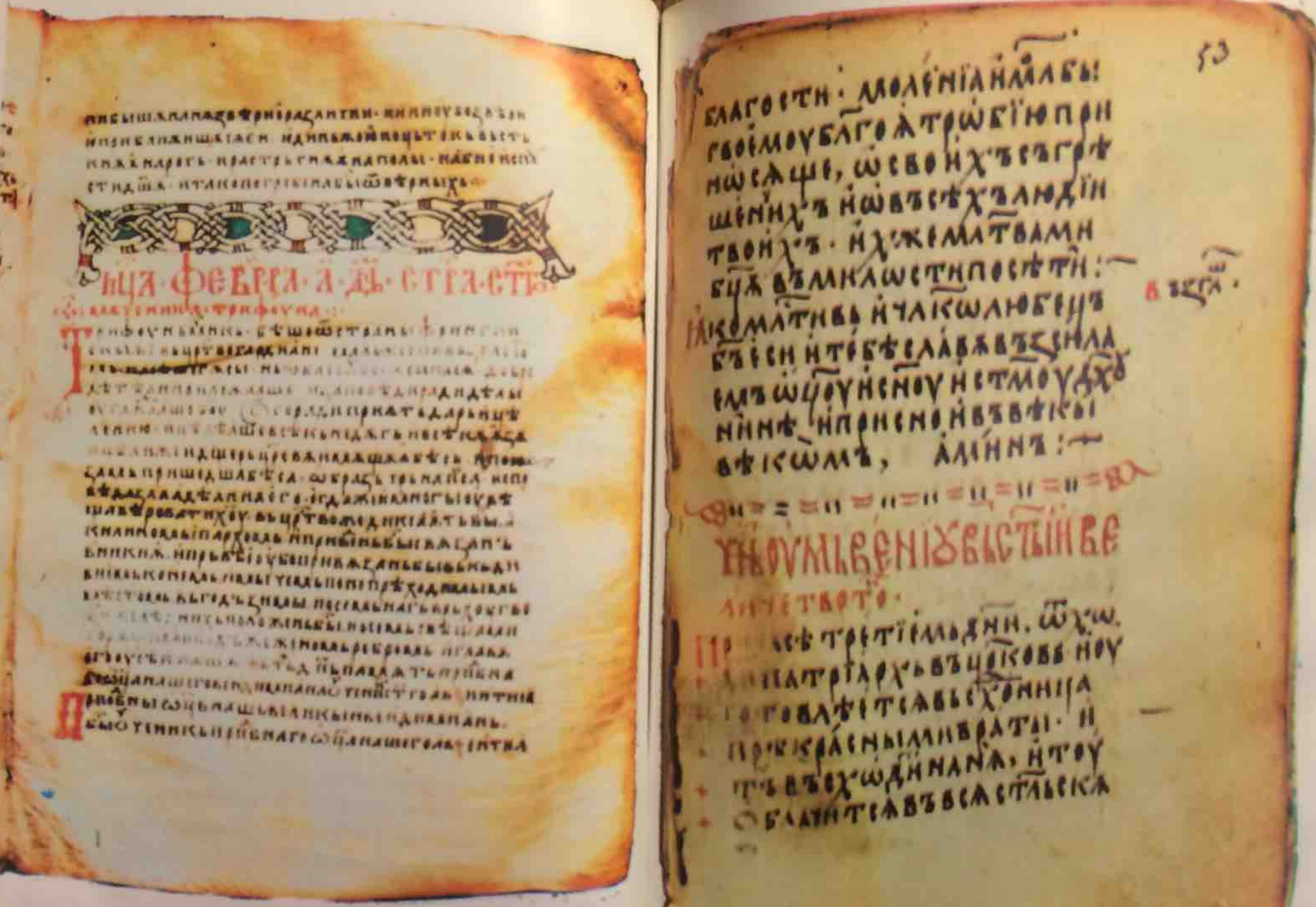

мца фєврꙋа · а · дн · стго · ст

благости · молєнїа наша бы
своѥмоу благоѫтрѡбїю при
нѡсѧще, ѿ своихъ съгрѣ
шєнихъ и ѿ всѣхъ людїи
твоихъ · ихъжє мл҃твами
бцѧ въмилаѡ стїпосѣти:—
ꙗко мл҃тивь и чл҃кѡлюбєцъ
бъіси и тєбѣ славѫ възсила
ѥмъ ѿцоу и сноу и стмоу дхоу
нинѣ и присно и въ вѣкы
вѣкѡмъ, аминъ:—

в зѕа·

Чнъ оумьвєнїю въ стыи вє
ликы четвєрто·

Пр[illegible]сє трєтїє дьни. ѿхѡ.
[illegible]патрїархь въ црковь ноу
[illegible]говлѣѥтсѧ вьсє хоннıа
[illegible]прѣкрасныи ами братїи · и
тъ вьсєх ѡдиннанѧ, и тоу
ѡблатитсѧ въ всѧ стальска

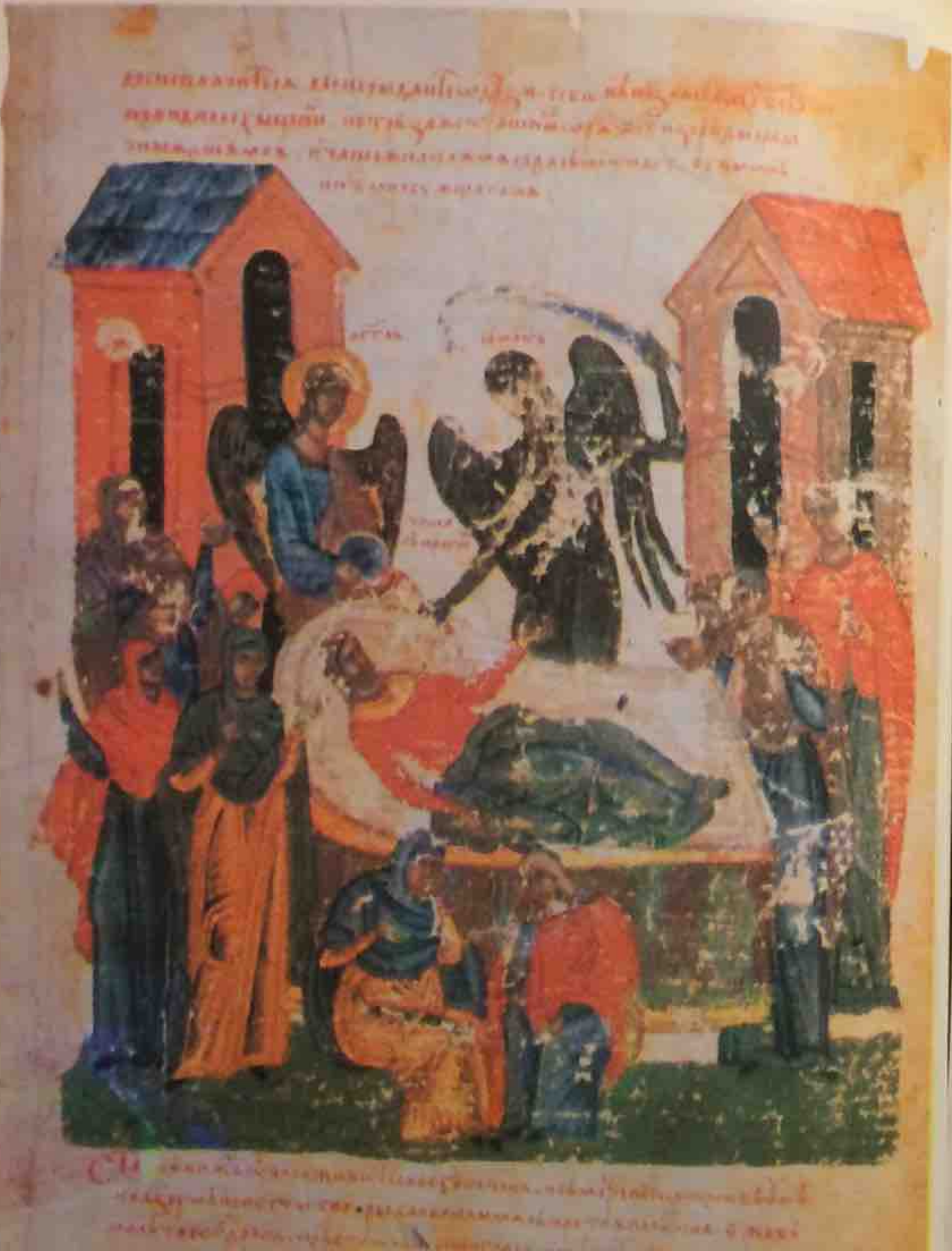

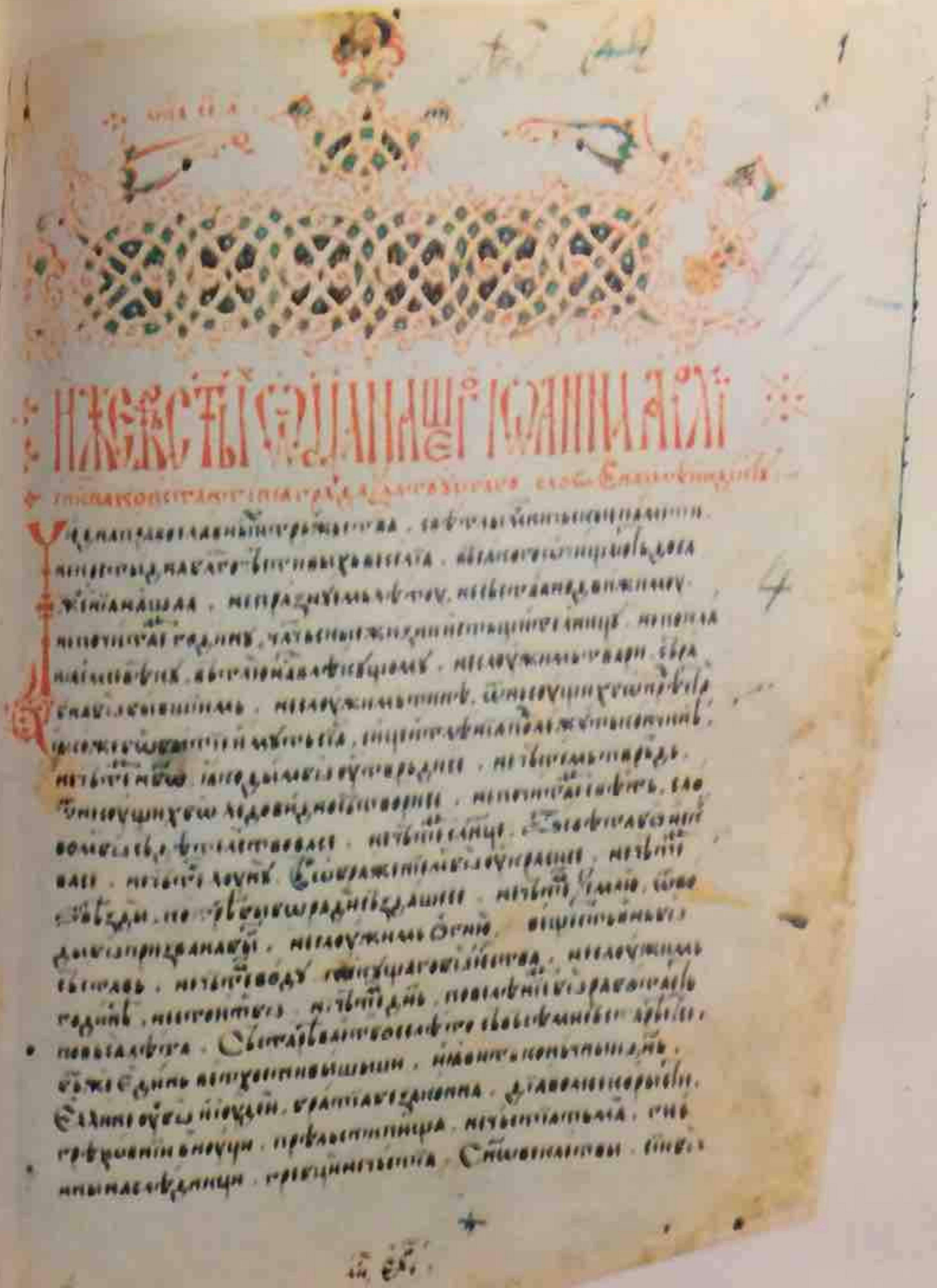

ИЖЕ ВЪ С҃ТЫ ѠЦА НАШЕГО ІѠАННА АР҃ХИ

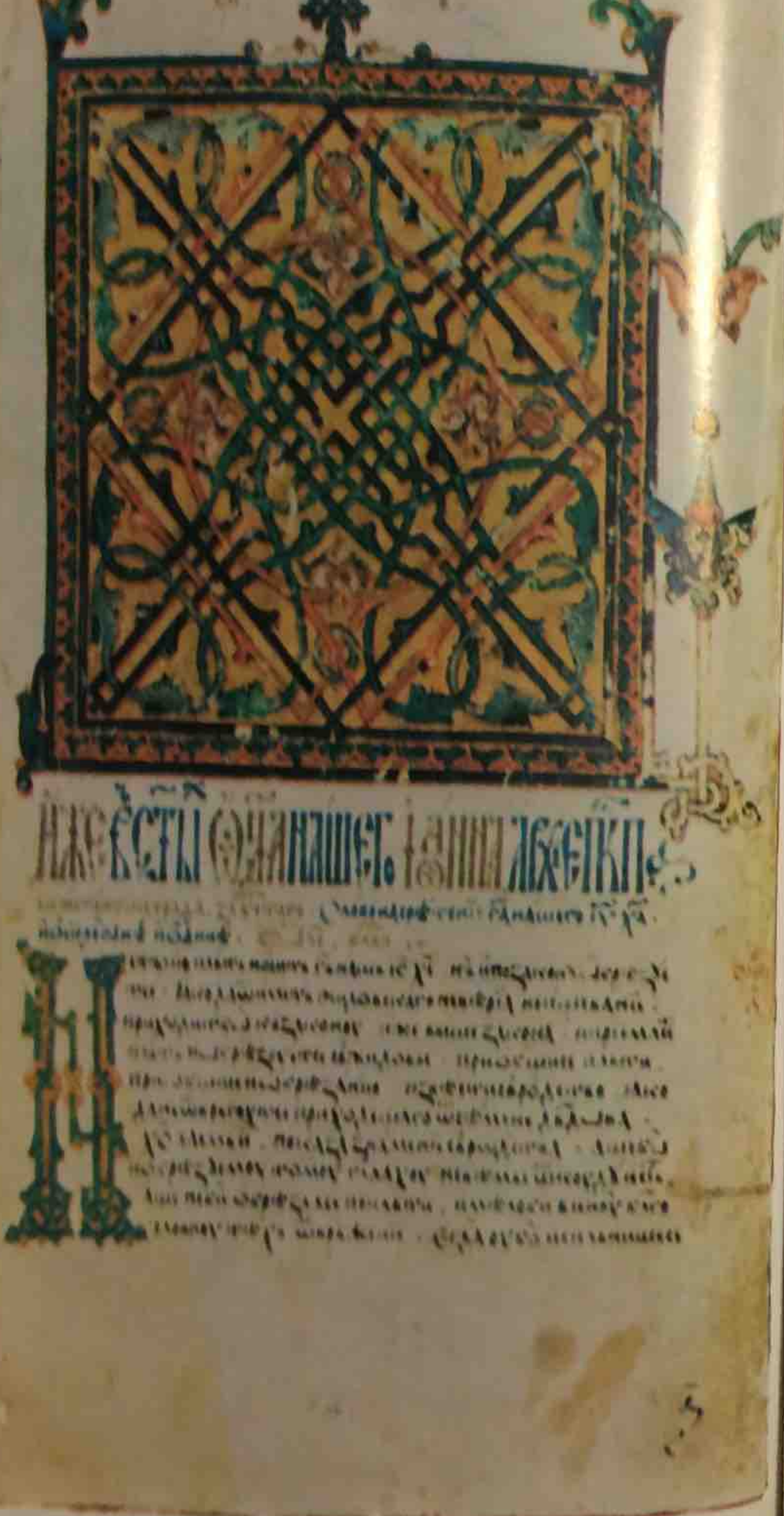

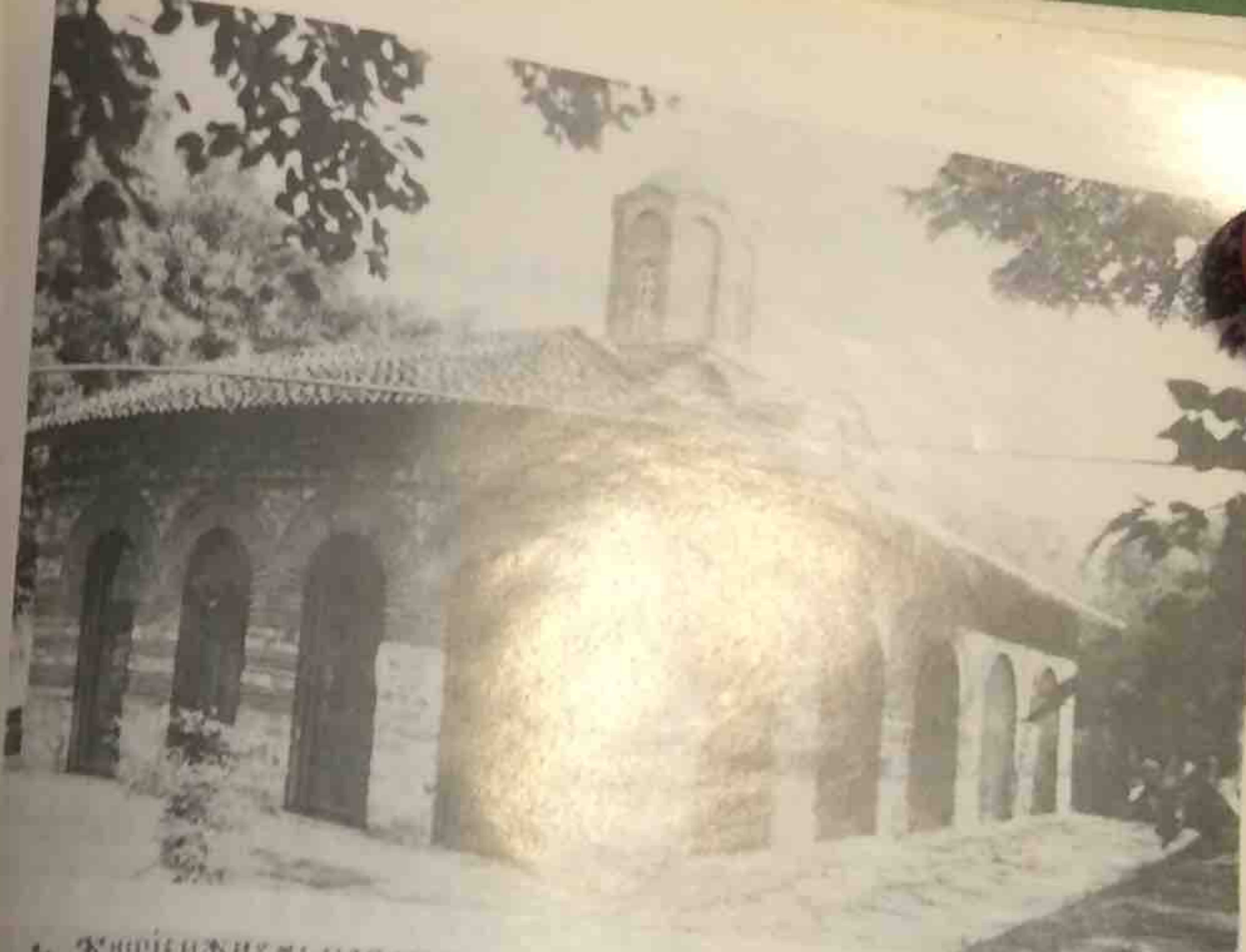

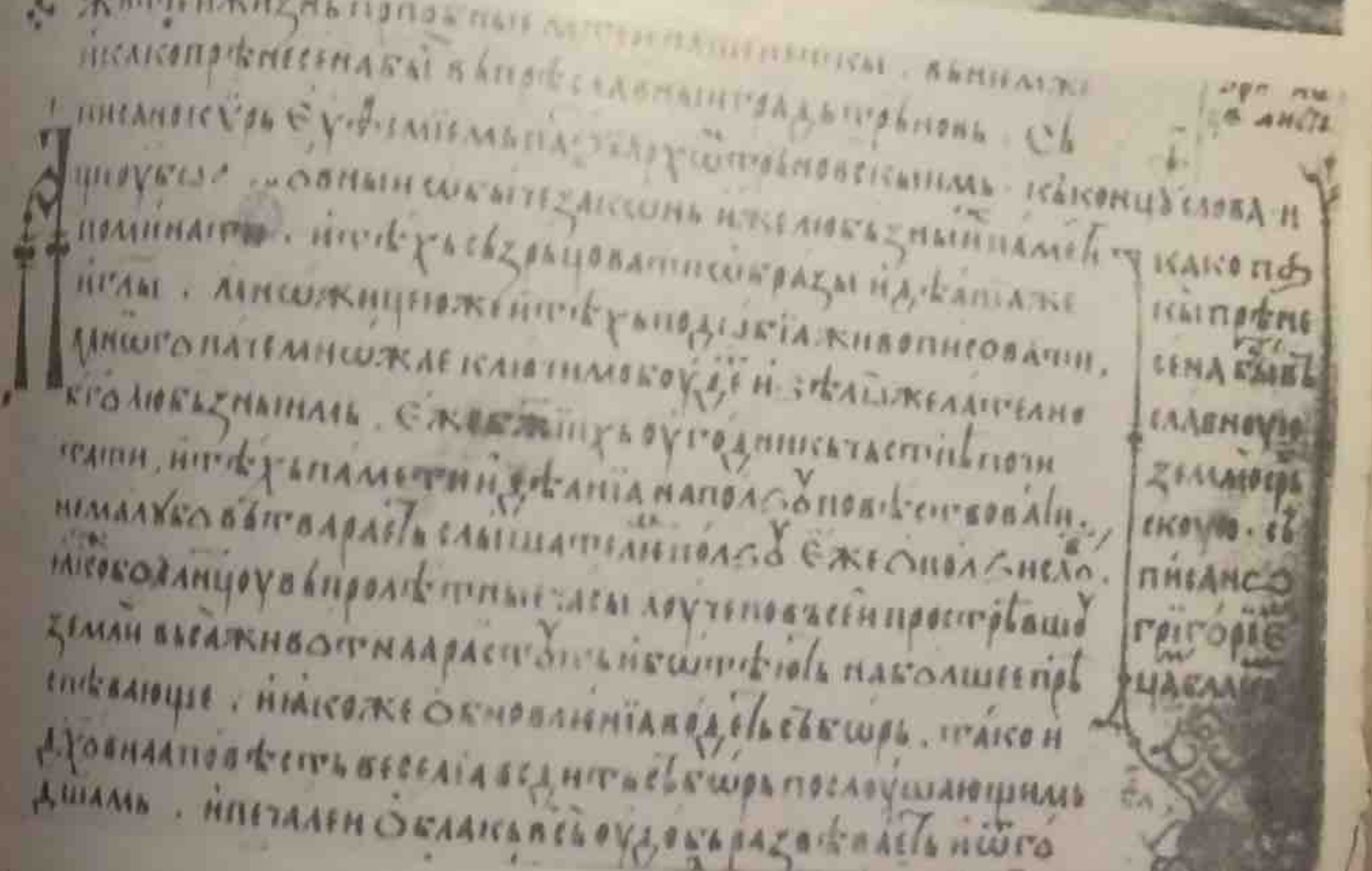

Владиславов панегирик от 1479 г. (препис от Евтимиевите редакции)

Църквата „Св. апостоли Петър и Павел" във Велико Търново

Начало от Житието на Петка Т

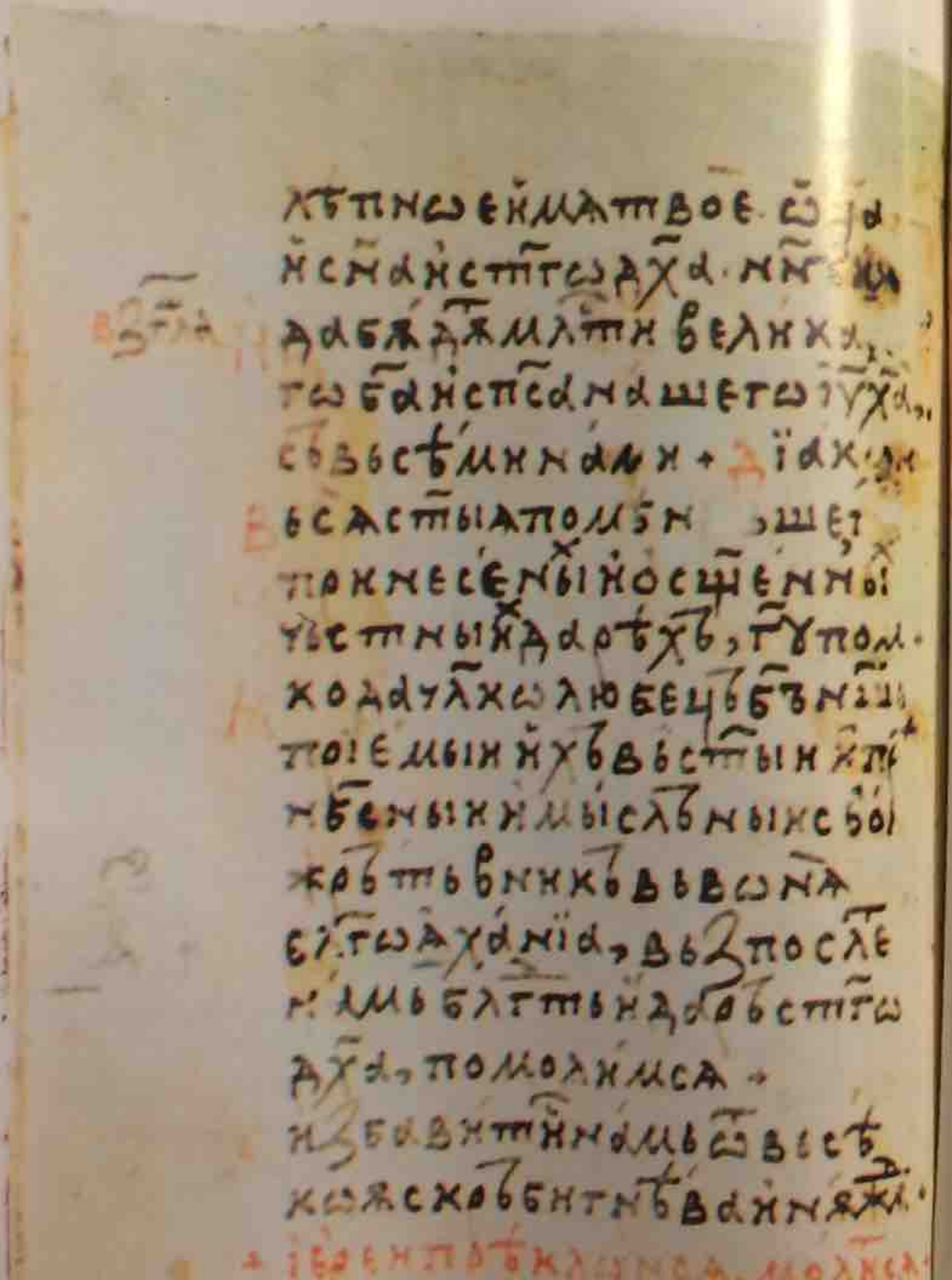

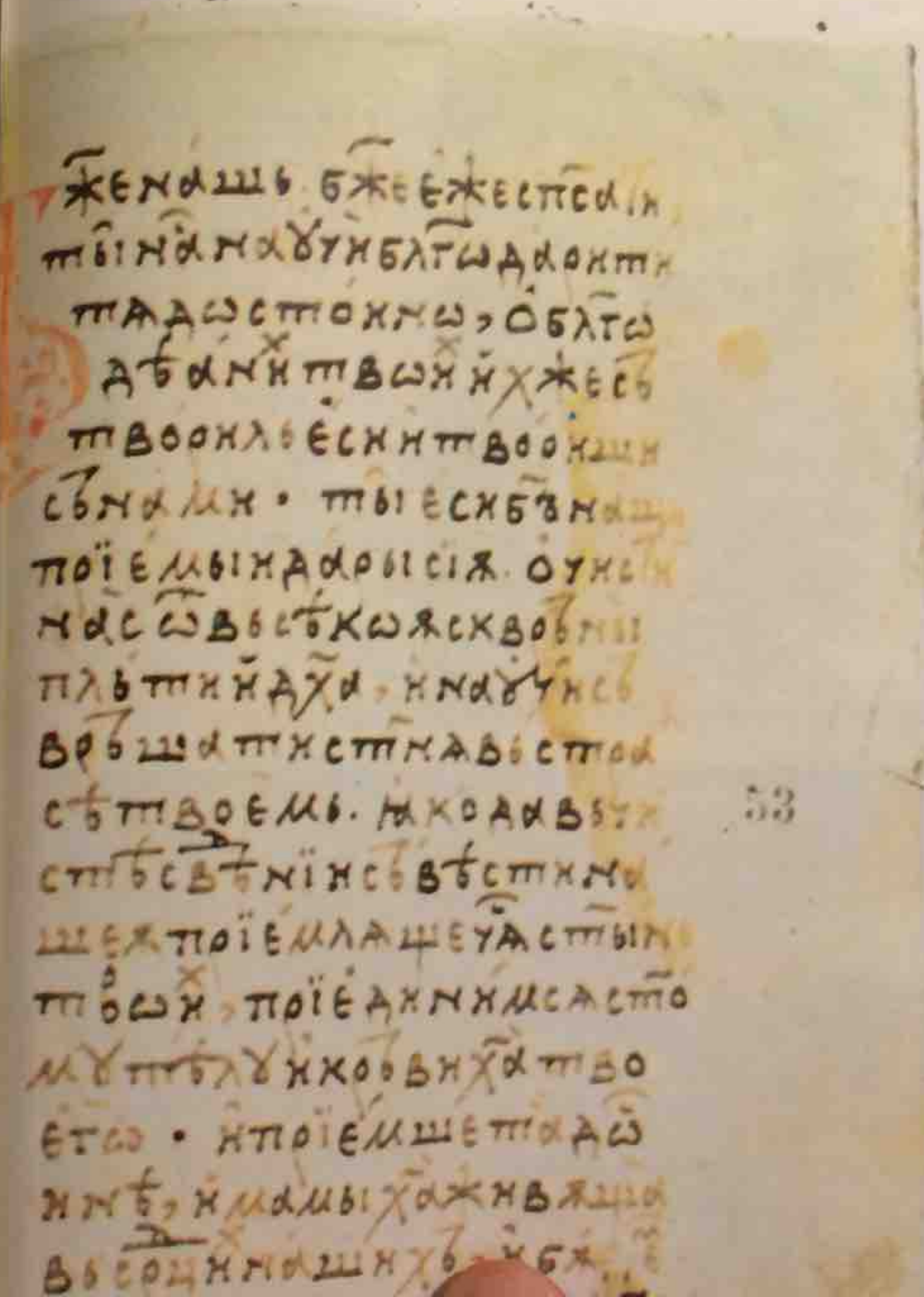

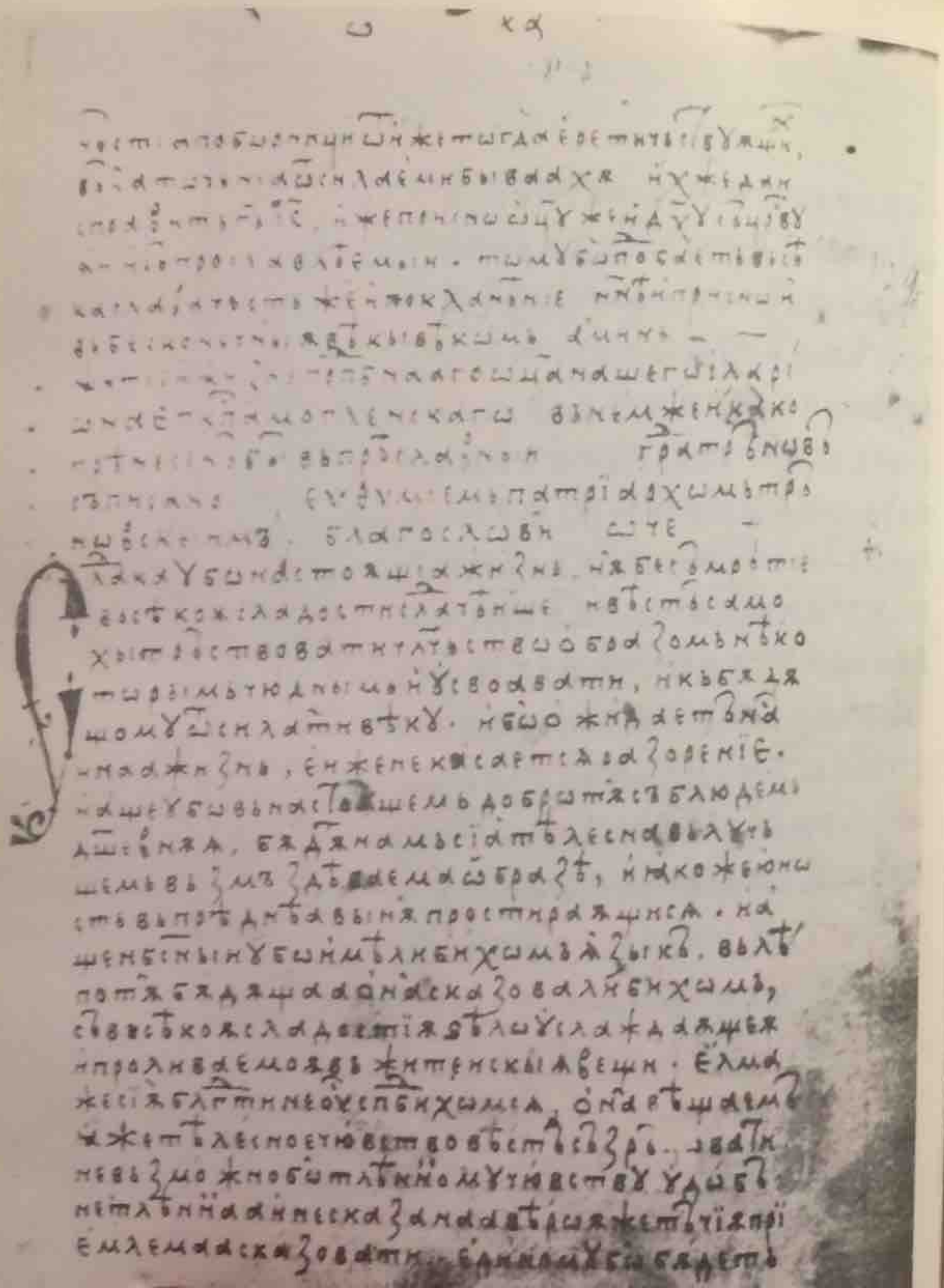

Начало на Житието на Иларион Мъгленски от Зографския сборник

Зографски манастир

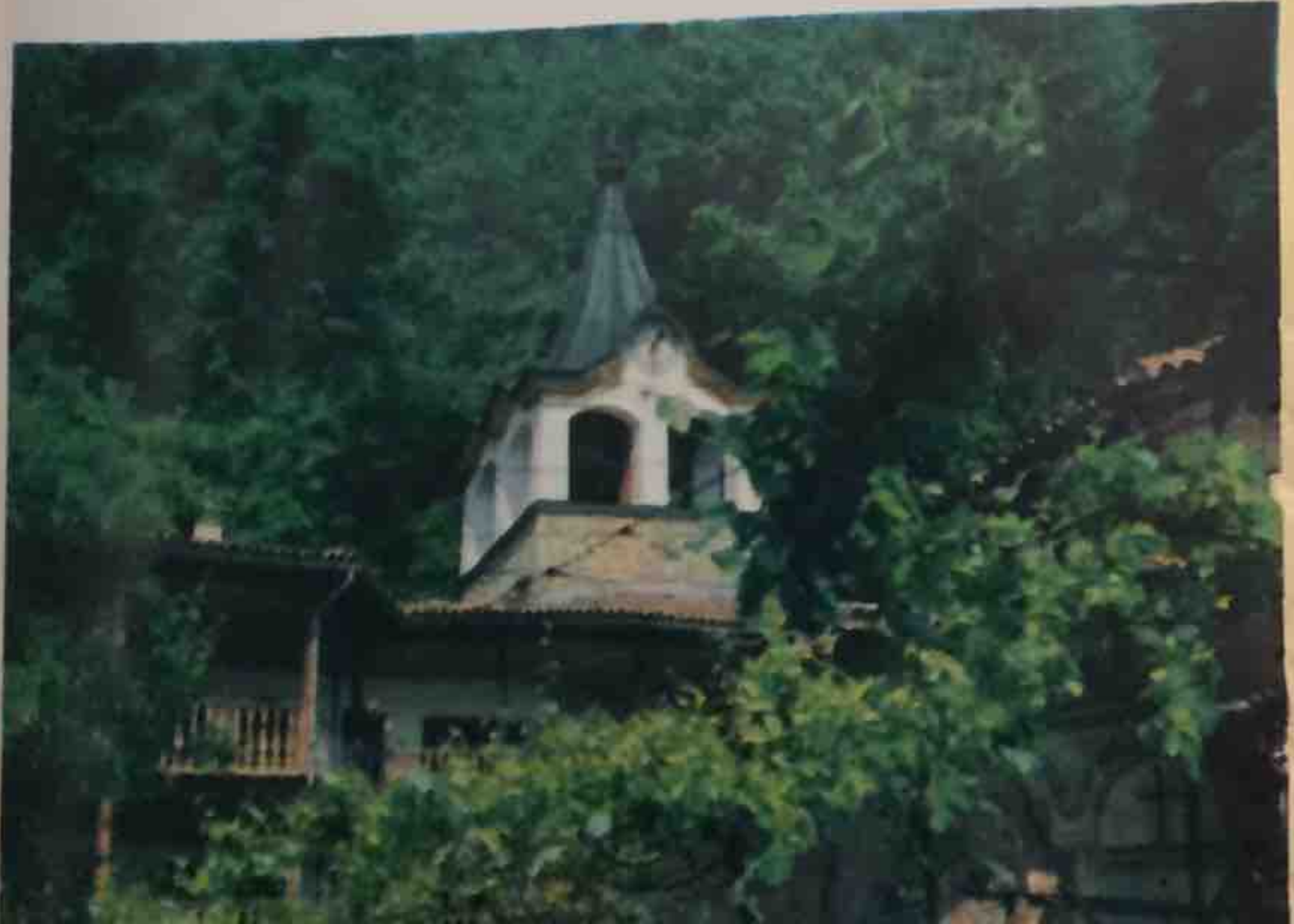

Преображенски манастир

Църквата на Килифаревския манастир

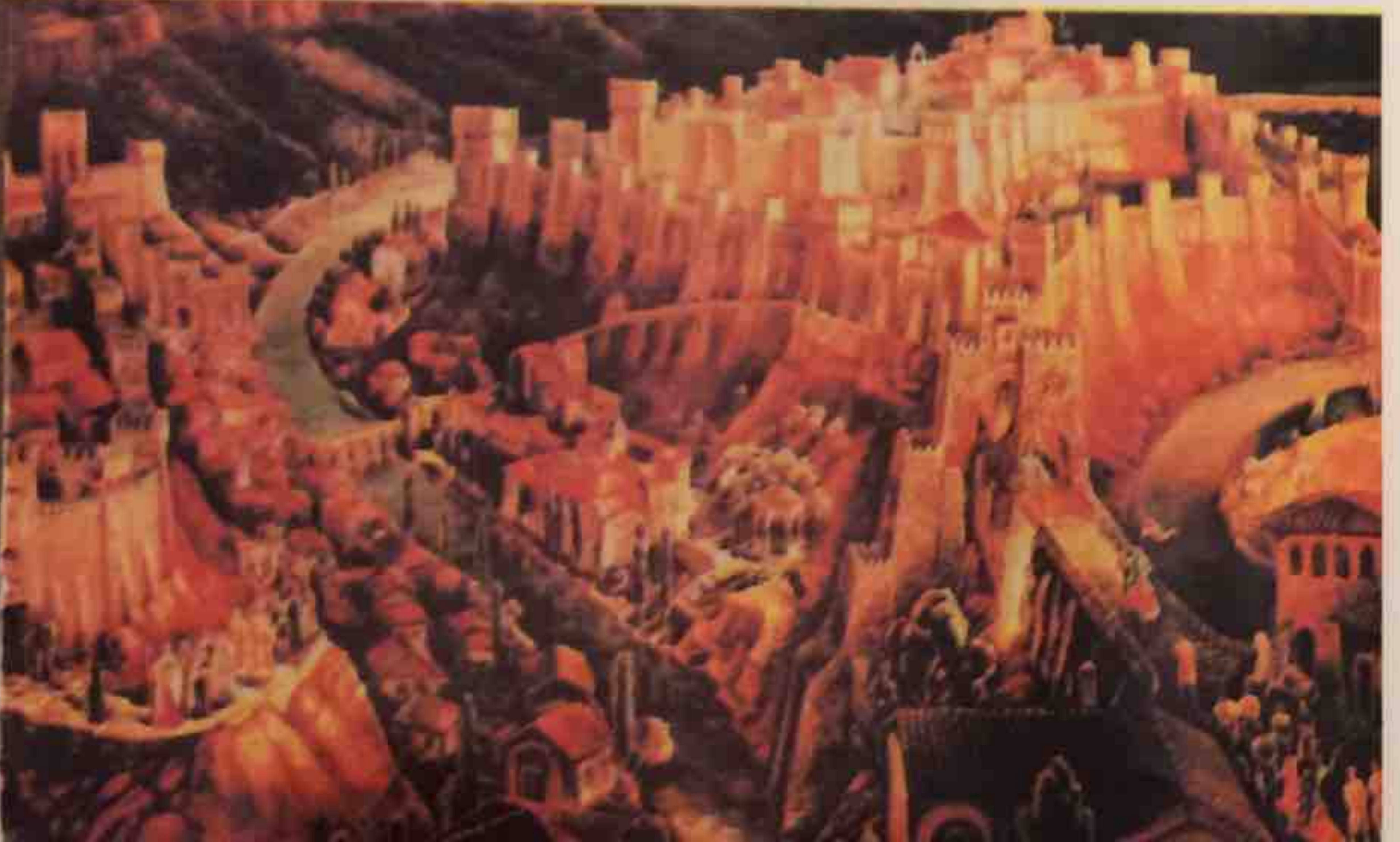

Ц. Лавренов – Търново през Втората българска държава

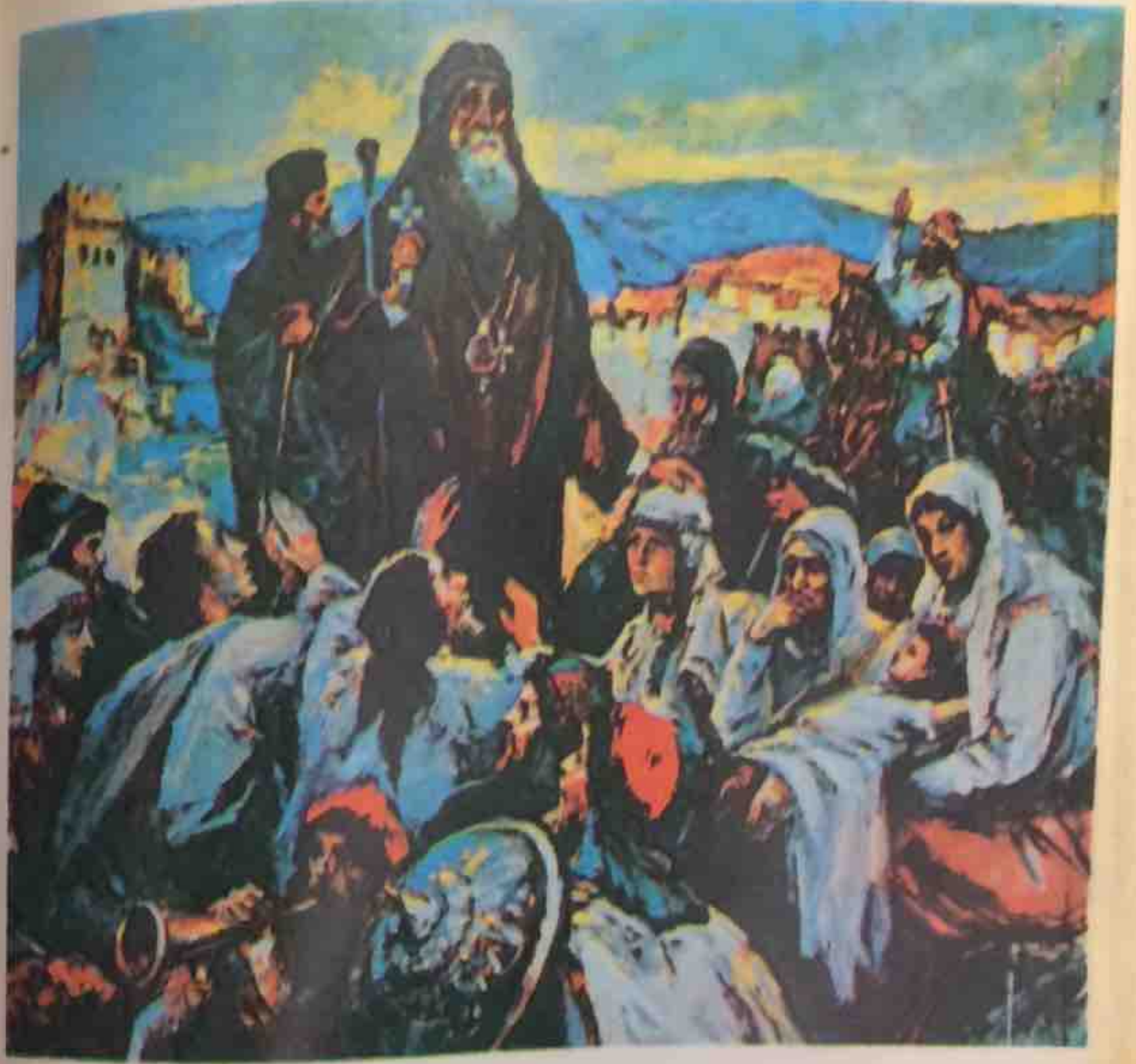

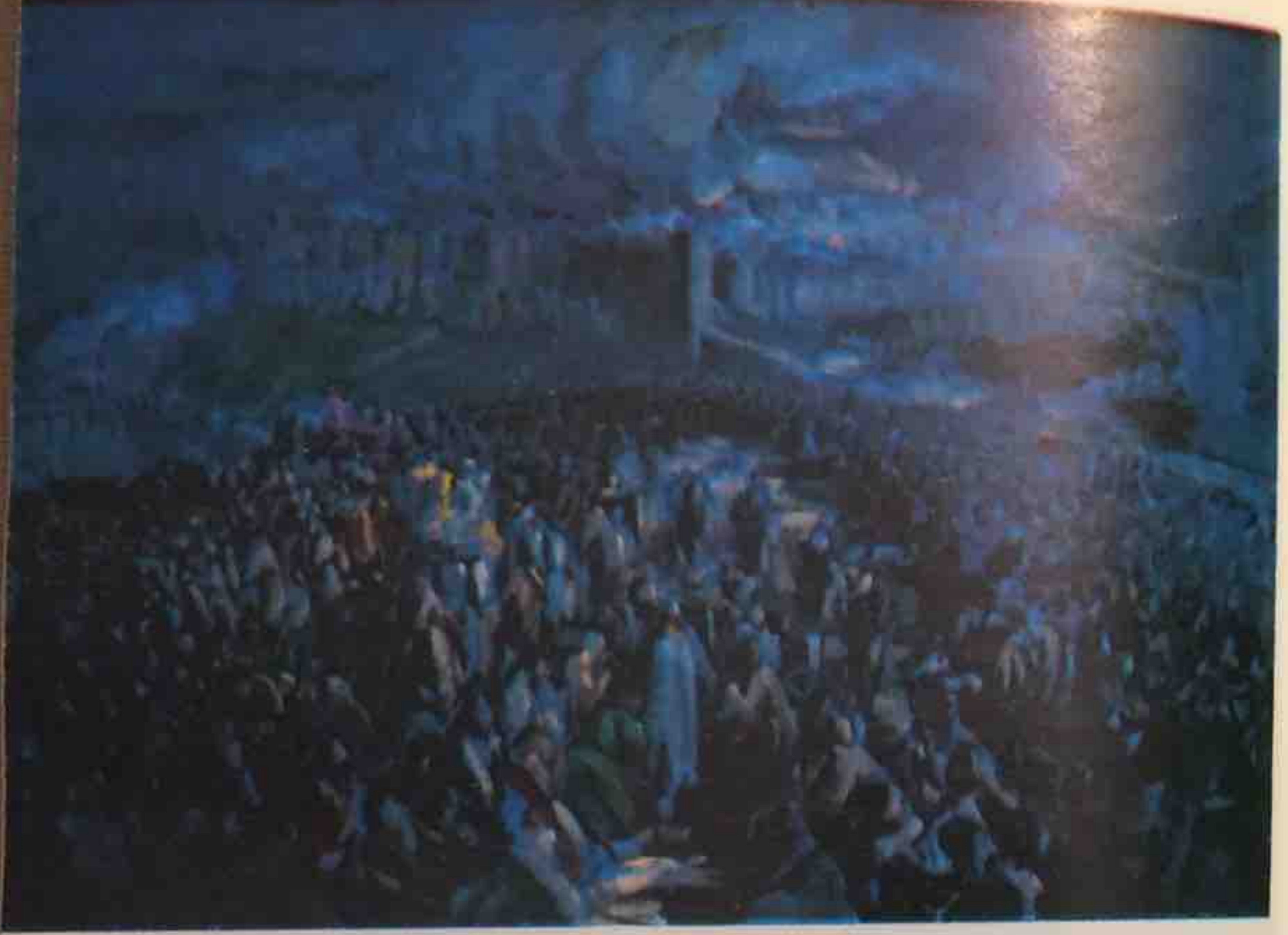

Б. Денев – Прощаване с Патриарх Евтимий /езкиз/

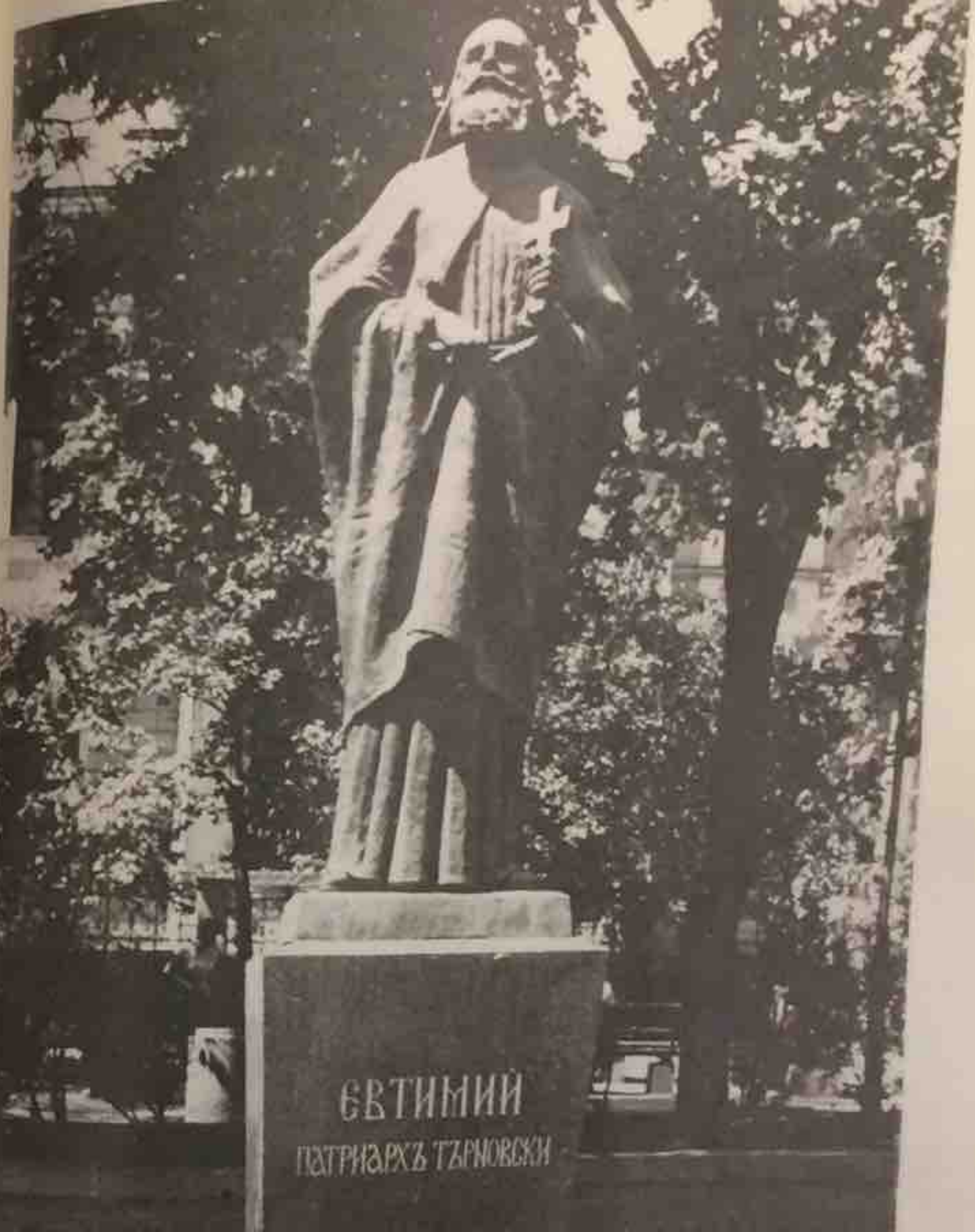

ЕВТИМИЙ
ПАТРИАРХЪ ТЪРНОВСКИ

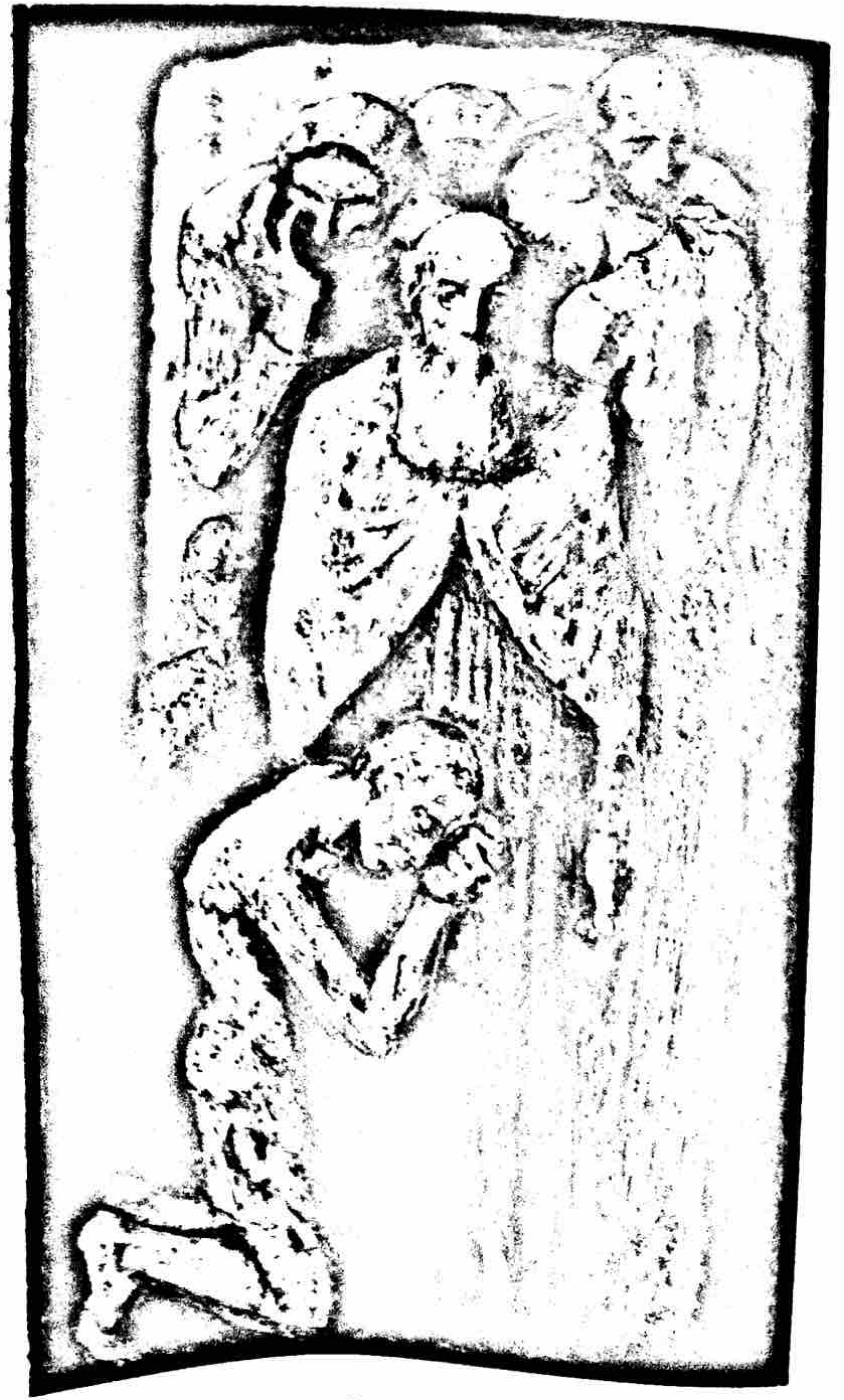

С. Русев — Патриарх Евтимий се прощава с търновчани

„На тебе, владичице на света, възложих целия си живот!
На тебе възложих цялата си надежда!
Не ме отблъсквай мене, бедната!
Не се отвръщай от своята робиня,
последвала от младини твоя единороден син!
Дево, ти познаваш безсилието на женската природа,
познаваш нещастието на моята душа!
Нямам друга надежда, друг покров нямам!
Ти си ми наставница.
Ти си ми застъпница.
Ти си ми закрилница!“ (Из Житието на Петка Търновска)

Или:
„Удивиха се ангелите,
ужасиха се праведните,
бесовете се посрамиха,
мъчениците възиграха,
възхвалиха я пророците,
срещнаха — ангелите,
архангелите — понесоха,
властите — изпращаха,
силите — подкрепяха...“(Из Похвално слово за мъченица Неделя)

Към художественото майсторство на Евтимий Търновски ще прибавя още един важен момент — семантичната игра, играта на думи с общ корен, сложното сплитане на думи, близки по смисъл и звучение. Тази особеност, характерна за поетичните жанрове, е в такава степен присъща на Евтимиевата школа, че дава живот на термина „плетение словес“, с който акад. Д. С. Лихачов означава стила на Второто южнославянско влияние.[40] Терминът има вече установено място в науката. Както подчертах, целта на „плетение словес“ у Евтимий е да постигне чрез натрупването на изразни средства някакъв свръхсмисъл, „да се пристъпи в непрестъпните дълбини“ на съзнанието и да му се въздейства. И пак трябва да подчертая — всяка поетична фигура, всяка етимологична тропика, употребена от Евтимий, от неговите съвременици, е позната и използувана и във византийските, и в славянските „високи жанрове“. Но в творчеството му те стават „поплътни“, употребяват се чрезмерно, понякога за сметка на ясната фраза. Количеството на тропите се превръща в качество на стила и се осъзнава като нещо ново, по-иначе звучащо. Така Евтимий отново надраства традицията чрез нейното свръхмерно превръщане в норма.

Аналогично е положението и с композицията. В най-общи линии нашият автор спазва узаконената от Метафрастовата редакция класическа форма на пространното, риторично написано житие. Канонът изисква творбата да има увод, в който се разяснява ползата от „душевната повест" за деянията на светеца и неговият живот се проектира на фона на извечната борба между доброто и злото за човешкото спасение. Изложението съдържа биографично повествование до кончината на героя и разказ за посмъртните чудеса, разкриващи светостта му. Последен задължителен елемент от композицията е възхвалата — по-кратка или по-обширна — и молитва към светеца за закрила на автора, владетелите или църквата и манастира, в който се пазят мощите му.

Патриарх Евтимий композира по един и същ начин и житията, и похвалните си слова. Отклоненията от композиционната рамка са пак във връзка с разбирането му за повишена експресивност на творбата. В Похвалното слово за Михаил Воин например, където самият тип агиографски герой (воин-змееборец) предполага повече драматизъм, отколкото лирични емоции, Евтимий вмъква една встъпителна възхвала за празника Въведение Богородично. Празникът предшествува деня на Михаил Воин и е особено почитан от исихастите, които виждат във въвеждането на тригодишната Мария в мълчанието на Йерусалимския храм прообраз на исихасткото пребиваване в „умна молитва". Встъпителната възхвала на Богородица е най-риторично натоварена и същевременно — най-ритмизираната част от цялата творба. С една дума, възхвалата не завършва творбата, а е изнесена напред и отделена от разказа за съдбата на героя.

Композиционното сливане между житие и панегирик определя и непрекъснатата експресивност на самото биографично изложение. Разказът е „вътре в полето" на възхвалата. Многобройните цитати, в които преобладава Псалтирът, са част не само от авторовия коментар, както е обикновено в житията от метафрастов тип, но се превръща в инкрустация на вътрешните монолози, на многобройните молитвени обръщения и т. н. Всеки биографичен факт е рамкиран от художествените средства на панегирика. Това се отнася и до разказите за пренасяне на мощите. Под перото на Евтимий Търновски краткият и непретенциозен разказ от проложните жития се превръща в риторична възхвала на българските владетели, на силата на българското оръжие и на славната история на Асеновци. Летописната част на Евтимиевите жития и похвали (защото разказите за пренасяне на мощи имат и летописна стойност) е обособена като самостоятелен дял след биографичното повествование, но преди заключителната възхвала и молитвата. Всъщност летописната част на Евтимиевите творби донякъде замества липсата (или загубата) на същински летописни български съчинения. Най-ценният домашен извор за победата на Калоян над кръстоносците и над Балдуин Фландърски е разказът за пренасяне на мощите на епископ Йоан Поливотски в Търново. Неслучайно, когато по-късно в Русия са съставяли т. нар. Хронографи, руските книжовници черпят сведения за историята на България и Сърбия от творбите на Патриарх Евтимий и на неговите следовници Григорий Цамблак и Константин Костенечки.

И на последно място ще поставя още един въпрос, който може би трябваше да бъде пръв в нашите размисли върху литературното дело на търновския патриарх. Как Евтимий вижда своите герои? Отклонява ли се той в това отношение от агиографската традиция и агиографския канон? В какво се изразява неговият „абстрактен психологизъм", който акад. Д. С. Лихачов изтъква като характерен за Второто южнославянско влияние и който в оригиналната славянска литература се проявява за пръв път в Евтимиевото житийно-панегирично наследство?[41]

Евтимий Търновски, както вече казах, обогатява своите изображения чрез акцентиране върху душевните състояния, върху психологията на героя. Но това не е интерес към отделната личност, към нейните преживявания, а върху **типа герой**, било то отшелник (Иван Рилски, Петка Търновска, Филотея Темнишка), или висш духовник (Иларион Мъгленски, Йоан Поливотски), мъченик (великомъченица Неделя) или властител (Константин и Елена) и воин (Михаил от Потука). Всеки от тези агиографски типове има вече утвърдено от литературата поведение, свои „жестове", свой кръг цитати и съпоставки. Но нека не забравяме, че Патриарх Евтимий пише за светци, чието битие (не личностно, а като обществен тип) му е добре познато. Той самият е преживял живот на строго монашество, преминал е архиерейските степени и е достигнал най-висш сан. В творческото му съзнание се наслагват агиографският канон и неговата собствена представа за „етикетното поведение". Така например изображението на отшелниците в литературата преди Евтимий (в Житието на Иван Рилски от Георги Скилица, в Житието на Петка от дякон Василик или в проложните жития) е традиционно — оттегляне в планината, в „пустинята", физически страдания от мраз и зной, непрекъсната борба с дяволските изкушения, постоянни молитви и сълзи, оскъдна храна. Всички тези задължителни според етикета моменти от изображението са възприети и от Патриарх Евтимий. Той обаче ги обогатява и с нови черти. В негова интерпретация и Иван Рилски, и Петка, и Филотея са безмълвници, близки до героите на патриарх Калист, патриарх Филотей или на теоретика на исихазма Григорий Палама. Без да пренебрегва техните аскетични деяния, Евтимий акцентира върху вътрешното озарение, свързано с богопознанието. Героите му говорят „насаме със самия бог", „пристъпват в непристъпния мрак на боговидението", „откриват чрез деянието възхода към видението" и т. н. Евтимий

Търновски приписва исихастки настроения дори на император Константин Велики (IVв.), чийто живот и дела той възхвалява като пример за идеален християнски владетел.

Особено благодатни за психологизма и лиризма на Евтимиевия стил са изобразените от нашия автор жени-светици. Жените — героини на Евтимий, в мистичен унес се отвръщат от земните блага и се устремяват към небето. Техните образи са изградени върху образната символика на някои псалтирни цитати и на два библейски текста, чиито семантични полета се преплитат: старозаветната „Песен на песните“ и евангелската притча за десетте девици. „Песен на песните“ е изключително въздействуваща любовна и сватбена фолклорна лирика, включена с алегорично значение в библейските текстове. Евангелската притча пък уподобява верните на Христос души на мъдри девойки, винаги готови да посрещнат бога като жених и със запалени светилници да влязат с него в брачния чертог. Преплитането на двата библейски текста оформя и образа на отшелницата като невяста, очакваща своя небесен жених Христос. Такава трактовка на образите им придава и свръхемоционалност, и своеобразна топлота. Евтимий изобразява своите героини в експресивната атмосфера на непрекъснат порив към дългоочаквания жених. Естествено е той непрекъснато да противопоставя грижите и суетата на земното съществуване на безпечалното „небесно съжителство“; оттук и широката употреба на антитези, някои от които се разгръщат в цели самостоятелни пасажи. Именно в такава антитеза в Житието на Филотея намираме може би най-живото, най-трогателно описание на тежката участ на българката през Средновековието: „Послушай ме внимателно — казва годеникът на своята невяста, искайки да я убеди да запазят целомъдрието си — и ще ти разкажа подробно за всичко, що би ни се случило, ако се съчетаем един с друг. На мене ти ще причиниш много грижи, а на себе си — безмерна печал и постоянно терзание. При това, когато заченеш в утробата си, ще те обхванат нетърпими болки, та дори храната няма да ти се услажда, но сънищата ти ще бъдат бодежи и стенания. А когато ще започваш да раждаш, изнемога и чести стонове, и конвулсии, и — накратко — сигурна смърт те чака; ще отправяш погледи насам-натам и не ще намериш кой да ти помогне. Ако ли пък родиш, ще те обхванат безкрайни тревоги и мъки, сиреч: кърмене, повиване, къпане, хранене, трудове безчислени; грижи за мъжа, за князете, за църквата, за одеждите. Ако пък и роденото от теб се окаже безумно, върху ти ще тегне двойна печал; на всичкото отгоре — и грижи за зестрата! Ако пък бъдем постигнати от нищета, ще предпочетем смъртта, нежели такъв живот. Послушай ме, добър съвет ти давам и нека преживеем в чистота този кратък живот, та да наследим бъдещия живот, от който е далече всяка печал, скръб и въздишка.

Няма там тъма, нито звезда,
няма лято, нито пролет,
няма студ, нито пек,
но само светлина, само радост!...“

Освен пример на действен психологически аргумент цитираният пасаж е пример и за пренасяне на противопоставянето от смислово на синтактично равнище. Първата част на текста не е ритмизирана, докато при описанието на небесните блаженства е налице съзнателно търсен ефект чрез ритмичната организация. Подобни примери има и в Житието на Петка: „Защото там (т. е. в пустинята) нямаше никой, който можеше да ги вижда, освен всевиждащото око. Защото там тя нямаше грижи за впрягове волове, нито за златоюздни коне, нито за одежди и постилки, за къщи и за робини, но — за духовното пречистване, за отговора пред бъдещия съд, за срещите с жениха. „Тебе, женихо мой, търся!“ — говореше и винаги пазеше в ума си словото от Песните, казващо: „Възвестете ми за този, когото възлюби душата ми!“ Линееше непрестанно за това: как ще украси светилника, как ще го напълни с масло, как ще чуе сладкия женихов глас, как ще се присъедини към мъдрите деви, как ще се наслади да съзерцава жениха, неговата красота, слава, светлост, съпребиваване, блаженство!“

Образът на „небесната невеста“ се налага в произведенията на Евтимий дори тогава, когато той разработва „мъченическия“ агиографски тип. Така изображението на мъченица Неделя се отличава от традиционните метафрастови „мъчения“. Образът на Неделя е изграден със същата насоченост и в същата тоналност както образите на Петка Търновска или Филотея. Подчертана е склонността на Неделя към аскеза и съзерцателен живот, а мъченичеството ѝ е изобразено само като последна преграда, която тя преодолява в исихасткия си блян за жениха Христос. Това изграждане на образа има двойна актуална обвързаност — от една страна, в Евтимиевите представи за отшелничеството, а от друга — в предназначението на творбата. От заключението на Похвалното слово за Неделя се вижда, че то е „поръчано“ произведение и е писано по молба на монахините от някой търновски манастир. Някои изследователи предполагат, че Похвалата е писана във връзка с тревожното настъпление на турците и необходимостта от опазване на вярата дори с цената на мъченическа смърт. Едва ли обаче това предположение е вярно. Цялото настроение на творбата, а най-вече краят ѝ с патетичното приканване към ликуване и песни в чест на мъченицата, празничното ѝ звучене свидетелстват, че е по-вероятно Похвалата да е възникнала в първите години от патриаршествуването на Евтимий, когато мъченичеството за вярата е все още стародавно предание, а не заплашителна действителност. Независимо от всичко обаче по-късно произведението се възприема и като творба, утвърждаваща мъченичеството за запазване на вяра и народност.

Ако чрез женските си образи Евтимий постига така желаното от него експресивно въздействие на своите творби, образът на светеца — църковен пастир — удовлетворява стремежа му да представи пред читателите или слушателите достойно назидание, да ги утвърди във вярата, да ги предпази от ереси. Затова и неговите герои Иларион Мъгленски и Йоан Поливотски се разкриват не толкова чрез действията си (по-точно техните действия са само маркирани),колкото чрез предългите проповеди, произнасяни пред благочестивото паство или пред злонамерените еретици. Иларион Мъгленски води пространни прения с манихеи, арменци и богомили и, разбира се́, постига тяхното възвръщане към православието, след като ги е оставил „безгласни като риби“. Вече отбелязах, че Патриарх Евтимий е вложил в устата на своя герой големи пасажи от догматическото съчинение на Евтимий Зигавин. Фактически извадките от разсъжденията на византийския богослов и полемист обемат три четвърти от целия текст. Впрочем и терминът „прение“ в случая е малко условен. Иларион Мъгленски излага сам чрез риторични въпроси възгледите на своите противници и сам им отговаря. Те са едно безгласно присъствие и тяхното душевно състояние е изобразено само с абстрактни сравнения като цитираното по-горе. На свой ред Йоан Поливотски произнася изобличителни проповеди срещу иконоборците и в неговата страстна защита на иконопочитанието също са вплетени подходящо подбрани откъси от византийски автори. Но и в единия, и в другия случай Патриарх Евтимий не остава на равнището на компилацията, а умело допълня, на места видоизменя или засилва акцента на чуждия текст, придава му необходимата риторична приповдигнатост и ритмичен рисунък. Така се получава впечатление за стилово единство, за „Евтимиев почерк“. И още нещо. Склонността към поучения не се ограничава само при житията и похвалите за църковни йерарси. Тя е присъща на всички Евтимиеви герои, както им е присъщо желанието за исихастки подвиг. Творбите на търновския патриарх са силно тенденциозни и на редица места на преден план изпъква неговото авторово Аз. Чрез поведението на своите герои Евтимий отстоява и защищава собствените си позиции за мястото на исихаста в земния живот. Не случайно във финалната молитва към Иларион Мъгленски той поставя в някаква степен знак на равенство между своето положение и положението на светеца:

> „Знаеш колко е тежко бремето на настоятелството!
> Познаваш грижата на архиерейството!
>
> Знаеш добре да направляваш и наставляваш. ако поискаш и да ни насочваш, към пристанището на божиите желания!“

Според Евтимий ония, които са постигнали вън от света озарение, са длъжни след това да се върнат пак към „света и владетеля на света“, към проблемите на църковното и светското устройство. Затова и отшелникът Иван Рилски в интерпретацията на Евтимий може да наставлява царя с послание, изпълнено с патриаршеско достойнство и без да заема някакво място в църковната йерархия, е в правото си да я защищава от позициите на неин първенец. Така етикетното поведение на героя се изменя и чрез него говори самият Патриарх Евтимий. Дори смирената безмълвница Филотея преди смъртта си се обръща към свиканото около нея духовенство, за да укрепи далеч по-високостоящите църковници във вярата и да им напомни, че трябва да следват непоколебимо църковните предания, а не „да се носят натам-насам от различни ветрове.“ Дори Михаил Воин, който убива змея и спасява една девойка (тази фабула, повтаряща всеизвестния фолклорен мотив, Евтимий е „наследил“ от проложното житие на светеца), е загрижен преди всичко за правоверието на местните жители. Според творбата на Евтимий самата поява на змея в езерото е мотивирана от верските отклонения на гражданите. Така битката на Михаил с чудовището излиза от рамките на приказния мотив и се превръща в грандиозна картина на битка между дявола и божия воин. Тази битка се води едновременно и в действителното, и в мистичното пространство; съответно възхвалата е отправена към подвиг, извършен за утвърждаването на християнската църква. Отново авторовото Аз се налага в канона и изменя поведението на героя в желаната от писателя насока.

За идейните и художествените особености на Евтимиевите жития и слова може да се говори още много, но ще се огранича с казаното дотук. Онова, което трябва да се отбележи в заключение, е, че житийно-панегиричните произведения на българския патриарх се открояват с народностните си и патриотични идеи и мотиви, с ювелирна работа над словото и с изразни възможности, усвоени творчески от най-добрите образци на византийската поетика. Чрез житията и похвалите на Евтимий Търновски българската история също навлиза във високите литературни жанрове и става обект на художествено претворяване. Като цяло обаче Евтимий остава в рамките на литературния канон, използва напълно неговите възможности, но не го отменя, не търси нови ценностни или естетически системи. Стиловото съвършенство в рамките на традицията — това е естетическото съдържание на Евтимиевия израз „по лепоте“.[42]

Забележителна страница в книжовното наследство на Патриарх Евтимий представляват и неговите поетични творби. Със сигурност знаем, че той е съставил една служба за императрица Теофана, част от мощите на която са се съхранявали в Търново. На нашия автор се преписват със сериозно основание и други химнични текстове, между които една редакция на службата за Петка Търновска.

Службата като поетичен жанр е поредица от песнопения, изпълнявани в чест на светеца в деня на неговата памет.[43]Целта на службата се покрива с целите на агиографията и панегирика — да възхвали героя като образец за подражание и като въплъщение на святост. Формата обаче е друга — сложен синтез от музикални и поетични форми. Жанрът на химнографията изисква както поетично, така и музикално дарование. Патриарх Евтимий притежава и двете. Той владее в съвършенство осмогласната музикална система и съставя песнопенията си в рамките на вече утвърдената византийска традиция, като се опира на творбите, възникнали преди него. Той избира от тях мелодически образци и така оформя ритмическата структура на своите песнопения. Текстът на службите в много отношения напомня Евтимиевите жития и похвални слова. Българският патриарх възпява аскетическите подвизи на императрица Теофана и на Петка, извайва техните образи като идеал на исихастко поведение — едно несъответствие, особено подчертано при императрица Теофана, която не е била дори монахиня, а владетелка. Той си служи със същата образна символика, създава същата лирична атмосфера, обогатена и от специфичното внушение на поетичния жанр. Молитвената и възхвалната насоченост се преплитат в песнопенията. И в службите Евтимий изявява своята любов към престолния град и загрижеността си за съдбата на българския народ. Той се обръща с умилителни молби към светиците да закрилят Търново, призовава тяхното застъпничество за своя народ, моли ги да дарят победа на българското оръжие и мирни дни на владетеля Иван Шишман.

Във формално отношение Евтимий разработва една от най-сложните композиции на службата, композиция, възприета през XIV в. при приемането на Йерусалимския устав. Въвеждането на новата разширена и обогатена с още елементи служба е характерно за стила „плетение словес“. Така и чрез своето химнографско творчество Евтимий Търновски остава верен на идейните си позиции и на желанието си да твори образци във всеки жанр, до който се докосва талантливото му перо.

СЪПИСАНО ЕВТИМИЕМ ПАТРИАРХОМ БЛЪГАРСКИМ

Истинският живот на един писател продължава, докато живеят неговите творби. Затова и ние ще продължим панегирика на Григорий Цамблак, за да разкажем за безсмъртието на Евтимиевото слово.[44]

Съдбата на Евтимиевото духовно наследство наистина се оказва по-щастлива от съдбата на българския патриарх. Произведенията му се разпространяват в целия славянски православен свят. Преводът на неговия Служебник е достигнал до нас в български, сръбски, молдовлахийски и руски преписи. Житието на Иван Рилски векове наред се чете от всички балкански народи, а похвалите за великомъченица Неделя и за Йоан Поливотски се поместват в молдавски кодекси, пазещи първообразите на Евтимиевите панегирични и житийни преводи.

Най-широка популярност получават житията на Петка Търновска, Иларион Мъгленски и Филотея, както и Похвалното слово за Константин и Елена. Освен в балканските кирилски ръкописи те се срещат като постоянна съставна част на източнославянски сборници със слова и жития. Руските книжовници, усвоили стила „плетене словес“ чрез активен досег с търновските и светогорските богослужебни преводи, оценяват по достойнство красотата на Евтимиевото словесно изкуство. От края на XV в. чак до края на XVIII в. в руски панегирици и други сборници ще открием Житието на Петка Търновска (под дата 14 октомври и винаги с прибавката, направена от Григорий Цамблак, за пренасяне на мощите от Търново във Видин и Белград); Житието на Иларион Мъгленски (под дата 21 октомври), Похвалното слово за Константин и Елена (под дата 21 май) и Житието на Филотея (под дата 28 май). За авторитета на българския патриарх и на неговите творби говори и фактът, че руските книжовници никога не пропускат или изменят името на Патриарх Евтимий, нито приписват творбите му на други лица, както е обичайно през Средновековието. Освен това те се стараят да спазват точно текста и не го променят произволно. За трайното присъствие на Евтимиевите произведения в руската литература съдим и по многобройните извлечения от тях. Летописните им части влизат в състава на хронографите, а отделни откъси от Житието на Иларион Мъгленски (пренията му с еретиците) се разпространяват в най-различни по тип полемични сборници и се цитират в догматичните спорове. Когато през XVI в. известният руски църковен деец и книжовник митрополит Макарий събира в огромни по обем

БЕЛЕЖКИ

[1] Този забележителен ръкопис се пази в България, в библиотеката на БАН, архивен отдел, № 2. Бил е намерен в с. Катунско конаре, Асеновградско. Известният български писател Васил Друмев го предава на Българското книжовно дружество.

[2] Любопитен опит за стихотворен превод на Манасиевата летопис от старобългарски език на новобългарски е направен от Ив. Буюклиев. Вж.: Стара българска литература. 3. Исторически съчинения. Съст. и ред. Ив. Божилов. С., 1983, 241—343.

[3] Ватиканският препис на Манасиевата летопис е издаден фототипно: Ив. Дуйчев. Летописта на Константин Манаси. С., 1963; от същия автор: Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962.

[4] Лаврентиевият сборник се пази в Държавната публична библиотека в Ленинград. Най-пълно проучване и отчасти издание на текста вж. у: К. Куев. Иван-Александровият сборник от 1348 г. С., 1981.

[5] Тук и нататък цитатите от Похвалното слово за Евтимий се дават по изданието на: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971. Изданието включва текста, превод на новобългарски език и речник. Цитира се, без да се посочват страници, като на места новобългарският превод се редактира.

[6] В многотомната История на България. Т. 3. С., 1982, на с. 449 се твърди категорично, че Евтимий е получил първоначалното си образование и се е покалугерил в манастира „Св. Богородица Одигитрия (Пътеводителка)“ в търновската Света гора. Не се дават обаче никакви документи или исторически податки, които да подкрепят това твърдение.

[7] В практиката на българското монашество при приемане на посвещение монасите са сменяли името си в знак на скъсване със света. Обикновено те са приемали ново име, започващо с буквата на светското им име като далечен отзвук на някогашното им мирско битие. Монасите са могли да сменят името си и два пъти — един път при приемане на т. нар. „малка схима“ и още веднъж — при „велика схима“. Известният български отшелник Ромил Видински например е носел светско име Руско или Райко, монашеско — Роман, а вече като изявен отшелник — Ромил.

[8] „Лествицата“ е едно от най-преписваните произведения в манастирските кръгове на XIV в. Нерядко обаче са я преписвали и за четене по домовете. Познати са повече от 20 преписа на „Лествицата“, датиращи от втората половина на XIV в. Интересен е фактът, че същият монах Лаврентий, който пише сборника за цар Иван-Александър, преписва около средата на века „Лествица“ и слова на авва Доротей, украсени с прекрасна миниатюра. Ръкописът е бил занесен в Русия още преди края на XIV в. и сега се пази в Държавната публична библиотека в Ленинград.

[9] Мистикът Симеон Нови Богослов (949—1022 г.) е един от най-почитаните в средата на исихастите византийски автори. През втората половина на XIV в. негови творби са преведени и на славянски и се срещат в монашески сборници, писани в големите манастири около Търново и по други български средища.

[10] Житието на Теодосий Търновски от патриарх Калист не се е запазило на гръцки език, а само в български превод. Издадено е от В. Златарски в: СбНУНК, XX, 1904. Има новобългарски превод от В. Сл. Киселков: Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926. За Теодосий Търновски вж. още: В. Сл. Киселков. Теодосий Килифаревски. — В: Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956.; Кл. Иванова-Константинова. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България). — Старобългарска литература, кн. 1, 1971, 209—242. Цитираният тук превод на новобългарски език е направен по изданието на В. Златарски от М. Дамянова и Кл. Иванова.

[11] Епикерний — дворцова длъжност, чашник.

[12] Въпросът за местоположението на Килифарево и досега остава открит в науката. От Житието на Теодосий знаем, че е било във височина, в планинска местност, която се е намирала „на голямо разстояние“ от царствуващия град, но все пак е било в непрекъсната връзка с него (значи все пак в планинските райони около Търново). Освен това мястото е било „под царска охрана“, „вдъхвало е всякакво страхопочитание“ и е било „недостигаемо за зли мъже“. Възможно е отшелническите килии на Теодосиевия манастир да са били пръснати по хълмовете около Килифарево, навътре в гората, а общожителната част на манастира да се е намирала наистина в пределите на старата крепост, недостигаема за разбойници и „зли мъже“. Що се отнася до израза на Калист „на голямо разстояние от царствуващия град“, то той също е относителен — разстоянието е голямо в сравнение с всички околоградски и градски манастири и в сравнение с последното убежище на самия Теодосий — манастира „Св. Троица“. И още едно съображение — думите на Калист, че Теодосиевото място за отшелничество се е намирало на голямо разстояние от *Търново* — поставя Килифарево във връзка именно с Търново, а не с някой друг район на България. От целия разказ остава впечатление, че Калифарево и Търново са били тясно свързани.

[13] Житието на Ромил Видински е познато в две версии — гръцка и славянска. Писано е от ученика на Ромил, Григорий Доброписец, в скита Мелана в Света гора. Издадено е от П. А. Сырку. Монаха Григория житие преподобного Ромила. — Памятники древней письменности и искусства, CXXXVI, 1900. Откъс от славянския текст е преведен от И. Дуйчев: Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, 229—238. Поместените тук цитати са преведени от изданието на П. Сирку от М. Дамянова и Кл. Иванова.

[14] Масалиани (от сирийски със значение на „молещи се“) са еретици от раннохристиянската епоха. Масалианството се появява през втората половина на IV в. в Мала Азия. В основата му лежат гностически и умерено дуалистични схващания. Според масалианите душата на човека е обременена още от рождение от греховното начало и в нея обитават демони. Според масалианите пътят на спасението не минава през църковните обреди, нито се ръководи от църквата като институция, а е индивидуално, чрез строго въздържание и напрегнатата молитва. Масалианската ерес е влияла върху оформянето на богомилството.

[15] Константин Велики, римски император (306—337 г.), слага началото на епохата на византинизма. Той основава Константинопол (330 г.). С Миланския едикт от 313 г. дава верска свобода на християните. Константин и неговата майка Елена са канонизирани от църквата като „равноапостолни“. Личността на този знаменит император олицетворява не само тържеството на християнството, но и тържеството на идеята за земната империя на Христос и на византийските (и изобщо — на православните) владетели като приемници на тази идея.

[16] Томичовият псалтир е един от най-красиво илюстрираните български ръкописи. Неговите 109 миниатюри илюстрират сцени от Стария завет и символично свързаните с тях събития от Новия завет. След псалтирния текст са поместени песнопения в чест на Богородица (т. нар. Акатист), които също са илюстрирани. Според А. Джурова, която изследва специално украсата на Томичовия псалтир, някои негови миниатюри насочват към Килифаревския манастир като към място на евентуалното му създаване и към времето около противоеретическите събори в Търново. Томичовият псалтир сега се пази в Москва, в Държавния исторически музей. Срв.: А. Джурова. Томичов псалтир — съотношение между текст, илюстрация и тълкуване. — В: Мироглед, метод и стил в изкуството. С., 1975, 265—288.

[17] Трябва да се предполага, че патриарх Калист е написал Житието на Теодосий Търновски непосредствено след смъртта на българския исихаст, защото самият Калист е живял само около година след ~~Теодосий. В 1363 или 1364 г. Калист умира и на~~ патриаршеския престол се възкачва друг известен исихаст и човек на перото — Филотей Кокин.

[18] Арианството е най-старата ерес в християнската религия. Нейният ересиарх — Арий (III—IV в.), проповядва неравностойност на бог-отец и бог-син и учи, че Христос е „подобносъщ" на бога. Арианството е осъдено още на Никейския събор в присъствието на император Константин Велики, когато се приема т. нар. Никейски символ на вярата.

[19] За използуваните от Патриарх Евтимий византийски източници и по-специално за използуването на произведенията на Евсевий Памфила вж.: Кл. Иванова. Византийските източници на Похвалата на Константин и Елена от Евтимий Търновски. — Старобългарска литература, кн. 10, 1981, 3—15.

[20] Значителна част от библиотеката на Лаврата е запазена в книгохранилищата на различни европейски страни. Между запазените ръкописи има сборници, подобни на тези, които по-късно Евтимий Търновски въвежда в българската литература.

[21] За дейността на стареца Йоан и на другите светогорски „старци", книжовници и преписвачи вж.: Г. Попов. Новооткрито сведение за преводаческата дейност на български книжовници от Света гора през първата половина на XIV в. — Български език, кн. 5, 1978, 402—410, с библиография.

[22] Ръкописът е датиран от 1374 г. Според приписката в края му той е писан на Синай, в манастира „Св. Екатерина" за сръбската църква „Св. архангел Михаил" в Йерусалим от изправен светогорски извод, „извод нов, но истинен на български език". Заедно с текста на Цветния триод според приписката са преписани и типик и октоих, та нищо да не липсва. Сега този ръкопис се пази в сбирката на Патриаршията в Йерусалим.

[23] За Закхей Философ вж. в цит. статия на Г. Попов. От ръкописите е известно, че Закхей Философ е превел и сборника слова за отшелници от Исак Сирин.

[24] За Псевдо-Дионисий Ареопагит и за неговото значение за средновековната естетика и за философското осмисляне на художествената литература вж.: Кр. Станчев. Поетика на старобългарската литература. С., 1982.

[25] Преводът на Исай Серски е извършен по поръчка на митрополит Теодосий Серски. Текстът е обнародван у Й. Иванов. Български старини из Македония. 2 изд. С., 1931, 226—227. Новобългарски превод у: Ив. Дойчев. Из старата българска книжнина. 2, 174—176. Преводът е препечатван многократно. Срв. и: Стара българска литература. 3, Исторически съчинения. Съст. и ред. Ив. Божилов. С., 1983, 112—113.

[26] За състава на новите преводи вж.: Зл. Юфу. За десеттомната колекция Студион. (Из архива на румънския изследовател Йон Юфу.) — В: Studia Balkanica. 2. Проучвания по случай II конгрес по балканистика, 299—343; Кл. Иванова. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа в балканската ръкописна традиция. — В: Търновска книжовна школа. 2. С., 1980, 193—214; от същия автор: Роль болгарской переводной литературы XIV в. для формирования стиля „плетение словес". — В: Проблемы изучения культурного наследия. М., 1985, 126—133.

[27] Конкретни съпоставки между преводните текстове и оригинални творби на Евтимий вж. у Кл. Иванова. Някои моменти..., 240—241; от същия автор: Византийските източници на Похвалата за Константин и Елена... 7—8, 12—13; Похвалното слово за Йоан Поливотски от Евтимий Търновски. — Старобългарска литература, кн. 12, 1982, 30—46.

[28] Цит. по П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, с. 54.

[29] Обширната редакция на граматичния труд на Константин Костенечки е издаден от В. Ягич. Исследования по русскому языку. Т. 1. СПб, 1885—1895, 383—487.

[30] Тук и нататък цитатите от произведения на Патриарх Евтимий, ако не е отбелязан преводът им, ще се цитират по преводи на Кл. Иванова и М. Дамянова.

[31] Несторианската ерес е наречена по името на Несторий, константинополски патриарх (428—431 г.) Според несторианската ерес естеството на Христос при раждането е било човешко, а не божествено. У Христа имало две разделени естества. Несторий е проповядвал против това Дева Мария да се нарича Богородица. Учението му е осъдено от събора в Ефес в 431 г.

[32] В науката съществува мнение, че Андроник, при когото се е учил Константин Костенечки и дяк Андрей — книжовник преписвач, работил в Сърбия при Стефан Лазаревич и преписал в 1425 г. един панегирик с нов търновски състав (но сръбски по правопис), са едно и също лице. Срв. В. Пандурски Панегирикът на дяк Андрей от 1425 г. — В: Търновската книжовна школа. 1371—1971. С., 1974, 225—241, с обширна библиография. Няма обаче никакви достоверни данни, които да потвърждават тази хипотеза.

[33] Единственото пълно издание на съчиненията на Патриарх Евтимий, и то с вариантите на текстовете по преписи, които са били известни в науката до края на миналия век, направи Е. Калужняцки: E. Kałužniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393). Wien, 1901. Ново издание на Евтимиевите съчинения се подготвя от изследователите от Търновския университет и от БАН.

[34] Текстовете на агиографски произведения, посветени на св. Иван Рилски. — Годишник на СУ, историко-фил. фак., кн. XXXII, 13. С., 1936; За изворите на Патриарх Евтимий вж. Кл. Иванова. Литературни и текстологически наблюдения върху Житието на св. Иван Рилски от св. Патриарх Евтимий. — В: Известия на Църковноисторическия и архивен институт. Т. 3. С., 1985, 145—161.

[35] По този въпрос вж. Д. С. Лихачев. Человек в литературе древней Руси. М.—Л., 1958, 80—103; 2 изд. М., 1970, 72—92; Развитие русской литературы X—XVII веков. Л., 1973, 75—126; Кр. Станчев. Структура на художествения образ в старобългарската агиография. — Старобългарска литература, кн. 8, 1980, 3—12.

[36] Срв. Д. Петканова-Тотева. Нови черти на похвалното слово през XIV—XV в. — В: Търновска книжовна школа. 2, 89—112; Л. Грашева. Поглед върху старобългарската ораторска проза. — В: Стара българска литература. 2. Ораторска проза. Съст. и ред. Л. Грашева. С., 1982, 11—21.

[37] За литературата на XIII в. вж.: П. Динеков. Литературният живот през XIII в. — В: История на българската литература. Т. 1. С., 1963, 254—266; Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. Литературата на XIII в. С., 1977, 131—178; 285—290.

[38] Стара българска литература. 2. Ораторска проза, 150—164.

[39] Р. Пикио. Върху изоколните структури в средновековната славянска проза. — Литературна мисъл, кн. 3, 1980, 75—107.

[40] Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения Второго южнославянского влияния в России. — IV Международный съезд славистов. Доклады. М., 1958 (отделен отпечатък), 66 с.

[41] Д. С. Лихачев. Человек в литературе древней Руси, 1 изд., 80—81.

[42] Кл. Иванова. Патриарх Евтимий и агиографската традиция в средновековната литература. — Литературна мисъл, кн. 10, 1977, 90—99; Кр. Станчев. Евтимиевата школа в контекста на европейското духовно развитие. — Старобългарска литература, кн. 11, 1982.

[43] Ст. Кожухаров. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. — В: Търновска книжовна школа. 1371—1971. 277—309. Същият автор пръв изказва обосновано предположение, че Патриарх Евтимий е автор на една от службите за Петка Търновска. Вж.: Неизвестно произведение на старобългарската поезия. — Старобългарска литература, кн. 1, 1971, 289—322.

[44] Още през миналия век книжовното наследство на Евтимий привлича погледите на руските изследователи. Първите указания за творби, принадлежащи на последния български патриарх, дават архимандрит Леонид (1870, 1871 г), Порфирий Успенски (1871 г.), В. Качановски (1888 г.). Ще отбележа, че руските изследователи схващат де-

лото на Патриарх Евтимий не като изолирана научна проблема, засягаща само творчеството на един автор, а много по-широко — във връзка със забележителната по своите мащаби книжовна дейност на Балканите, наложила отпечатък върху цялата източно- и южнославянска култура. Затова и издадените в края на XIX и в началото на XX в. книги върху Евтимий Търновски не са изгубили своето значение и до днес. П. А. Сирку замисля поредица от изследвания под общо заглавие: „К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке“, но от проектираните четири части успява да осъществи само две, посветени на времето и живота на Патриарх Евтимий (1899) и на литургическите му трудове (1890 г.). К. Ф. Радченко издава забележителния си труд „Религиозно и литературно движение в България в епохата преди турското завоевание“, Киев, 1898, в който обобщава основните тенденции в духовния живот, породил литературното дело на Патриарх Евтимий. Най-сетне, в 1901 г. във Виена Емил Калужняцки издава съчиненията на Патриарх Евтимий по достъпните му преписи. Това капитално издание все още е единствено. В 1901 г., малко след като Е. Калужняцки издава съчиненията на Евтимий, излиза от печат и първата българска монография, посветена на Патриарх Евтимий. Неин автор е Христо Ив. Попов (Капнилов). Книгата на Хр. Попов използува достиженията на цитираните по-горе руски слависти. Популярен характер има излязлата пет години по-късно неголяма студия за Патриарх Евтимий от Ст. Цанков (1906 г.). Най-значителното постижение в изследването на Евтимиевото дело до 1944 г. е издадената в 1938 г. книга на В. Киселков „Патриарх Евтимий“. Популярен характер има книгата на Иван Богданов (1970 г.)

Интересът към книжовното наследство на последния български патриарх се възроди едва в последните две десетилетия, и то вече в нов литературен план, свързан с проблематиката на художествената и естетическата значимост на Евтимиевите съчинения като една от проявите на Търновската книжовна школа. Изследванията върху средновековната поетика на акад. Д. С. Лихачов и неговите сътрудници в Пушкинския дом, Ленинград, осветиха по новому литературната стойност на Евтимиевите творби. Същевременно се извършиха и задълбочени проучвания върху историята на България през XIV в. и станаха известни редица факти, изясняващи една или друга страна от живота на Патриарх Евтимий. Най-добрата възможност да се насочи интересът на наши и чуждестранни учени към всички проблеми, свързани с личността на Евтимий Търновски, дават периодично организираните от Великотърновския университет и от Института за балканистика при БАН международни симпозиуми „Търновска книжовна школа“. В тях участват слависти, историци на литературата, историци, езиковеди и изкуствоведи, които разработват проблематиката на Търновската книжовна школа и на Евтимиевото литературно наследство.

[45] Ив. Снегаров. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV в.). С., 1950, 59—71; В. Сл. Киселков. Проуки и очерти, 213—230; Й. Иванов. Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375—1406). — Известия на Института за българска литература, VI, 1958, 25—79; Н. Дончева-Панайотова. Киприан — старобългарски и староруски книжовник. С., 1981.

[46] В. Сл. Киселков. Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за Филотея. — Българска историческа библиотека, кн. 1, 1931, 169—206; В. Сл. Киселков. Проуки и очерти..., 209—212. Преводът на В. Сл. Киселков е преиздаван неколкократно. Най-ново издание: Стара българска литература. 2. Ораторска проза, 187—200.

[47] Литературата, посветена на Григорий Цамблак, е твърде обемиста, но изчерпателна монография за него след А. Яцимирски няма (А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904). Най-новите изследвания за живота и дейността на Григорий Цамблак са поместени в сб. Търновска книжовна школа. 3. Григорий Цамблак. Живот и творчество. С., 1984. (Материали от Третия международен симпозиум, Велико Търново, 1980.)

[48] Ю. Трифонов. Живот и дейност на Константина Костенечки. Сп. БАН, кн. 66, 1943; K. M. Kujew. Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej. Kraków, 1950; Ив. Дуйчев. За книжовното творчество на Константин Костенечки. — Известия

на Института за българска литература. II, 1954, 223—231; К. Куев. Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки. С., 1983.

[49] Е. Коцева. Александрийско—попгерасимово писмо в българските ръкописи от втората половина на XIV в. — Старобългарска литература, кн. 1, 1971, 369—401.

[50] Ю. Трифонов. Софийската редакция на Владислав-Граматиковия разказ за пренасяне мощите на св. Иван Рилски от Търново в манастира. — Сп. БАН, кн. 60, 1940, 67—94; Г. Данчев. Владислав Граматик. Книжовник и писател. С., 1969; Б. Райков. Рилският манастир и Търновската книжовна школа — Старобългарска литература, кн. 12, 1982.

[51] Б. Ст. Ангелов. Няколко нови вести за книжовното наследство на Димитър Кантакузин. — Известия на Института за българска литература. II, 1954, 249—262; Д. Петканова-Тотева. Димитър Кантакузин — жизнена съдба и поетическо откровение. — Старобългарска литература, кн. 1, 1971, 243—261; Г. Данчев. Димитър Кантакузин. С., 1979.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА БИБЛИОГРАФИЯ

П. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. 1, вып. 2. Литургические труды патриарха Евфимия Терновского. СПб, 1890, 231+1 с.; Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб, 1898, 609 с.

К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898, 344 с.

Emil Kalužniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthmius (1375—1393). Wien, 1901, 450 pp.

Ив. Попов. Евтимий, последен търновски и трапезицки патриарх. Плодвив, 1901, 296 с.

В. Н. Златарски. Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий. — Летопис на БКД, кн. VI (1905). С., 1906, 103—170.

Б. Ангелов, М. Генов. История на българската литература в примери и библиография. Т. 2. Стара българска литература (IX—XVIII в.) в примери, преводи и библиография. С., 1922, 480-512. (Преводи на изведки от Житието на Иван Рилски, Житието на Петка Търновска, Житието на Иларион Мъгленски и Посланието до Киприан).

В. Сл. Киселков. Житие на св. Параскева от Патриарх Евтимий. (Увод и превод). — Българска историческа библиотека. Год. 3. Т. 1. С., 1930, 190—217.

В. Сл. Киселков. Патриарх Евтимий. С., 1938, 319 с.

В. Сл. Киселков. Свети Иван Рилски. Жития. С., 1940, 51—60. (Превод на Житието на Иван Рилски).

Цв. Вранска. Стилни похвати на Патриарх Евтимий. — Сп. БАН, кн. 37, 1942, 105—280.

В. Сл. Киселков. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, 172—208.

Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — IV Международный съезд славистов. Доклады. М., 1958, 65 с.

Emile Turdeanu. La Littérature bulgare du XIV-e siecle et sa diffusion dans les pays roumains. Paris, 1947, 189 pp.

П. Динеков. Евтимий Търновски. — В: История на българската литература. Т. 1. Старобългарска литература. С., 1962, 285—306.

Г. Прохоров. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIVв. — Труды Отдела древнорусской литературы (ТОДРЛ), XXIII, 1968, 86—108.

Кл. Иванова. Зографският сборник, паметник от края на XIV век. — Изв. Инст. бълг. ез., XVII, 1969, 105—157.

Зл. Юфу. За десеттомната колекция Студион. (Из архива на румънския изследвач Йон Юфу). — Studia Balkanica, 2. Проучвания по случай II конгрес по балканистика. С., 1970, 299—343.

П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий ~~от~~ Григорий Цамблак. С., 1971, 448 с.

Ив. Дуйчев. Търново като политически и духовен център през късното средновековие. — В: Ив. Дуйчев. Българско средновековие. С., 1972, 413—431.

И. Ф. Мейендорф. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. — ТОДРЛ, XXIX, 1974, 291—305.

Търновска книжовна школа. 1371—1971. Международен симпозиум. Велико Търново, 11—14 октомври 1971. С., 1974, 550 с.

Бл. Чифлянов. Богослужебната реформа на Патриарх Евтимий. — Studia Balkanica, 14. Балкански културни и литературни връзки. С., 1974, 31—40.

Кл. Иванова. Патриарх Евтимий и агиографската традиция в средновековната литература. — Лит. мисъл, 1977, кн. 10, 90—99.

Д. Кенаков. Патриарх Евтимий и агиографският цикъл за Иван Рилски. — Палеобулгарика, 1978, кн. 1, 74—88.

R. Picchio. The Function of Biblical Thematie Clues in the Literary Code of "Slavia Orthodoxa". — Slavica Hierosolymitana. Vol. I. Jerusalem, 1977, 1—31.

Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори международен симпозиум. Велико Търново, 20—25 май 1976. С., 1980.

Р. Пикио. Върху изоколните структури в средновековната славянска проза. — Лит. мисъл, 1980, кн. 3, 75—108.

П. Динеков. Личността на Евтимий Търновски. — Старобългарска литература, 1980, кн. 7, 3—21

Кр. Станчев. Евтимиевата школа в контекста на европейското духовно развитие. — Старобългарска литература, 1982, кн. 11.

Кл. Иванова. Литературни наблюдения върху две похвални слова от Евтимий Търновски. — Старобългарска литература, 1983, кн. 14, 10—36.

В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII—XIV век. С., 1985.

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

1323—1330	Управление на цар Михаил Шишман
20-ге — 30-те год.	Роден Евтимий Търновски
1329	Поход на император Андроник III против турците. Поражение на византийските войски при Филокрене (10 юни)
1330, 28 юли	Поражение на Михаил Шишман при Велбъжд
1330—1332	Нахлуване на византийските войски в България. Разгром на византийците при Русокастро (18 юли 1332).
1331	Възцаряване на Иван-Александър. Възцаряване на Стефан Душан. Съюз на България и Сърбия, скрепен с брака на сина на Стефан и Елена, сестрата на българския владетел.
1332	Иван-Александър потушава бунта на Белаур.
1334—1335	Протосеваст Хрельо издига кулата на Рилския манастир.
Около 1335—1340	Григорий Синаит основава Парорийския манастир.
1337	Написан е Софийският песнивец (псалтир) с първата похвала на Иван-Александър.
Около 1338	Теодосий Търновски отива в Парория. В Света гора Варлаам започва своите прения с атонските монаси. Начало на идейните брожения във Византия
1341—1391	Управление на имп. Йоан V Палеолог
1341—1347	Гражданска война във Византия. Намеса на Иван-Александър в междуособиците. Дарствена грамота на Иван-Александър на манастира „Св. Богородица Елеуса" в Месемврия (1341)
1341	Църковни събори и постановления във връзка със споровете между исихасти и варлаамити
1342	Грамота на българския владетел за Зографския манастир
1343	В Родопите възниква самостоятелно владение на Момчил.
Около 1345	Преведена е от гръцки на български Манасиевата летопис. Написан е илюстриран препис на Манасиевата летопис (Ватикански препис, 1345—1346).
1346	Умира Григорий Синаит.
Около 1347-1348	Иван-Александър изпраща в манастир съпругата си и се жени втори път за Сара-Теодора.
1347	Иван-Александър дава дарствена грамота на манастира „Св. Никола Мрачки" и грамота за свободна търговия в България на венецианците.
1347—1348	По заповед на търновския патриарх Симеон поп Теотокий Псилица превежда тълкуванията на Йоан Златоуст към евангелието на Йоан.
1348	Написан е Лаврентиевият сборник. Епидемия от чума на Балканския полуостров. Теодосий II заема патриаршеския престол.
Около 1348-1350	Роден е Иван Шишман.
1350	Исихастът Калист става Цариградски патриарх (1350—1353 и 1355—1363 или 1364).
Около 1350	Теодосий Търновски основава Килифаревския манастир.
1351	Църковен събор в Цариград. Пълна и окончателна победа на исихастите. Варлаам напуска Византия.
1352	Османските турци стъпват на Балканския полуостров.
1353—1354	Филотей Какин сменя патриарх Калист на патриаршеския престол.
1354—1355(?)	При неизяснени обстоятелства (може би в сражение?) загива първородният син на Иван-Александър от първата му жена — Михаил Асен.
Около 1355	Иван-Срацимир е въздигнат в сан видински деспот.
1355	Умира цар Стефан Душан. Съюз между Византия и България и годеж на Андроник Палеолог с дъщерята на Иван-Александър — Кераца. Калист отново е на патриаршеския престол. Грамота на патриарх Калист до Теодосий и Роман (дек., 1355).
1355(?)	Първи събор срещу еретиците в Търново
1356	Написано е Лондонското четвероевангелие.
Около 1356	Иван Шишман е провъзгласен за престолонаследник.
1359	Умира Григорий Палама.
1360	Втори събор срещу еретиците и юдеите в Търново. Във Видин се създава по поръка на Ана, жената на Иван-Срацимир, Видинският сборник, в който Иван-Срацимир се титулува като независим владетел. Серският митрополит Яков изпраща на Синайския манастир книги с нови български изводи.
Около 1360	В Търново или около него (в Килифарево ?) е написан и илюстриран Томичовият псалтир.
1362	Евтимий заминава с Теодосий Търновски и с Киприан в Цариград.
1362 (или 1363), 27 ноемв.	Теодосий Търновски умира в Цариград.
1363 (или 1364)	Умира Калист. Филотей Кокин отново е патриарх.
1364	Евтимий пребивава в Студийския манастир. Кратковременен конфликт между България и Византия. В Търново монахът Теодосий написва „Лествица" и Слова на авва Доротей.
1365	Унгарският крал Людовик превзема Видин и отвежда Иван-Срацимир в плен.
1365—1371	Евтимий пребивава в Света гора.
1366	Граф Амедей VI Савойски превзема Месемврия, Анхиало и Созопол.
Около 1367	Евтимий е заточен на остров Лемнос.
1369	Срацимир се връща във Видин като унгарски васал.
1370—1385	Периодични нападения на генуезки бойни кораби срещу крайбрежните владения на Добротица
1371, 17 фев.	Умира цар Иван-Александър. На престола се възкачва цар Иван Шишман. Видинското деспотство скъсва зависимостта си от Търново.
1371, 26 септ.	Битката при Черномен. Исай Серски привършва превода си на Псевдо-Дионисий Ареопагит и пише летописна приписка към превода за битката при Черномен. Евтимий се завръща в Търново.
1371—1373	Завоевания на турците в българските земи
1373	Цар Иван Шишман е принуден да признае върховната власт на султан Мурад и му дава за съпруга сестра си Кера-Тамара.

1374	Киприан напуска Света гора и заема служба при патриарх Филотей.
1375	Умира патриарх Йоаникий II. Евтимий става търновски патриарх. Киприан става киевски митрополит.
1376	Патриарх Филотей е детрониран.
1378	Дарствена грамота от цар Иван Шишман на Рилския манастир
1379	Киевският митрополит Киприан на път за Цариград минава през Търново.
1380	Настъпление на османските войски в търновските земи
1381	Видинското деспотство се подчинява на цариградската патриаршия.
1382	София пада в ръцете на османските турци.
Между 1384 и 1386	Конфликт между цар Иван Шишман и влашкия воевода Дан I. Дан I загива в сражение (1386).
1387	Договор за примирие и търговски договор между Генуа и Иванко, сина на Добротица. Битката при Плочник и поражение на османските войски. Солун е превзет от османските турци.
1388	Поход на Али паша в Североизточна България. Превземане на Овеч, Шумен, Мадара и др.
1389, 15 юни	Битката при Косово поле. Поражение на християните. Смъртта на султан Мурад. Управление на Баязид (1389—1402)
1390	Киприан става московски и всерусийски митрополит.
Последни две десетилетия	Редакция на Бориловия синодик. Поп Герасим преписва Евтимиевия служебник, Зографския сборник и др. Запазени най-ранни преписи от произведения на Патриарх Евтимий
1392	Основан е манастирът Нямц в Молдавия. Активно пренасяне на търновската традиция на териториите на Влашко и Молдавия.
1393, 17 юли	Турците превземат Търново.
1393	Пада Никопол. Смъртта на цар Иван Шишман. Патриарх Евтимий е заточен.
1394	Пренасяне на мощите на Филотея Темнишка и на Петка Търновска във Видин. Баязид започва обсада на Цариград.
1395, 28 май	Йоасаф Бдински произнася Похвалното слово за Филотея.
1396, 25 септ.	Поражение на кръстоносците на крал Сигизмунд при Никопол. Завладяване на Видинска България
1400—1432	Управление на молдовския воевода Александър Добрия. Част от оцелелите български книжовници се преместват в молдовските манастири.
1401	Григорий Цамблак напуска Цариград и става проповедник в Сучава.
1402, 28 юли	Разгром на Баязидовата армия от войските на Тимур при Анкара
Около 1402	Патриарх Евтимий умира в заточение.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД
3

Глава първа
СЪВЪРШЕН И ВИСОКОРАСТЯЩ
5

Глава втора
БЕЗМЪЛВНИКЪТ
22

Глава трета
ЛЮБОМЪДЪР СРЕД ЛЮБОМЪДРИТЕ
40

Глава четвърта
КРАСИТЕЛ И КРЕПИТЕЛ НА ОТЕЧЕСТВОТО
55

Глава пета
ДОБРИЯТ ПАСТИР
70

Глава шеста
И СЛЪНЦЕТО ПОЗНА СВОЯ ЗАНИК
94

Глава седма
КНИЖОВНИКЪТ
102

СЪПИСАНО ЕВТИМИЕМ ПАТРИАРХОМ БЪЛГАРСКИМ
121

БЕЛЕЖКИ
124

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА БИБЛИОГРАФИЯ
130

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА
132